नं० ४६१-घ

रसतरङ्गिणी

व्याख्या

पत्राणि १-९

१६०

नौ.

रसतरङ्गिणी ४१००

नं. ४४१६

रसतरङ्गिणी

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

(अपूर्ण)

नै॰ का॰ श्रीगणेशाय नमः लीलागृहीतगोत्रनवासमपात्रं सततं यशोदायाः श्रीभानुतरंगिणपानोकायाः कर्णधारमहं मीडे १
गंगारामेण मम पायत्वाख्यापादि विवल्लभेन प्राकृवर्णाष्यवीक्ष्यवर्णासौ क्षिपतेनं रगिणीभानोः २ प्रारिप्सितप्र
१ तिबंधककुरितविध्वंसपटीयसीमाशिवं शिष्मशिक्षायै निबधु श्रीभानुदत्तमिश्रो निहमणीपरसस्योत्तमनाय
कालं वनत यापुरुषोत्तमं प्रणमन्नाह लक्ष्मीमिति पीतवासाः श्रीकृष्णोत्र पीतवासः पदमप्युपसर्गकक मंत्रेणधा

श्रीगुरुभ्यो नमः लक्ष्मीमालोकयत्सुभ्रस्वित्रिगाममुपहसन्नो चयमज्जनं तत्कृत्वं शोणाक्षि पश्यत्स्रमिति द
शमुखं वीक्ष्य रोमांचमंचन् रुत्वा हे पंगवीतं चकितमपसरन्मेछार्कैरिंगितान्चिंत्यक्तेन मन्मितिजमि
११ वत्सलयमातवः पीतवासाः १

तुनिष्पन्नमपीताम्पपत्तनानिवासांसि परिधानीयान्यथा क्रोपीनां येन स इस
र्थमावेद यन्नस्मित्रेवमादिनानाविधक्रीडाविदत्वमवगमयतिसोयंपाद शक्तिमल्लध्वनेर धान्वनयैव दिशाप्युत्सजि
मेदृसहकारेणपीतवासः पदं सर्वरसानुगुणं मत्वान देवोपनिबद्धं ग्रंथकृता तथाहि शृंगार हास्ययोर्यथा प्रतिप
त्तिस्तथाप्युत्सजिरावेदितैव तथापीतापमनगुरुप्रत्यार्थेन मानेन मितिपावनत्वाति गच्छतीतिपीतवाभागुरिणा राम॰
प्युपसर्गाकारलोपोक्तेरस्यनेक्षिपतइत्यस्य दर्शनचक्रेते नसहितः स्माखीन वाख्यासेसाक्षेतिपीतवासाइतिस्व १
ससाहृत्तसेद्वयोः तथावातीतिवावापुः पीतोवायेनसपीतवाव्याजपक्षसइतिपावतत्तंस्मतिमारयतीतिपीतवासाः

यद्यपिपीतांबरमिणीत्यस्यादेश्चतुष्पदेशेऽः श्लिष्टोसा त्वेनतत्पनिष्पन्नायमेतेनः प्रश्नोत्तोनिरर्थकत्वयाप्यधिकार्थत्वाभावमेव
तत्रेष्टम्ब्वेस्थितेऽन्यासमंन्नाहसमिति समनत्यावर्तनेऽस्यास्पीत वासाम्व्यासावासेति पीतवासाइनिर्युत्स्याबीरशांतयोः त
थात्मनेतस्तीयतेनेनेत्यासोकर्मेरीत्यकारकेसंज्ञायामिति सूत्रेणः संज्ञायामित्यस्यप्रापिकत्वात कथमन्यथोपदेशजन्तुना
सिकइदितित्सूत्रं नचोपदेशेनमुपदेशइतिभावप्रत्ययेनेष्टसिद्धिरितिवाच्यंतथासत्यनन्तपप्रसंगात नन्वकारणाधिकारणा
योक्तमतेनेनवाधप्रसंगइतिचेत् अस्त्वेवमाघाततः पुंसिसंज्ञायांघःप्रायेणेतितत्पवारस्यापिनागहकत्वात् प्रायेणघ
इत्येवोपपन्नोऽप्रायेणसंज्ञायामितिव्याख्यानत्क्रेशसहिष्णुत्वायांतुकस्मलुरोवहुलमितिवाहुलकाश्लुडप्रवृत्तोऽप्रसन्नस
गत्। अनएवोपादिमुच्यतेनेनेत्सुपदेशः पाणिन्यमितिप्सुसज्जितमनुमेनिरेमहाभाष्यकृतः तत्रभवास्त्वकारेपिसमाहारः
स्यादितद्धस्पिसत्रमसत्त्वयत् अन्यथाचापिघञोऽस्तुवाधप्रसंगात् यद्वासनसासइतिभावेघञ् अनएववेदांगानेहेश
उपदेशामत्रेतिसुत्सज्जेः कथंचित्तंभवममभिप्रेत्यवाहुलकत्वंगतिकारनितित्सभिद्धितवंतोवीज्ञोव्याकारणविदइत्यात्मना
वत्वतिगच्छन्यासोधैर्यस्थितिवोपयोस्तोवासावश्याद्विपन्नाद्देवकीवसुदेवोनेोप्रत्यात्मनइतिवासास्तीनइतिकर्मेरिक्तो
थोत्सरकीपदधिदुग्धादिकर्मतयोनिष्ठतेपीतम्बासोवासाभ्वेतिपीतवासाइनिर्युत्स्याभयानकत्वकरुणयोः तथाव
सेववासाननः पृष्ठोदरादित्वान्मांसप्रकृतिसत्राप्तत्वइतिवासास्तुधिरंपीतंवासास्त्रथोसत्तनापायेनसपीतवासाइ
तिर्युत्स्याबीभत्सस्यचनिष्पत्तेरित्सलमननिरमणीयेनप्रपंचेन वोपुष्पामातुरक्षालितसत्त्वयः किंकुवेरलक्ष्मीहरि

नै० टी०
२

श्रियामालोक्य हृष्टा तु ष्यत्युत्तेव एतेन नृसिंहावतारे संजातक्रोधवशात्सु पापण्वेषकैरैवैले त्यांपुरः स्थापितायां
तदासक्ताभूदिति निष्कारणाद्यसिद्धौ ध्वः सूचितः पुनः किं कुर्वेत्त्वेवमत्येपि निगमं वेदमुपहसन् वत्सक्षत्वरूपप्रमाणा
नर्पविसंवादिनोपि ग्रामापग्रमिति पुरमंहसन् अत एवं यत्तज्ञेतन्मत्वोपयुक्तान्नस्वारीत्सो चयन्त्वत्थेवम्
निहन्ता इति धुतिमात्रयन् एतान्म वौद्धावतारे वैरनिरोपम्य घानं निंदाच कृतेनि सूचितं यद्दाहा जयदेवः निंद
सि यज्ञविधेरहह श्रुतिजातं सदयहृदयदर्शितपशुघातं केशव धृतबुद्धशरीरेत्यादि कृतं कृत्रियजातीयं योगात्क्रिसो
नाकृपयाभवन्नितथापन्यपत्रयलोकपत् । एतेन भार्गवावतारे क्रोधावेशेन सर्वं कृत्रियानिरोक्षितारइति सूचि
नं सोमितिसंग्रामे हृशमुखं रावणं वीन्सावलोकरोमांचपुलकमंच मुकरयन् एतेन रामावतारे रागोरवगाहक्षोन्सा
हृवनास्तुचिताहे यगवीनेत्योगेहाहाइवं सघोघनं हत्वा गृहीत्वा च किं तव्याकुलोनः करणांयथास्मात्रयाप
सान्धावत्र एतेन कृष्णावतारे यशोदायाः स्वकाशाद्गीतिः सूचिता स्ले छरकैर्यवनास्तुम्बिहिंगंतानाशाभ्
गाक्षिंच मोकृत् एतेन कल्क्यवतारे कृतेन रुधिरसेकेन परानिष्टोवीभत्सः सूचितः इंतेन ईदृशयाभूमिं पृथ्वी
तिलमिवतिलमन्वानस्कुलयतुहार्द एतेन यथा कश्चित्सा कृतोनापासेनतिलं वहत्येवं वराहावतारेसो
टष्विवीमितिपरनिष्ठोविस्मयः सूचितः रसस्मस्थनिष्टत्वं पर निष्टत्वेचेतिनकश्चिद्विशेषः यद्यपि भयकाम

एम०
२

रिमोर्धनीरिस्मारिवन्नमाणारस्तथावलो शह्हरणरीला शृंगारी गिरिजाननेसकरुणीरत्यां प्रवीरः स्मरेबीभत्सो।
स्थिभिरुत्फणीचभयकृन्मूर्त्येद्भुतस्तुङ्गया रौद्रो दक्षविमर्दनेनहसकृन्नग्नः प्रशान्तश्चिरादित्थं सर्वरसाश्रयः पशु
पतिर्भूयात्सतांभूतये इति शृंगारादिलकरी सोवैकत्रैव नानारसप्रतिपादितं शक्यतेनयाप्यनन्वरसप्राधा
न्यमाविषये न तत्र वैरस्यमेतेरसादाशिताः तथा च वाक्यभेदे नैकैकमात्रप्रतीतौ विरोधस्यापि प्रसराभावात्
अन्यथारसशबलास्यं रसोत्तरमेव प्रतीयेत वक्ष्यमाणो एकः सिंधुभुवः करेविलुलितह्मारादिरनन्तावैवक्षिता
नवरसामुख्यतयावभासेरन् इत्युक्तं चैकस्यैवाप्रतिहतेच्छां विनानुपपद्यमाननन्तरेवनाप्रतिपादनं शान्तर
सोविप्रतिपादितः नन्वेकस्यैवतिकुत्र्यवगतमितिचेत् समभिव्याहृतक्रियासमानकालिकतायामनुशिष्टे
नशानत्पत्स्यपेनलोभाद्समानकालिकत्वेपाधात्वर्थेन्वेति तच्चैकस्यनिखिलजगद्दृहणरूपक्रियासमानत्त्र
एवयदतेनास्यथेसवेहि एषेनशत्रादेशि लडर्थेव वर्तमानत्वान्वयाप्ययान इतिक्रियांतराध्याहारेणप्रदेयः वर्त
मानलोभावच्छिन्नत्वं धात्वर्थे कर्मत्वेभिपपतानाम्निवोध्यतइसिस्तस्यसत्तरेमानाभावात् । अप्रथमासमानाधिकर
णाइत्योत्सर्गिकनिषेधप्रसंगाच्चपरन्तस्याभिमुखताबद्देमध्येमपिभेदांतरमावेहापितमसोभिमुखस्व।

पदर्शितस्तेन च विषयपरांगनारसस्याभिमुख्यनावृहं मुख्यमपि भेदांतरमावेदयितुमसौ विमुखस्य बोधप्रदर्शितस्तेन च वि
षयवैमुख्यपरिपोषात्मकनापि शांतरसस्य कथं चित्समारिता भवतीति न च ननाशकाव्यवनार्निप्रत्युतभूमि
तिलमिव तत्तलयमाह नाक्रममत्रिति प्रागुक्तवाक्ये केदर्शावतारादिना वामनाद्यवतारादीनामपि प्रतिपादनमाम
नेति भुवंमात्रीभूमेः दरस्तं पृष्टे न निष्ठासवात्रेत्यर्थका व्यसंतरेण कूर्मस्य निगमस्य वहरथ्ये निपाठांते लाचमत्स्यस
लक्ष्मीमित्यादिनैवाजितादवतारांतरस्य प्रतिपादनस्य च संकुशकत्वात् तसोप पंक्तेयम् किमर्थमिति न विप्रः नाहि भ
गवतोदशैवावताराः इति व कं प्रकं न चाप्रसिद्धिरिशेषपितावत्यं परामृशेः प्रस्तुतोक्तिकतिपयैतत्प्रदर्शनेन दु
निरूपणीयरसभेदप्रदर्शनं गतयैवेतिध्येयं प्रसिद्धावतारक्रममनादृत्य रसक्रममनुसरतायं यथा कृते वसिष्ठो
कृतोसौ वाङ्मयः यद्यपि भक्ततेप्रमास्यदृचरणसांनिध्यात्स्वीनताममसः स्मृतिद्वारानिखिलनरवशिखभूषणावि
धित्सुभगवन्नाम्सर्यं कृतपावीनवासः पदं भावस्यते तद्यप्येवंविधस्यापितच्चरणस्येदं त्वेनावाकार्थेत्वेस्थि
तेकथं स्मारकत्वमिति भक्तिभरप्रधानात्सत्यवंदरमुकुलितलोचनं विदधां कुर्वेत १ ॥ ॥छ॥

प्रकृतग्रंथस्य रसो वै सः इति श्रुत्या तत्त्वशास्त्रसिद्धार्थप्रतिपादकत्वाविशेषेपि काव्यादमृतपिष्ठतया प्रतिपादनमतिसुकुमाराणां राज
कुमाराणां शास्त्रव्याकुलितांतःकरणानामप्यंतःकरणविनोदपुरःसरं निरूपणायार्थप्रतिपत्त्यै स्यादिति नवीनग्रंथारंभः रसस्याह
भारत्याः इति भानुना रसतरंगिणी क्रियत इत्यन्वयः रसस्य भूयस्त्व एव तरंगाकुलत्वपारस्रततरंगिणीपदप्रतिपाद्यत्वं संभवतीमत्वा

भारत्याः शास्त्रकांतारश्रांतानां शांतिकारिणी क्रियते भानुना भूरिरसा
रसतरंगिणी १ ॥ श्रीगणेशाय नमः

विशिनष्टि भूरिरसेति रसस्य जलसाम्यमानंदांशावरणाप्रच्छादकत्वात् जलं यथा स्वावरकं भूरेणवावधोनयति तथाय
मपीति भावः पुनः कीदृशी सा शास्त्रेत्यादि शास्त्रमेव कांतारं दुर्गमं वनं दुरूहत्वात् तस्मिञ्छ्रांतानां विमनस्कतानामप्रयोज
कतया श्रमस्य दुरधिगम्यताया लिम्याः शांतिकारिणी सुखावगमहेतुः १

नै॰ कौ॰ ४

अत्र ग्रंथे सहृदयानामेव रसोद्बोधादधिकार इत्याह वाणीति एषा बुद्धिरस्माकं रसतरंगिणी समाख्या भानोर्वाणी कमलिनी
सरोवरभूमिर्भानुपुत्रकाविकासवत्तया कमलतारोपविषयपदकर्त्वघटितत्वात् कृतधियः सहृदया स्तत्र भूमौ हंसा रसास्वा
दकत्वादिसत्र विषये पुरस्कं प्रतीपतामित्यर्थः २ वक्तात्महेतोः कर्कशात्मनः क्ररश्रोतॄन् प्रत्याविलत्वमल्पसत्त्वमा इष्टं इति वागधि
ष्ठात्रीं देवतां प्रार्थयते गिरामिति हे गिरां देवि सरस्वति तरंगिण्यां क्रूरवारणान्नक्रूरान् कर्कशांतः क्ररणान्तस्य वारणा
अधिका

वाणी कमलिनी भानोरेषा रसतरंगिणी हंसाः कृतधियस्तत्र युक्तमत्र प्रती।
पता ३ गिरां देवि तरंगिण्यां वारय क्रूरवारणान् यद्भविष्यति लोकानामाविलो
विरलो रसः ४

रसिका रसस्य त्वात्तान्वारय दुर्बोधत्वापादनेन प्रथममेव निवारय यस्मात्तेषां लोकानां विवेकवतामपि समस्तमाहतं दूषणा
गणात् तथाविलः सहृदयतामस्य न तथास्फुटमप्रतिपत्तेर्विरलश्च रसो भविष्यति गजो हि जानुमात्रजलं संक्षुब्धं तथा त्वत्रस्य
मूर्खवाक् कर्षणेनाविलमतनस्य स्थलजलानां स्वच्छतया चालं रसं स्वयमुपभुंक्ते तत एव प्रतिबंधादस्मै षितावन्मात्रमे ४

रसनिरूपणास्यैवोद्दिष्टत्वेन भावनिरूपणामप्राप्तकालमित्याशंक्य सामान्यमुखव्याप्तिप्रदर्शनपुरःसरं तन्नियामकमा
ह हेतोरिति हेतोः हेतुनिरूपणस्य पूर्ववृत्तित्वनियमात् संगतेरनंतराभिधानप्राप्यतया कार्यत्वलक्षणसंगतिशालि
कार्यनिरूपणात्पूर्वेत्त नियमादित्यर्थः यद्वा निरूप्यक्रमस्य निरूपणक्रमनियामकत्वेन यथाश्रुत एव ग्रंथः साधुः

हेतोः पूर्ववृत्तित्वनियमाद्यतः पूर्वमेव तत्प्रयोगन्यासः समुचितः रसस्य हेतवो भावा।
इत्यस्तेनंतेभ्यः पूर्वं भावादय एव निरूप्यंते

अतः कार्यनिरूपणात् तस्य हेतोः समुचितत्वसंगतेन योयद्धेतुः स तन्निरूपणात्पूर्वं निरूप्य इति सामान्यमुखीव्याप्तिरुक्ता
भवतीति तेन समुचितत्वसंगतः पाठः कास्मन्निकृत इति नप्रसितव्यं भावादयः भावप्रधाना भावविभावानुभावाः ते न रसहेतु
त्वस्य भावाद्यन्यतमत्वव्याप्यत्वेन भावादय एवेति यथाक्रममिति शेषः

नै॰ ६ 6

नन्वेवंस्थाय्यपिभावविभावानुभावसात्विकभावव्यभिचारिभावनिरूपणानांक्रमोविरुद्धः कारणत्वेनसकलनिरूपणात्प्राग्
यभिचार्यपेक्षयापिसुंदरस्यस्थायिनोभ्यर्हितत्वात्प्रथमंनिरूपणे पिविभावाद्यपेक्षयासुंदरत्वाद्व्यभिचारिनिरूप
णास्यतदनंतरंसकलसौंदर्यविश्रांतेरितिचेत् सत्यं तुल्ययुक्त्यास्थाय्यपिव्यभिचारिशोभापेक्षकारणतयाविभावनिरूपणात्प्रा
गेववक्ष्यमाणरीत्यास्थाय्यपिविवितिविधावितिविधाविभावपदप्रवृत्तिनिमित्तकस्यविभावस्यस्थायिनिरूपणंविना
निरूपयितुमशक्यत्वाद्विभावपूर्वंस्थायीनिरूपितोनुभावस्तुतदिदंद्वयमेवव्यभिचारिव्यंजनक्षममिति
परिशेषाद्वेतारायविभावोनंतरंनिरूपितः सात्विकभावस्यहिरूपतासत्वेनायपरमनुभावव्यभिचारिणोरंत
रालेनिरूपीतइतिसर्वंचतुरस्रं ॥ ॥ ॥ ॥

रम॰ ६

रसनिरूपणस्यैवोद्दिष्टत्वेन भावनिरूपणमप्राप्तकालमित्याशंक्य स्वामी भावं लक्षयति रसेति अत्र रसानुकूलः रसानुकूलज्ञानविषय एव विकारो ज्ञायमानस्य ज्ञायमानत्वं तत्त्वं तथा च ज्ञाननिष्ठरसानुकूलतायां विषयत्वावच्छेदकत्वं भावत्वं भावानामलक्षणपर्यवसन्नं नचैवं हावादिष्वतिव्याप्तिरिति वाच्यं तेषामपि भावत्वेन लक्ष्यत्वात् भावत्वेन लक्षितानामपि हावत्वेन पृथङ्निरूपणं तु नैवानौचित्यभाव इति एतेन विकारोऽन्यथाभाव

**रसानुकूलो विकारो भावः विकारोऽन्यथाभावः ॥ ॥**

इत्ययुक्तं नापि काद्यालंबनविभावेषु चंद्राद्युद्दीपनविभावेषु चाव्याप्तिरिति परास्तं यथोक्तविकारत्वस्य तेष्वपि संभवात् नचांतरभावेष्वव्याप्तिस्तेषां स्वरूपत एवानुकूलत्वादिति वाच्यं ज्ञायमानत्वमित्यत्र ज्ञानस्य साक्षित्वेन साधारणस्याविवक्षितत्वादिति केचित् तन्न सर्वत्र भावपदव्यवहाराभावात्

नौ० १

नचविभागोनुभावइतिभावपदव्यवहारस्तयोरपीतिवाच्यं तत्रभावपदप्रवृत्तिनिमित्तांतरस्यविशेषणाभावयंतितथा
नुभावयंतीतिव्युत्पत्त्यंगीकर्तृभिः सर्वैरंगीकृतत्वात् अन्यथाव्यभिचारिभावइतिवद्विभावभावइतितथा
नुभावभावइतिवकेराचित्प्रयुंजीरन् नचाननुगमादयंसात्त्विकभावेष्वश्रारेष्वपितुल्योनुयोगइतिवा
च्यं विकारपदेन प्राणिप्रयत्नानौपाधिकप्राणिसत्ताकत्वंगीपतेयदाहुविकारोन्यथाभावइति अन्यये
सत्स्वपत्नेविनेत्यर्थात् भावइत्यस्यसत्त्वाश्रयपरमर्थात् प्राणित्वंचशरीरावच्छिन्नात्मत्वं शरीरत्वंचचेष्टा
श्रयत्वं चेष्टात्वंचजातिविशेषइतिनाननुगमइति नेदंतद्धं घक्कदेवायेत्कुरपिष्यतित्स्वातपामप्यवि
शिष्टमेवेत्साश्रयात् भावादयइत्यस्मत्पाठाद्वावास्तद्भिन्नाश्चरसहेतवोनिरूप्यंतइतिवदतोग्रंथकर्तुः सर्व
साधारणाभावत्वस्यानभिप्रेतत्वाच्च

रम १

किंचरति हर्षादिविषया व्यभिचारीत थ्यांजित इति सूत्रे एतिपदस्य स्थायिभावमात्रोपलक्षकत्वं व्यभिचारिपदस्यानेक
रसानुगुणप्रसाधर्म्येणाशारीरमात्रोपलक्षकत्वं लक्षणानुरोधाद्युक्तं न तु मेषामपि ग्रंथकृदनभिप्रेतस्वरूपोलक्ष
सितलक्षणाक्रांतानां सर्वेषां व्यंजित इति तु योग्यतावशाद्दांतरसमन्वेति न त्वाशरीरे पिपयषा सिंचतीत्या रोपेकर
वद्द्वद्भ्रमेन क्रकायामिति तथा चांजितस्यैवानस्य भावपदव्यवहारपत्ते पि ब्राह्मस्यात तथाभूतस्यापितया सं तेना
भिमतमिति किमति हृंगमना विकारत्वं यत्नादावपीति रसानुकूलत्वमुपात्तं यत्तु सम्भ्रमेति प्रसंगवारणाय यत्ना
नांतराहारकत्वं चर्वणागतानुकूलत्वे विशेषणमिति तन्न स्वरभंगामश्रुपूर्णामात्रस्यैव प्राणिनि यत्नसाध्य
त्वादिविकारपदेनैवांगाकृष्यादीनामिव वारणात् तावन्मात्रंच विभावादावपीति विकारत्वं विवक्षितं मोहादपि
ताघांतरहावानां तु भृंगारएवानुकूलत्वं न रसांतरइति न तत्राति व्याप्तिः स्यापि नाम पिरसांतरे व्यभिचारितया
नुकूलतास्येवेति नात्राप्यव्याप्तिरिति सर्वमुस्थं ५

नै· एतेन रसानुकूलचर्वणाविषयविकारत्वस्याभावात्त्वे· कालागरुधूमसाहाय्याहलवहिज्ञानं तौ नितरां। अपि नीलो
७ त्पलमालेवावालांध्याला वलिंकिलाम नुतेत्यादौ विप्रलंभानुभावभूतस्वकृतश्रमेति व्याप्तिरितिवृत्तेन व्याः समा
8 हिताः कलुरसहृद्यानुकूलज्ञानविषयेनुभावभूतज्ञानेनतथाप्यत्ति व्याप्तिः यथा मम शिविरप्रविष्टमात्रं परीक्षम
पीचायएक्ष मिवटस्वीयाश्चपि परकीयाः पश्यंति वनेपि पत्तनेप्यवलाः समस्तविप्रलंभमयानुकपोरनुकूलेराजा
ध्यासइतितत्र चर्वणायां व्याप्यवगाह्यांतरविषयकान्यत्वस्य विशेषणात् न च ज्ञानं तथाभूतं यत्नादिवानां
तरामितिनव्काप्यतिप्रसंगः न वा प्रतियोगिकाद्यैर्व्याप्यवगाहित्व विशेषणाच्च व्याप्यनवगाहि चर्वणा वि
षयमसादारव्याप्तिः एषोदैसृतिष्ठमारवंआनंदस्वरूपतयाप्रतीतिप्रियादर्शितव्याप्तिरसस्यानुकूलता रसनिरूप एम°
णावसरेवक्ष्यते॥ ॥ ॥ ८

यश्च विप्रलंभशृंगारे करुणात्मकत्वव्यपदेशः सोप्यंगभूतचित्तवैक्लव्यकृत एव नचैवं तु स्वयुक्त्या संदेहस्थले रतिपु
ष्टवैक्लव्यस्यापि वक्तुं शक्यत्वे यापत्र च जीविताशा तत्र शृंगार एवेत्यवधारणासंगतिरिति वाच्यं रतिशोकयोरतेर

ननु विप्रलंभशृंगारस्य पूर्वानुरागमानप्रवासकरुणात्मकत्वाज्जीवतोरपि वि
प्रलंभस्य करुणारसत्वमायातमिति चेन्मैवं तत्र करुणारसस्यांगत्वेन भास
मानत्वात्करुणात्मकत्वव्यपदेशः

तत्प्राधान्यं वत्स्य स्वभावादिसाशयात् यदि तु तथा गुणप्रधानविप्रलंभो नानुमन्यते तर्हि वैक्लव्यपुष्टा रति
विप्रलंभो रतिपुष्टवैक्लव्यं करुण इति व्यवस्थैव स्वस्थेति वक्तुमुपक्रमते नन्वित्यादिना ॥ ॥

नै० २०

पूर्वानुरागेति संगमप्रागभावहेतुक इत्यर्थः अयमेवाभिलाषहेतुक इत्युच्यते मानेति अत्रापि पूर्ववदितिसंबध्येता
तथाचेर्ष्याप्रणयाभ्यामतः हेतुक इत्यर्थः अयमेवेर्ष्याहेतुक इत्युच्यते प्रवासेति प्रवासज्ञानहेतुक इत्यर्थः अयमे
व प्रवासहेतुक इत्युच्यते करुणात्मकत्वादिति यथैष्यत्प्रवासहेतुको यो संगमपूर्वको विप्रलम्भो तद्भिन्नातिरिक्त
यत्किंचिद्गुर्वादिलज्जाप्रभवः संगमपूर्वको विप्रलम्भो विरहहेतुको गीयते तथा तथाविधविप्रलम्भद्वयकारण्या
न्तिरिक्तवल्लभतत्कारणप्रभवः संगमपूर्वको विप्रलम्भः करुणशृंगार इत्युच्यते इति करुणात्मकतया भव
हारादित्यर्थः एतेषामुदाहरणानि ग्रंथकृदेवाग्रे दर्शयिष्यति ॥ ॥ लमू०

स्तत्त्व शृंगारहास्ययोरथंगांगिभावस्योपलक्षणं तथा ग्रंथकृतोदाहृतं यदाह शृंगाराद्वा विति अत एव प्राधान्ये
नैतत्रापि शृंगाराद्यपेक्षेपति लभ्यते चमत्कारदर्शनादिसाधितत्वाद्भुत एवैतत्पिचोपलक्षणमेव एवं स्थिते हास्यशृं
गारयोरंगांगिभावमुदाह्रियते यथा मम कुंजे राधिकया कृते न मुरलीनादेन गत्वा द्रुतं क्षमस्तामपि कैटभीकृ
तवपु कृष्णं समाप्य स्वान् न ज्ञातः क गतो धुनेति गदिते प्रेमातिपाता द्विवग्लानेस्मिन् मुरूपापितातनु समा
विष्टा तनूएधिका अत्र हास्यः शृंगारे गुणीभूतः एवं वैपरीत्यमुदाहार्यं अयमेव नायिकारब्धः शृंगार इति क
थ्यते एवं नायकारब्धमपि शृंगारं इति क तउदाजहुः यथा लं मुग्धाक्षि विनैव कंचुलिं क माघ त्समनोहरा रिशीं ल
क्ष्मीमित्यभिधायिनि प्रियतमे तद्वीटिकासं स्पृशि तन्मापांतनिविष्टहास्मित तस्य वीनेत्रोत्सवानंदितानि
र्यातः शनकैर्लीकवचनोपन्यासमाभीरजनं इति तेनासौ द्विविधो बोध्यः एतदभिप्रायेणोदाहरणद्वयमाह
यद्वक्ष्यति अधिकमग्रेऽपरपंच पिष्यामस्ते लंप्रसक्तानुप्रसक्त चिंतया इति श्रीजगज्जुपनामक गंगारामविर
चितायां नौकाख्यायां रसतरंगिणीव्याख्यायां प्रथमस्तरंगः १

नौ० टी०
३०
30

श्रीगणेशाय नमः अनन्तराभिधानजिज्ञासिकां निर्वाहकत्वाख्यसंगतिमुपपादयन्शिष्यावधानाय विभावनिरूपणं प्रतिजानीते
अथेति ननु निर्वाहकत्वस्य संगतित्वे किं मानमिति चेत्स्थायिभावनिरूपणानन्तरं विभावनिरूपणोपयुक्ताया: किमन्यदुसव
वेशानिर्वाहकमिति जिज्ञासाया विषयत्वमेवेति तदुक्तमभियुक्तैः अनन्तराभिधानप्रयोजकजिज्ञासाजनकज्ञानविष

अथ विभावान्निरूप्यन्ते विशेषेण भावयन्त्युत्पादयन्तीति विभावास्ते
च द्विविधा आलंबनविभावा उद्दीपनविभावाश्चेति ॥ ॥७॥ ॥

योत्वर्थः संगतिरिति । विविचितं चेदं मणिमालायामस्माभिरिति नेह प्रपञ्च्यते विभावपदप्रवृत्तिनिमित्तं सूचयन्सलक्षयति विशे
षेणेति । विषयताघटितप्रत्यासत्त्यालंबनविभावानामिव ज्ञानद्वारकसमानाश्रयताप्रत्यासत्त्योद्दीपनविभावानामपि विभाव एम०
त्वमविशिष्टमिति तदन्यतरप्रत्यासत्त्यवच्छिन्नाज्ञानद्वारकप्रत्यासत्त्यवच्छिन्नैव वाच्या स्थायिभावनिष्ठकार्यतानिरूपितकारण ३०
त्वं विभावसामान्यलक्षणमन्वान एव तद्विभजते तेचेति ॥

पदप्रवृत्तिनिमित्तप्रदर्शनपुरःसरमालंबनविभावं लक्षयति यमालंब्येति सर्वे गाकांसावधारणामितिन्यायाद्यमालंब्ये
वेत्यर्थः तेनकस्याचिद्रतिविषयत्वे स्युद्दीपनविभावेनातिव्याप्तिः तथापि नायिकाभूषणादीनामपि केषांचिद्नियमतो
रतिविषयत्वात्तत्रातिव्याप्तिर्यदुक्तं गुणालंकारादिसंभिन्नत्वाद्यतो रसः प्रवर्तत इति यद्विषयकत्वेनैव रसपदप्रवृ
त्तिनिमित्तवांछितत्वतिविशेषस्फुरणे रत्यादिस्थायी भवति स एवालंबनविभावः नहि केवलभूषणादिविषयिणी रती

यमालंब्य रसः प्रवर्तते स स्यादालंबनविभावः यो
रसमुद्दीपयति स स्यादुद्दीपनविभावः ॥ ॥ रसं०

रसपदव्यवहार्या नायिकाविषयत्वेन तस्मात्तथात्वं तु सर्वसंमतमिति भावः यो रसमुद्दीपयतीत्यनेन तथैवोद्दीपन
विभावो लक्षितः यद्यपि रसजनकनायिकाज्ञानविषयत्वं नायिकायामतिप्रसक्तं तथापि प्रकृष्टरसजनकज्ञानवि
षयत्वमनेनोक्तमिति न कोपि दोषः विशिष्यतामेवं धेन पत्रं रसस्तत्र नाशात्मना लंबनविभावः प्रकृष्टरसजनक

प्राणेशेति तत्कालप्रवृत्तवसन्तरागयोः कालमसहमानयोर्नायकयोर्घटनायाः स्वगरीयतमहिमालंघितगुरुजनत्रप
नस्तनंधयविरोधी इत्थाकीर्तितस्याल्पविपरागः प्राणानिरपेक्षइत्याहिभिर्वचनैर्नायिकायाः प्रेमसार्वभौमावेदयंतीम

तत्रालंबनविभावो यथा प्राणास्यप्रतिमूर्त्तिः प्रत्यात्माशु
रागलतिकायाः स्वाधिदैवतं नयनयोः सामेऽमृताकापिसा
सेव ॥ ॥

रंगी प्रतिनायकस्येयोक्तिः प्राणास्यप्रतिमूर्त्तिः सुहृद्भिः रतिशयप्रेमास्पदत्वात्सुरागलतिकायाः पुरापमेवलता
नुकंपाविषयत्वात्तस्याः प्रत्यात्मापुतिकृतिः स्वर्गाधिकोत्सवजनकत्वात् ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ राम० ३१

नयनयोरधिदैवतं सोऽहं दुर्मुसागरतापसुरुकोद्दिदृक्षाविषयत्वाद्दधिकृतमुद्दिष्टदर्शनवितरणशीलत्वाद्दिदैवतं च
याकापिप्राणाप्रतिमूर्त्तिनयावाञ्छापप्रतापात्मत्वेन गाननयनाधिदैवतत्वेन वाञ्छावहार्यामसमासेवमदीयनत्तद्दा
त्मिकैवमेदिदृष्टनायिकानन्तु यत्किंचिदुक्तान्यतमानात्मिकापिनिहक्तसकलप्रत्यकासाधारणधर्माणां सर्वेषा
मेवतत्प्रणांसमावेशाद्दित्यर्थः एतेनमेतिपदद्वयेनाव्याप्त्यघातः करणाः सामसमेवमामेवकैवयोक्तान्यतमेति
दिशावयापक्लिशंतः समाहिताः प्रत्येकसकलताद्वान्यप्रत्यायकवीप्सायामेवसामंजस्यात विधेयकोटा
वधिकार्थावगाहिवोधस्याभ्युपगमेतुल्यप्रक्रियोद्देश्यकोटावधिकार्थावगाहिवोधस्याप्याद्दरणीयत्वापत्तेश्च
द्देश्यकाभेदस्याद्देश्यपदार्थावगमेपिविधेयाभेदस्यासंस्तरकेऽनवगमात समानसंवित्संवेद्यत्वेमानाभावाद्दि
त्यलंपल्लवितेन

नो० शृंगारस्योद्दीपनविभावाल्लग्नमाणापुरःसरमाह तत्रेति प्रियजनस्यालंबनसंबंधित्वादिः वस्तुतस्तु प्रियजनो नाय
काद्यालंबनमेव भरतमतस्यापिद्विविधविभावसाधारणत्वात्वयंतस्यैवाविवेचनाच्च मरेणालंबनविभावस्य प्रदर्शनादुद्दीप
३२ नेत्युक्तमिति विभावनीयं संध्येति तस्य धारी धीश्वेतिश्चंद्र एव मत्तत्र धारः प्रस्थापनद्वारा नटोऽपि दृष्टार्थप्रकर्षकत्वात्पुष्पके नो

शृंगारस्योद्दीपनविभावाः तत्र भरतः ऋतुमाल्यालंकारैः प्रियजनगांधर्वकाव्यसेवाभिः
उपवनगमनविहारैः शृंगाररसः समुद्भवति चंद्रचंदनादयश्चोद्दीपनीयाः यथा संध्याशोणां
वरजवनिकाकामिनोः प्रमनाद्यनां हीशाम्यद्भ्रमरविहतं न्मारिपः कोऽपि कालः नाराश्च्याज

नृत्यतया प्रवसिततन्नद्विषयालंबना लीमिव किरन्नत्रचयनपुष्पके नो नृत्यारंभं प्रविशति सुधादीधि
ऽनालंबनादिशीलतया नटस्यामदनस्य नृत्यारंभं विषयांतरानालंबलनपुरःसरं नापि काद्यालंबनालंबनं स्वयं एम०
न्ननुभावयन्प्रविशति रंगभूमिगोचरो भवति॥ ॥॥ ३२

किंकुर्वन्निवतारापुष्पांजलिंनक्षत्राण्येवपुष्पाणितस्यच्छुरत्वात्परिक्षिन्नपरिस्मारावतयाप्रकाशमानत्वाच्चतिरः
षामञ्जलिंविरलंजवनिकाप्रांतप्रपातेनकिरन्निवत्फनस्येक्षांमध्येति संध्याकालताम्राश्रमेवजवनिकाच्छादन
पटः पात्रप्रादुर्भावकृत्वाद्यद्वासंध्येवशोणांवरस्यजवनिकात्वेनेनेकप्रसरतांभंगोपिएतद्व्याख्यानेकोपी
त्यस्यवसंतातिर्हिरित्यर्थः कामिनोः प्रेमनाद्यंनटप्रकटनीयंवल्कनटापनत्वाद्भ्रमद्भ्रमरविहृतंतत्कालः
मिलन्नलिननिर्गतमधुकररणितंनांद्यप्रारंभनियतपूर्वंहृत्तित्वात्कोपिवंशोहयोपलक्षितः कालः सम
योमारिषः सूत्रधारसधर्मापुरुषश्चांङ्कार्यप्रकर्षपोषकत्वादित्यर्थः

नै० ३२

विपरीतालंकारैर्वाह्याद्भिभूषणानांपाद्यादावलंकरणैः विकृताचारोग्रीष्मेवह्निसेवनादिर्विकृताभिधानंकिं
नरेतिवक्तव्येकिंनलेत्यभिधानंविकृतवेषः परिधानीयस्थावरणांतैः विकृतैरर्थविशेषैः कुब्जवामनपोटाद्यैः
हास्यविभावाः तत्रभरतः विपरीतालंकारैर्विकृताचाराभिधानवेषैश्च विकृतैरर्थविशेषै
र्हसतीतिरसः स्मृतोहास्यः शृंगवैकृतयाहृद्यजहनीयाः ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ २ ॥

हसतीतिस्त्रनेनेतिशेषंपद्यांतभावितणपर्यमिदंहासयतीत्यर्थः एतेनविकृतैरर्थविशेषैरित्यस्योदाहर
णमपशब्दंतएवेतिरितिपद्दपूरणेनोक्तार्थतात्पर्यकतयातस्यंव्याचक्षाणाः परास्ताः शृंगवैकृतंखंजत्वा रस॰ ३२
दिकं॥॥

केयूरमिति नटो मायाशिशुरुच्छायां गालमुक्तं इत्युक्तिर्नटपत्यवस्कं इति किं कुर्वन्केयूरं बाहुभूषणं घर्घरयन्करण
नः करणव्यापारं कुर्वन्ननेन विपरीतावारम्भो वोहृतो यद्वा घर्घरः पादभूषणं तत्करोतीति घर्घरयत्तेन विपरी

यथा केयूरं घर्घरयन्भ्रमयन्मौलिं विवर्तयन्नाङ्गं
नेत्रांचलचपलयन्नटयति मायाशिशुरुच्छायां॥

नालंकरणायुक्तं भवति मौलिं मस्तकं भ्रमयन्घूर्णयन्नाङ्गं विवर्तयन्नितस्ततः क्षिपन्नेत्रांचलं चक्षुरावरणपक्ष्म चप
लयन्निवलयन्नित्यर्थः अत्र कविनोक्तं मायाशिशुरिति प्रथमान्तपाठो दृश्यते नेन केयूरं घर्घरयन्निति विशे
षणानामजस्वादुपेक्षणीयः

नै०
३४
34

इष्टजनस्येति सर्वत्र पंचस्वप्येतेष्वेति क्लेशोऽत्राणादित्यस्मिन्नंशे जोपक्रमादि अत्र करुणारसाख्योऽस्मादर्थविशेषात्
समुद्भवतीति सामान्यावाक्यार्थबोधानन्तरं विशेषाकांक्षायां विशेषवाक्यार्थबोध एवमग्रेऽपि बोध्यं त्वामिति हेल

करुणस्य विभावाः तत्र भरतः इष्टजनस्य विनाशाच्छापात्क्लेशाद्बंधनाद्व्यसनात् अस्मादर्थवि
शेषात्करुणारसाख्यस्समुद्भवति वधबंधाद्याह्यत्रोहनीयाः यथा त्वामपश्यतो भुजगपाशनि
बद्धहृदयमद्यापि मे यद्दहनवह्निः प्रयाति॥ नेत्रे निमीलयसि पश्यसि नैव तावद्धास्यं मदीयमिति ल
क्ष्मणाशक्तमेव॥ ॥ एम० राम०

क्ष्मण भुजगपाशनिबद्धदेहं त्वामपश्यतो मे समवायद्वह्निर्न प्रयाति तस्माद्धेतोस्त्वं नेत्रे निमीलयसि पिधत्से ममास्यं एम०
नैव पश्यसीति युक्तमेवेति रामस्योक्तिः॥ ॥ १३४

स्त्रायुधेति नचवज्रोपाहानंव्यर्थं स्त्रायुधानामुत्कर्षापकर्षकृताभिभवाद्दीर्घापायवरोद्रानुत्पत्तेः नैवेव
मायुधपक्षोपाहानंव्यर्थं प्रमाद्रपतितस्वज्ञाभिभवात्तद्रनुत्पत्तेः अभिभवस्वपराभवमात्रंतेनवज्ञमाणाविद्वारो

रौद्रस्यविभावाः तत्रभरतः स्त्रायुधावज्ञाभिभवाद्वेकृतभेदाद्विहार
णाश्चैव संग्रामसंभवार्थाद्भ्यः संजायतेरौद्रः वैरिदर्शनानिर्भर्त्सना
हृयग्रहनीयाः॥ ॥२

ननेपौनरुक्त्यंवैकृतभेदोनाद्रश्चेष्टाविद्वारणानिकृंतनंसंग्रामसंभवार्थमाक्रमण्यादिः ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

नै० तद्वतेति भार्गवं प्रतिकस्यचिदुक्तिः हे भार्गव एषा तावकी त्वदीया निस्त्रिंशधारा निशा खड्गधारा लक्षणा रात्रिर्विज
३५ यते सर्वोत्कर्षेण वर्तते धारया निशानां सम्प्रति पाइकमाधारणाधर्मं प्रतिपाइनायतां विशिनष्टि तिमिरद्युतिं तन्
वतेति द्योतमानं तिमिरमंधकारकार्यकारि नेत्रपटलं तन्वती परेषां विस्तारयंति पुनः कीदृशी प्रत्यर्थीत्यादि
यथा तद्वता तिमिरद्युतिं तन्वती प्रत्यर्थिचक्रम् [illegible] थ्या मेषा भार्गव तावकी विजयते निस्त्रिं
शधारा निशा पुष्टकुंद्यविपक्षपक्षविद्दलत्कुंभी इकुंभस्थली भ्रश्यन्मौक्तिककैतवेन यारि
प्रतिकूलमर्थयंति ते प्रत्यर्थिनस्तेषां चक्रां एव चक्रवाकास्तेषां व्यथां तन्वती प्रारागीश तत्तारावलिं वर्षति
यविवियोगसंपादकत्वात्कीदृशी सा का इव या पांडुड्दत्ताहिया संग्रामे पुष्टा नां शत्रूणां मेनेभिहिड़ीया भित्रा गजमुख्यगंडस्थली
भ्यो निः पततां मौक्तिकानां व्याजेन परितः समंततस्तारावलिं मौक्तिकपंक्तिं वर्षति विकिरतीत्यर्थः तद्वतत्वंतीति

राम
३५

उत्साहेति उत्साहयुक्ततामेतीविषादाद्यभावाद्विस्मयाभावान्मोहङ्कारशोकाद्यभावाच्चेत्यर्थः विविधाद्युत्साहजनकत्वे
नलोके शास्त्रावगतविविधपद्यार्थात् लंकाधिपइतिएषरामोजंभारिदंभापहबाहुवीर्यइंद्रगर्वापहारकबाहुबलो
वीरस्यविभावाः तत्रभरतः उत्साहाध्यवसायाद्विषादित्वाद्विस्मयान्मोहात् विविधादर्थविशे
षाद्वीररसोनामसंभवति विजयबलाद्यनुग्रहणीयाः युद्धवीरविभावोयथा लंकाधिपः संयति
शंकनीयोजंभारिदंभापहबाहुवीर्यः इत्यालपंतंहनुमंतमेषरामः स्मितेनहृत्तरयांचकार ॥ ॥ २
लंकाधिपोरावणः संयतिसंग्रामेशंकनीयोबलवत्त्वेनानर्थहेतुतयासंभावनीयइत्यमुनाप्रकारेणालपंतंहनु
मंतंस्मितेनउत्साहसंभवेनउत्तरयांचकारेत्यर्थः

नै० ३६

36

वपुषेति केचिद्व्यवहारमात्रमस्त्रावपुषा कायेन विनयं परोपसर्पणं वहंति प्राप्नुवंति केपि केचित्क्वाप्यन्निस्मातनुं हृद्यो
वचसास्तोत्रेण वा वाहत्त्वयंशिष्टाचारं च रंति सेपाह्ययंति केपि धन्ये महामहिमप्रशुरापशीलाश्चतिथ्यो पावके समुपागते ऽ
आमे मतिपुलकैरोमांचैः सपर्यां पूजां पल्लवयंत्यारंभन्ते कथमिति मुरारेः श्रीकृष्णस्य समुद्दंचंतो प्रकाशमाना
दानवीरविभावो यथा वपुषा विनयं वहंति केचिद्वचसा केपि चरंति चाहत्त्वयां। अतिथौ समुपागते सप
पांपुलकैः पल्लवयंति केपि सन्तः इत्यावीरविभावो यथा कथमविरलजाग्रज्झंकिभाजो निशा
यांतमाप्सिदुरवगाहे धारिणो नो वीक्षणीयाः इति किमु समुद्दंचद्दीपरेखाभिरामं हृद्विनिद्राभिस्त
दीपरेखाभिरामा दीपकलिकासदृशी द्युतिर्यस्मात्तं कौस्तुभं प्रसंवभार नन्वविरल (एणीः कौस्तुभमेव भार
जाग्रज्झंकिभाजो निरंतरोच्छ्रजनप्रियाः प्राणिनो लोकानि निशायां रात्रो दुरवगाहे तमसि सति कथं वीक्षणीयाः
स्युः इति मत्वा किंचितिमिद्धविषयाहेतत्स्वेक्षानिरूपाधिपरःदुः रवमहारोद्धारूपां ह्यापुस्मान्ति ॥ ॥ ॥ एस० ३६

नन्वुत्साहाध्यवसायादित्यनेनोत्साहस्योद्दीपनविभावत्वमभिमतमाहोस्विदुत्साहयुक्तनामतेरध्यवसायपदार्थस्य
नाद्यः स्वस्यस्वानुद्दीपकत्वान्नान्त्यः उत्साहयुक्तनामतेरुत्साहसमानाधिकरणत्वात्पक्षधर्मित्वनियमेनतज्जन्यत्वेन
चानुमापकताध्रौव्येऽनुभावकतायाएवौचित्यादित्यभिप्रायेणाशंकते नन्विति स्वनिष्ठइत्यनेनानुभावकतायोग्यत्व
मादर्शितं उत्साहइत्युपलक्षणं तद्युक्तनामतेरित्यपिबोध्यं कथमिति स्वस्यस्वकार्यात्मकानुभावजनोत्सा
हयुक्तनामतेश्चस्वकारणत्वासंभवादित्याशयः तद्युत्साहयुक्तनामतेः सर्वस्याएवोत्साहजन्यत्वनियमः किंतु

ननुस्वनिष्ठउत्साहः कथमुद्दीपनविभावइतिचेत्सत्यं उद्दीपनविभावोजायमानएवगमकः उ
त्साहांशेलौकिकएवभावुत्साहकर्तव्यतामतिरुत्साहांशेलौकिकोनस्वस्वनिष्ठः परनिष्ठोवेतिनवि
नविनैवजायमानोत्साहमुद्दीपयितुंप्रभवत्येवेतितथाभूतमतिविषयउत्साहउद्दीपनविभावोयुक्तएव। स्वतएवस्व
स्यस्वजनकत्वंचैमत्यपरिहारायैवाध्यवसायपर्यंतंसंचित्तंततोभरताचार्याइत्यभिप्रायेणान्तरयति मत्यमिति ज्ञा
पमानएवेत्येवकारेणज्ञानेस्वजन्यत्वस्यव्याप्तिपक्षधर्मत्वावगाहित्वस्यचानुमापकतोपयोगिपक्षस्यव्यवच्छेदः इति

नविशेषएतन्मतेनाविशेषः तथाचपक्षान्तरे
विपक्षहेतोरप्युद्दीपनविभावत्वमात्राशिष्टमे
वेतिभावः

नौ॰ ३७

37

तस्य चनानुभावकतासंभवतित्वजन्यत्वस्य त्वस्मिन्नसंभवादित्यत एवोक्ताहोपनीतभानात्मकोक्ताहएवोक्तनामतेस्पिन

तथात्वस्वोपनीतभानस्य स्वाजन्यत्वात्त्वजन्यायाउक्ताहलौकिकज्ञानात्मिकायाउक्ताहयुक्तनामते अनतथात्वम

संभावे व्याप्तिविशिष्टपक्षधर्मताज्ञानाभावात्तदेतदभिप्रेत्याहानुभावकत्विति स्वनिष्ठएवेति पक्षधर्मताज्ञान

कारणात्वेविश्रांतपन्नस्यमतंव्यवच्छेत्तुमेवकारः ननूक्ताहव्याप्योक्ताहएवोक्तनामतिमानहमितिव्याप्तिविशि

ष्टवैशिष्ट्यवैशिष्ट्यज्ञानंसंभवत्येवेत्यतआह तस्येति अनुमापकत्वेनानुमितिजनकज्ञानविषयत्वेन पक्ष

अनुभावकत्वनिष्ठएवगमकस्यानुमापकत्वेनपक्षवृत्तित्वनियमादिति ॥ ॥ २

त्तित्वेति पक्षवृत्तितयाज्ञायमानत्वाद्युपभावादित्यर्थः अयंभावः भवतिह्युक्ताहव्याप्योक्ताहएवोक्तनामतिमा

नहमितितक्ताहाशेलौकिकंज्ञानंस्वस्मिन्नुक्ताहत्वावगाहितत्कृतः सिद्धौसत्यांपक्षत्वंनचपक्षत्वंविनापक्षत्व

विशिष्टधर्मतयाज्ञानंसंभवतीति परवृत्तेरप्रसक्त्याद्युक्ताहयुक्तनामतयानुमितेश्चोक्ताहानुमितितुल्यसामग्रीक

त्वात्तद्धेतोरेवाक्तांकिंतेनेतिन्यायात्सुहृदानरीयानुमापकज्ञानविषयतयापिनोक्ताहएवोक्तनामतिरनुभावकत्व

स्यातावेन

एम॰ ३७

ननुनिरुपाधिपरदुःखप्रहाणेच्छादयात्माचद्वेः स्वेष्टसाधनताग्रहे सत्यनवगतस्वप्रहाणेच्छात्मिका संजायते तथाचत
न्कृतोत्साहकालेवश्यंपेष्टसाधनताज्ञानेतज्जन्यद्वेषविषयीभूतंकिंचिदिष्टजनंसंबंधितयाज्ञातमुत्पद्येतेतितज्जन्यचित्त
वैक्लव्यस्याप्यवश्यंभावेकिंदयायाःपार्थक्येनेत्याशंकते नन्विति करुणाएवदयावीरेकिंनांतर्भवतीतिवेमज्यंपरिहर

ननुदयावीरःकरुणाएवकथंनांतर्भवतितिनिरुपाधिपरदुःखप्रहाणेच्छादयास्माच
करुणयाविनानसंभवतीतिचेत्करुणास्यस्थायिभावः शोकोदयावीरस्यस्था
यिभावउत्साहइतिस्थायिभावभेदेनभेदात्

न्ति साचेति परकीयदुःखद्वेषसाधनताग्रहाधीने
च्छारूपादयाचेत्यर्थः तथाचकेवलकरुणायामतिरिक्तत्वावश्यंभावेविनाभूतापादेदयायाः करुणान्तर्भावोयुक्त
इत्याशयः उत्तरयति करुणास्येति ॥ ॥

नी०
३८
38

ल्लक्षापिभावभेदेन रसभेदे स्थितेविविक्तदयावीररसप्रतीतिः किंनेत्याशंकते नास्तीति अनुभावकत्वाभ्युपगमादिति
इच्छासामग्र्यावलंबनेन प्रथमं दयावीरोत्पत्तौ सत्यामेव तदनंतरभाविदुःखविषयीभूतकिंचित्संबंधित्वप्रकारकज्ञाना
त्पत्त्यावैक्लव्योत्पत्तिरित्यर्थः तथा च लिंगोपहितलैंगिकभानवादेन सकरुणादयावीररसप्रतीतिनियमोप्युपपन्न इ
तिभावः यत्र च वैक्लव्यानंतरभाविना परदुःखप्रहाणविषयककृतिसाध्यताज्ञानेन दयाजनितात्तत्राप्यसौ नैवैक्ल

ननु दयावीरे करुणारसप्रतीतेः का गतिरिति चेत्सत्यं करुणयावि
नादयावीरस्यानुभवात्तत्र करुणायामनुभावकत्वाभ्युपगमादिति

व्यकार्यमन्यथासिद्धत्वाद्दयासामग्रीकाले वैक्लव्यसामग्र्यास्त्वनपायेनावश्यंभाविनि वैक्लव्ये दयानन्यथासिद्धत्वमे ३८
वाध्यवसीयत इति निगर्वक्तुरयमभिप्रायो ऽऽकरुणयाविनेत्यादि आस्तां वान्यथासिद्धिर्नैतावतापचीयते किंच
दयाभाविनि वक्तृ न त्वनुभावकत्वाभ्युपगमाद्बीजकत्वाभ्युपगमादितिएकोर्थः यद्वाहानेनुभवादित्यादितिदिक् राम०

सत्वं प्राणीदृशनं ज्ञानमात्रं कृतकइति स्वार्थेकः उदाहरति लोके मायाहरिर्नृसिंहो व्यालोकि दृष्टः कीदृश उद्यद्दिग्मा
घुद्यत्कांतयः प्रकाशमानाः कठोराः तीक्ष्णाग्रे केसराः सटास्तैर्दलंतः स्फाटितापयोधरामेघास्तेभ्यः प्रस्ख

भयानकस्यविभावाः तत्रभयंतु विकृतरवसत्वदर्शनसंग्रामारण्यशून्यगृहगमनात गुरुनृपयो
रपराधात्कृतकः सभयानकोज्ञेयः बंधुवधनश्रवणश्मशानदर्शनादिष्वप्यूहनीयाः यथा उद्य
त्कांतिकठोरकेसरदलत्पाथोधरप्रस्खलद्दिद्युद्दीधितिकांचनीकृतजगद्विश्लेषभूमीधरः स्फूर्जत्कं
ठनिनादभिन्नवसुधामार्गप्रविष्टद्विजप्रोद्दाशीर्वचनप्रहर्षितबलिर्व्यालोकिमायाहरिः ॥ ॥ १
लंतः प्रादुर्भवंत्यो या विद्युतस्तासां दीधितिभिः कांतिभिः कांचनाः कांचनाः संपद्यंते तथा कृता जगत्संबंधिनो
नत्वे कादिग्वर्तिनोऽनिश्लेषाः सर्वे महीधराः पनमाइत्यर्थः तेषामेवात्युच्चतया प्रथमप्रकाशेन प्रधानतयानिर्दि
ष्टत्वमभिमतं

नो० ३९ 39

जगद्भिनिः शेषभूमीधराश्चेति गोवलीवर्दन्यायेन भूमीधरग्रहणासमर्थनं स्तुतिः शेषविशेषणानां पुष्टार्थत्वापत्त्या
नाङ्करणीयं पुनः कीदृशः स्फूर्जद्दित्यादि स्फूर्जन्प्रस्फेद्योयः कंठनिनद्धोगर्जनं तेन भिन्ना विदीर्णा यावत्स्तु
धातस्यास्तेनैव विवरेणाप्रविष्टाः पतिता ये द्विजा ब्राह्मणास्तेषां प्रोटान्या जग्धीनि यान्याशीर्वचनान्यभयता
त्पर्येणोच्चारितानि तैः प्रहर्षितो हृष्टजनसंपर्कितो वलिर्नामग्रहणोनामैकदेशग्रहणाद्वलिमखध्वंसेनसमइ
त्यर्थः एतेन नृसिंहावतारो वलेरसत्वमुक्तावयंतः समाहिताः केचित्तु कल्पांतरीयवलेश्चिरंजीविनः सत्त्वामो रा० 
द्यायसमादधति परेतु लोकोत्तरसंस्थानशब्दतात्पर्यकामसंबंधेसंबंधातिशयोक्तिरूपं प्रकृतविशेषणाद्भुवं ३९
नेपथ्यात्मनिमापाहारोप्रकृतवाक्यार्थकर्मीभूते योजयंति

अनभिमतेति अत्र पुरुषविशेषेण तत्त्वार्थं दिप्यगाद्यद्देशषदूषितार्थविषयज्ञानं जुगुप्साकारणं न सर्वस्य सर्वमिति विशे
षप्रतिपादनायष्टद्युक्तिः इदमुपलक्षणमित्याह हीदृग्जनैरिति अनन्ततां परिहरति अवशोन्यादि योधानामिति
करिणां रक्तैरवसिक्तान्यालिप्तान्यतएवकुत्सितान्यंगान्यंगकानि येषां तैः प्रेतानां वृन्दैः पुरोभिदः शिवस्य पुरो अग्रे
वीभत्सस्य विभावाः तत्र भरतः अनभिमतदर्शनेन च गंधरसस्पर्शदोषैश्च उद्वेजनैश्च बहुभिर्वीभत्सर ॥ ॥८॥
सः समुद्भवति अहृद्यवस्तुनां श्रवणास्मरणाद्दयजहनीयाः यथा योधानामधैरैरशोककुसुमैर्नेत्रैः
सितैरंबुजैर्हृत्तैः कंदहलैः करैः सरसिजैः संपाद्य पुष्पांजलिं सिंहीकर्णासुगंधिविधायकारणाम्भक्ताव
नृत्यं नर्तनं समारभ्यते क्रियते किं कृत्वा योधानां भटानाम धै (सितैः कांगकैः) प्रेतानां वृन्दैः पुरः पुरोभिदो नृत्यं समा
रैरेवाशोककुसुमैः रक्तत्वान्नेत्रैरेव सितैरंबुजैः पुंडरीकैर्नीरक्तत्वाद्धृतैरेव कंदहलैः कंदकुसुमपत्रैः स्वच्छसमानाकृ
तित्वात्करैरेव सरसिजैः संकुचितानां पालिहलभात्वात्पुष्पांजलिं संपाद्य दत्त्वा पुनः किं कृत्वा सिंहीवर्णासुरं तं तं टिटि

रम्यते ॥ ॥८॥

रीतिप्राच्याभाषयाप्रसिद्धं ज्ञानिनमेवकर्णासुगंसुभय
पार्श्वस्थितं गाघविशेषद्वयं विधाय पद्माकारेणाक
णीभगंगोसिल्वींगाघाति

नो० शेयंविशेषपत्यर्थः॥ यत्तित्याह्नि: कार्यगतविशेषस्यैवोक्त्याकारणगतविशेषसंग्रह एवं तन्त्रं वृद्धैरैर्थ्यास्त्येनेनवाक्ता।
विकल्पज्ञार्थविवक्षयाभासहेतुतया सर्वसंमतेंद्रजालादेः संग्रहश्चेति प्राभेदः प्रपनि मायेंद्रजालेति मायात्मपः साध्य
४० 40

भ्याद्भुतस्यविभावाः तत्रभरतः यत्वातिशयार्थयुक्तंवाक्यंशिल्पंवक
र्मरूपंच तत्सर्वंद्वैरर्थैःसोद्भुतोनामसंभवति मायेंद्रजालादयश्चह
नीयाः

प्रभावातिशयः सयथा क्षौमंकेनचिदिंदुपाडुतरुणामांगल्यमाविष्कृतंनिष्ठ्यूतश्चरणोपभोगसुलभोलाक्षा राम·
रसःकेनचित अन्येभ्योवनदेवताकरतलैरापर्वभागोत्थितैर्दत्तान्याभरणानितत्किसलयोद्भेदप्रतिद्वंद्विभि ४०
रित्याद्यभिज्ञानशाकुंतलीये

उद्दामेति नाशिताशेषविघ्नः सकलपरमानर्थविनाशकत्वाद् उद्दामेत्यादि परमोद्भटानामतिशयेहि कृतिमोघतां प्रतिभ
टानांदलनेनोदग्रंसातिशयंजाग्रद्दुःक्षपमानः प्रभावः प्रतापोयस्यसतथासोयंनरहरिर्देवोवोस्मद्देःसंतोषायभवतुस

यथा उद्दामोद्दाममायत्सुतिभटदलनोदग्रजाग्रत्प्रभावः सोयंदेवोस्तु
देवोभवतुनरहरिर्नाशिताशेषविघ्नः यस्यप्रोढप्रतापोद्भटविकटसटा
कोटिभिःपाटितानामन्तराण्यम्भोधराणांवह्निरिवनिरस्थुर्विद्युतांकैतवेन

कोपस्यप्रोढैःप्रतापैर्वाओजोभिर्वाउद्भटाभिर्दुर्निरीक्ष्याभिर्विकटाभिः करालाभिः सटाकोटिभिः केसराग्रैः पाटिता
नांविदारितानामम्भोधराणांमेघानामन्तराणिविवरेषुविद्युतांकैतवेनमिषेणवह्निर्निरस्थुर्निःसृतानीत्यर्थः ॥ ॥६॥

नौ० ४१ ५१

इंद्रजालं मंत्रशक्तिः ४ व्योम्नीति पंचाशुगोरविंदमशोकं चचूतं नवमल्लिका नीलोत्पलं च पंचैते पंचबाणस्य सायकाः

इत्युक्तबाणपंचकस्ते माकामः स एव मायिको मायाप्रधानो मंत्रप्रयोक्तेति पावृड्व्योम्नि गगन एव प्रांगणसीम्नि चतुष्प

इंद्रजालं यथा व्योम्नि प्रांगणसीम्नि सांध्यकिरणांवितत्यार्यचेलांचलं ध्वांतैः कामेशणपांशुभिस्त्रिजग

तो नेत्राणि संमोहयन् तारा शौक्तिकमौक्तिकानि विहगश्रेणीरवच्छद्मनाश्चिंश्चीकृत्य वर्हिः करो

ति वहनात्पंचाशुगो मायिकः इति श्रीभानुदत्तमिश्रविरचितायां रसतरंगिण्यां विभावनिरूपणं

नाम द्वितीयस्तरंगः २ ॥ राम० ॥

येसांध्यकिरणाः संध्याकालीनं किंचिल्लोहितं किरणं विरत्न तया काविहृदृश्यं तदेवं चेलांचलमाच्छादकं कंथारूपं वि राम०

स्तार्य प्रसार्य ॥ ॥ ६ ४१

ध्वांतैस्तमोभिरेवकार्मणपांशुभिर्दृष्टिवंधार्थैर्विकीर्णैर्धूलिभिः कृत्वात्रिजगतीनेत्राणिलोकीयानिनयनानिसं
मोहयन्नत्वावगमापटूनि कुर्वन्विहगानांविहायसागच्छतांपक्षिणांसमुदायस्यसंघस्यशहआजेनझिमीकर
त्यक्षिंझीतिमापिकशद्वाउकरणांमापिकशहृस्युद्धायेत्यर्थः तारा शौक्तिकमौक्तिकानितारा एवस्वच्छत्वा
च्छौक्तिकमौक्तिकानिशुक्तिसंभूतमौक्तिकानिनतुगजमौक्तिकानितेषांपाटलत्वाद्बहूनान्मुखवाह्नहिःक
रोतिमंत्रशक्तिप्रभावतयालोकानाश्चर्दर्शयतीत्यर्थः ॥ ॥ इतिश्रीजडूपनामकगंगारामविरचितायां
नौकाख्यायांसमन्तरंगिण्याव्याख्यायांद्वितीयस्तरंगः २ ॥१॥ ४ ॥ ॥ राम० ॥ १ ॥ ४ ॥

नी० श्रीगणेशायनमः तथैवानुभावनिरूपणांशतिजानीते अथेति ननुविभावेनापिसाध्यज्ञानाद्वारसत्वापि
४२ भावानुमितिजननात्तत्रातिव्याप्तिः ज्ञानद्वारसत्कायिभावजनकत्वस्यापितत्रसर्वसंमतत्वात्सत्वाधिभावानुमिति

अथानुभावानिरूप्यन्ते येरस्याननुभावयंत्यनुभवगोचरतांनयंतितेनुभावाः कटाक्षादयः कर
णत्वेनचानुभावकांता करणत्वंचफलायोगव्यवच्छिन्नकारणत्वं ॥ ॥ श्री रम० ॥२

जनकज्ञानविषयत्वस्यात्युक्तरीत्यातत्रसंभवादतआह करणत्वेनेति अनुभावकता अनुभवजनक रम०
ताश्रुक्तेविवक्षितेतिशेषः व्यापारककारणत्वंकरणत्वंतच्चज्ञानद्वारकेतत्रास्त्येवेत्यतआह करणत्वंचेति ४२
फलेति

ननुफलेनकस्यचिद्योगोनुभावेप्यस्तिनह्यनुभावज्ञानमात्रंचरमकारणंसार्वत्रफलायोगस्तुविभावेपिनास्ती
त्यतिव्याप्तिस्तदवस्थैव मैवं व्याप्तिपक्षधर्मत्वावगाहियद्विषयकयथार्थज्ञानसामान्यमव्यवहितपूर्ववृत्तिमवं
धेनरसानुगुणानुमित्युपहितंतत्त्वमेवानेनविवक्षितं तादृशत्वेनव्याप्त्यनंगीकाराच्चनालंबनविभावेतिव्याप्ति
ःयथार्थपदेनचोद्दीपनविभाववारणं प्रतिबंधकासमानकालिकत्वस्यज्ञानसामान्याविशेषणात्वाच्चानुभा
वेनाव्याप्तिःविभावानुभावविषयसमूहालंबनस्याप्यानुभावेव्याप्तिपक्षधर्मतांशेयथार्थत्वाद्विभावेतिव्या
प्तिवारणायसामान्यपदं किंचिद्विभावज्ञानसामान्यमनुभावसमूहालंबनात्मकमेवेतिनुनास्ति येनतादृ
शविभावेतिव्याप्तिःस्यात् एवमपिनद्यादिकंत्वाद्यालंबनगेतिव्याप्त्यारसानुगुणानुमितिविशेषणामि

इदंचेद्देशविशिष्टमहिम्नास्वात्मनिशकुंतलाविषयकरतिमद्दुष्यंतोमेज्ञावगाहीकाव्यार्थभावनाजन्माविल
क्षणविषयताशालीवोधोस्मइतिवक्ष्यमाणमनाभिप्रायेणानुभावलक्षणंपरिष्कृतंतेहेतहर्यभिप्रेत्येवोक्तं
कथंज्ञानमिति यथावैतन्मतेनुभावलिंगकस्थाय्यनुमितेस्मपूर्वमतायाश्चावश्यकत्वेनथातेनैवप्रपंचवि
षयतइतिवोध्यंवस्तुतस्तुउपश्चाद्भवंतीतिव्युत्पत्त्यावच्छेदकतासमवायान्यतरसंवंधावच्छिन्नस्थायिभावनि
ष्ठकारणतानिरूपितसमवायसंवंधावच्छिन्नकार्यत्वमनुभावसामान्यलक्षणमितिवोध्यं नव्यास्तुतावद्र
न्यान्यत्वमनुभावव्यवहारविषयत्वंसंकेतसंवंधेनानुभावपदवत्वंवातल्लक्षणमेषारीतिरेवान्यत्राप्यनुस
र्तव्येतिप्राहुः ॥ ॥

शंकते नचेति कथमिति भाव्यमानविभावस्यैव रसत्वेन तस्यैव प्रत्यक्षसिद्धत्वादित्याशयः विभावानुभावव्यभि-
चारिसंयोगाद्रसनिष्पत्तिरिति सूत्रे मिलितानां त्रयाणामुपादानान्न प्रत्येकं तेषां मध्ये कस्यापि रसत्वमिति सिद्धां-
ताभिप्रायेण समाधत्ते तत्रापि भावइति कथं ज्ञानमिति॥ बालस्य रसाभिव्यक्तेरभावेन लिंगजलैंगिकवुद्धेर्वास
ननु रसे कथमनुभावकापेक्षेति विघतः तत्रापि भावः परिपूर्णो रसस्तस्य चांतरत्वाज्ज्ञापकेन विना
कथं ज्ञानमित्यनुभावकस्यापेक्षणीयत्वात् ननु कटाक्षादयः कथमुद्दीपनविभावा न भवंतीति चेत्क
टाक्षादेः कामिनीमनोविकारः परिपूर्णो भवत्यनुभवसिद्धत्वेनापह्नोतुमशक्यत्वात् किंच प्राचीन
नाट्याचार्यरसाभिव्यक्तावुपयोगित्वादिति वक्ष्यते तं द्वाहि वत्कटाक्षादीनामपि मनोविकारानुकर्षे संमतिरपि॥
कत्वस्याहो रसाभवेन्नारीपुमान्यस्मान्नाहिंगिनोरित्यादिनाप्यंगारतिलकादावभिधानादनुभवसिद्धत्वाच्चविभावत्व

ईषद्धिति हेमंदर्पनवद्यांगीषड्डित्याह किंविद्दलितानांनेत्रपत्राणांश्रेणीभिरनाक्रान्तस्मिते ः किंविद्दाक्रान्तगर्भितद्धासे
नेजोत्पार्थितत्वाहद्दासितेवीक्षरोनेपुसंकेभविक्रद्दत्यमुश्यामनाहितेरेवानायासमाधनेमेगाद्यसंश्रितकरक्रोडेहस्तपंजरे
जगद्दसिकः पुरुषावर्तितेतद्यायत्तंभवतीतिभावः हेक्रूरेकिंचित्कालविवियोगमात्रेगोवातिशयितसंतापाधायिनीह
तिमयात्यर्थीनास्मात्द्यम्यन्तेरधूलिधूसरंहेमकेतकमित्यभूतोपमानिरूपमत्वद्योतनायपयद्धाहमकेतकंगंवफलीवस्का
ईषद्धक्तिनपक्ष्मपंक्तिभिरनाक्रान्तस्मितेवीक्षितेरेनेरेवनवाद्यस्तुद्दीरकरक्रोडेजगद्धर्तते स्वंतः पामूलहे
मकेतकदलद्रोणीतुरापश्चियोहेमूलस्पविभावनाहिहपुनः क्रूरेकिमाकांक्षसीत्याह्यरिरितिचेत् ॥ ॥ ६

नोहेमकेतकामितिपांक्तिस्थपदन्यायेनस्वर्णकेतकमितिप्रसिद्धंविजानीथमेवकेतकमत्राभिधित्सितमितिवाध्यंतस्या 
दलद्रोणीद्रोणाकारेहलंतयादुरापाशक्याशाहनाश्रीःशोभायस्यनाहशस्यहेमूलस्यकस्यायाविभावनाहस्तनाच
लमस्लापनव्याजेनप्रकाशनात्पुनरधिकांकिमाकांक्षसीतिपाश्चयिषमिसाध्यांतरानोलोवनाहतिभावः ॥ ॥ ॥

॥ ॥ [illegible]

स्वव्यधिकरणरसपोषकतयोद्दीपनविभावानामपि कटाक्षादीनां स्वसमानाधिकरणरसानुमापकत्वा स्तुभावत्वमपि सं
भवतीत्यभिप्रायेणालक्षणद्वयं योजयन्निष्टापत्त्या समाधत्ते सत्यमिति करणत्वेनेति व्याप्तिप्रकारकपक्षधर्मताज्ञान
विषयत्वेनेत्यर्थः विषयत्वेनेति प्रकृष्टरसजनकज्ञानाविषयत्वेनेत्यर्थः इतीतिपर्यवसन्नमित्यर्थः तदुक्तमनुभ
वरसिके: गर्जति वारिदपटले वर्षति नयनारविंदमबलायाः भुजवल्लिमूलसेके विरहलतापल्लवं सूत इति स्रग्दावलया
सत्यं कटाक्षादीनां करणत्वेनानुभावत्वं विषयत्वेनोद्दीपनविभावत्वं तथा च नायिकात्मनि रसावभासकत्वे
न नायिकाप्रतिकटाक्षादयोऽनुभावास्ते च दृष्टिगोचरीभूताः कामिनो मनोविकारं कारयन्तीति विषयत्वेनोद्दी
पनविभावा इति स चानुभावः कायिकमानसाहार्यसात्त्विकभेदाच्चतुर्धा कायिका भुजाक्षेपादयो मानसाः
विरहं प्रति वारिदपटलगर्जनं सेवन्तका सुकस्य ॥ प्रमोदादयो नाट्ये वस्तु भुजत्वज्ञानमाहार्यः सात्त्विको रोमाञ्चादि
विरहं प्रति तस्या भुजवल्लिमूलसेकस्य प्रबोधकत्वादनुभावता यापात्रस्याप्युद्दीपकत्वमभिमतमिति सूक्ष्मदृशा परामर्श
नीयं भजन्ते सचेति उदाहरन्ति कायिका इति विकारस्यालिंगनाद्युपरमभेदादिहिकारत्वान्नालिंगितत्वादयः स्पृष्टस्य भेदेने
त्यभिप्रेत्याह भुजाक्षेपादय इत्यादि प्रमोदादय इति यथा चानरस्याप्यनुभावत्वं तथाग्रे ग्रन्थकृदेव स्फुटयिष्यति

नै॰ ४५ यत्तु वक्तृभुजत्वमेवाहार्योऽनुभावो ज्ञानमिति तु ज्ञायमानस्यैव गमकत्वाभिप्रायेणेति केचिदुक्तं तन्न सकलग्रन्थविरोधादु

४५ पपत्तिविरोधाच्च ग्रन्थकृतोऽनभिप्रेतत्वाच्चानाहार्यं तथा हि कारणान्यथ कार्याणि सहकारीणि यानि च रत्यादेः स्थायि

45 नो लोके तानि चेन्नाट्यकाव्ययोः विभावा अनुभावास्तत्कथ्यन्ते व्यभिचारिणः इत्यालंकारिकैः सर्वैरभ्यधायि न च च

तुर्भुजत्वस्य तत्कार्यत्वं वक्तृमुखत्वमिव सत्वं तौ हि हर्षोर्विधीरवलक्ष्मीमालिंगिषोर्विष्णोश्चतुर्भुजत्वं श्रुतागम

मूलास्मृतिरुपलभ्यते किं येन स्वहृद्धीमहि यच्च ज्ञायमानस्य गमकत्वमुक्तं मासुच्यतां तत्कुत्रापि सद्गतिविवेकव्यंज

तावच्चतुर्भुजे हेतुवे हेतुत्वाद्धि लिंगकानुमितेरिवास्माननुगुणत्वाद्यातां तन्न तावज्ज्ञापकाहो इष्टोऽपक्षाहृतित्वा

न्पक्षहृतित्वभ्रमविषयस्याप्यनुभावत्वे विभावतया त्वं दुर्वारं तल्लक्षणोपपार्थपदपरित्यागस्य सहसितत्वात्सोऽय

मुपपत्तिविरोधः ग्रन्थकृता रसमंजर्या सखीपरिहासमुदाहृतः स्वागारभित्तिलिखितेन सुनिवेदयस्व कः सममो

हशालुमूर्त्तिपुलोकभर्तुः इत्थं सखीजनवचः शतिपद्यः सीतास्मितद्युतिभिरुत्तरयांचकारेति तत्र सीतायाश्चित्रेरा

मारोपविजानती सखी नेनैवारोपेणारतिमनुमायसा इदरावलोकनाशया ज्ञानत इति चकुं ष्टच्छान्ति सीताप्यनुकूलत्वा राम॰ ४५

विविधेरंगविकारैरित्युक्तं वनयात्रायां गोवर्धनकोष्टपुराकंवनप्रभृतिभिः सात्विकभावेर्युक्तेति प्रागिनीत्यादि ईर्षाहेतुकमितरत्वा
द्वितरजनभीत्याचंचलत्वाद्युत्कर्षोद्दयकालिकमवानचंचलस्यकमलस्यद्वंद्वोहेद्वयः समर्थः सहृदश्वेतियावत्कटाक्षः स
नः कटाक्षएवाभीष्टप्रियतमेहृष्टेसतिसख्यवंभूषणायसर्वातिशयमावातुसमजनिजातः एवकारव्यवच्छेद्यमुपपा

शृंगारस्यानुभावाः तत्रभरतः नयनवदनप्रसादैः स्मितमधुरवचःप्रमोदैश्च विविधैरंगविकारै
स्तस्याभिनयः प्रयोक्तव्यः कटाक्षभुजक्षेपाद्वयरुहनीयाः यथा मुक्ताहारः स्तनकलशयोः
कर्णयोः कर्णिकारं मौलौमालापरिभवभयाहूरएवन्यवारि दृष्टेभीष्टसमजनिपुनः सख्युंगो
भूषणायप्रावर्वीनोत्तरलकमलद्वयाह
इयति मुक्तेत्यादिना स्तनाविवकलशौरत्मुद्दकोन्मुखत्वात्तयोर्मुक्ता
हारः कर्णयोः कर्णिकारंपुष्पंमौलौधम्मिल्लेमालास्रक्परिभवभयान्मालिन्यसंभावनायाउद्वेगाद्दूरएवन्यः
वारित्यक्तेत्यर्थः॥ ॥ एम॰

नै० ४६ 46

हास्यं मुखविकासं यस्मात् जनयेत्तस्माद्धेवहेतो हास्यपदंगाथ्यारसोऽपि विकृताकारैर्लुब्धगद्गदहास्यैरंगविकारैः शैथिल्यादि
भिर्विकृतवेषैर्वर्द्धनलौहित्यादिभिर्ज्ञेयोऽनुमेयः पात्रीकृत्येति मंडमीषद्धमत्याविकसद्धास्यत्यानतया पार्श्ववृत्त्या शिशोर्ग
जस्य षड्हास्यं वा किंचिद्विहितो वक्ति मीलन्नयनप्रांतरचनावक्राहष्टिश्च भ्रूः समारोपितानाह्लादापितं क्रीड शशिशाविहंस्त
हास्यस्यानुभावाः तत्र भरतः विकृताकारैर्वाक्यैरंगविकारैश्च विकृतवेषैश्च हास्यं जनयेद्यस्मात्तस्माज्ज्ञेयो र
सो हास्यः॥ आस्याधरविवराकपोलस्पंदहष्ट्याकुंचनादयः ऊहनीयाः यथा पात्रीकृत्य कपालमंडलमिदं मासपिनाः
पीयूषभानोः कलां वर्त्तीकृत्य फणामणिं फणिपतेः संपाद्य तस्मिन् शिखां सायंदीपविधिं वितन्वति निशि शैशो मं
समीपवर्त्तिशिवाविनाभूतमिदं वलिंगाविपरिणामेन म॥ इंहसत्यानतया किंचित्कुंचदपांगभंगकुटिला दृष्टिः स
शिकलपोस्प्यत्वति कपालमंडलं वृंडलं मंडलाकारं कपालं पात्रीकृत्य शरावः शरावः संपद्यते तथाकृत्वेति पात्रीकृ
त्य तस्मिन् पीयूषभानोश्चंद्रस्य कलां वर्त्तीकृत्येत्यपि प्राग्वत्तस्या फणिपतेः फणामणिमेव शिखां दीपकलिकां सं

प्रकारं वितनुतेति प्रकाशयतीत्यर्थः
पायसमायं संध्याकालं दीपविधिं दीपोद्योजन

ए० ४६

यत्तुनयायशोद्धैर्येत्पर्यायपित्वात्तत्क्लृप्तस्यप्रकृतार्थबोधकत्वमुपपत्तिरूपोह्युल्लकतयोपन्यस्ता तत्रविवदंतेवहवः
कुतोज्ञापकेनयशोद्धायाः प्रकृतत्वंनिरणायि श्रीकृष्णस्यमंगलाचरणेमुख्यतयानिर्दैशाद्दितिचेत्तत्रपार्वत्यर्थक
तयातत्पदंकोपिमामंस्ततेतियशोद्धापरतयाप्रकृतपदंव्याचक्षाणेनभवतायत्त्वाशुद्धाहृतेश्रीरासस्यश्रतिमूर्तिरितिपद्ये
पितत्पदंयशोद्धापरतयातद्योग्यतासंपत्तयेचममेतितत्पदंपरतयानव्याख्यातंतन्नयूनतामावहति ॥ तत्रपार्वतीतात्पर्य
ग्राहकाभावान्नार्थान्तरप्रसक्तिरितितन्नतथाव्याख्यातमितिवचनंपुनरन्यतात्पर्यग्राहकेहृदंतरेजाग्रतितथास्त्वविवक्षि
तार्थतार्थतात्पर्यग्राहकमनुपन्यस्यस्वविवक्षितार्थपरत्वेनतत्पदंव्याख्यातवतोतात्पर्यविषयार्थख्यापकत्वमभि
व्यंजयद्दुराग्रहमेवाङ्गुरणानयति तद्वाक्येमुख्यतयानिर्दैशस्कतद्वाक्येगित्वेगमकोनवाक्यांतरे नापिनैषधाद्दा
विवाप्रबंधमहातात्पर्यंश्रीकृष्णेमिलिमकलस्लोकानामुद्दाहरणमात्रपरत्वात्तस्माच्छ्रीकृष्णस्यैववाक्यतात्पर्यविषय
त्वंदुर्लभंप्रागेवतुयशोद्धायाः ॥

नै॰ अत्रापि रसे महातात्पर्यं रसस्य श्रीकृष्णात्मा रसो वै स इति श्रुतेरिति चेद्दाप्रस्तुतत्वेन तात्पर्यविषयत्वे कथं यशोदायास्तथात्वं
४७ रसचर्वणाविर्भावकत्वसाधर्म्याद्धिति चेद्द स्तनमात्रस्यैव विभावानुभावव्यभिचार्यन्यतमत्वेन तथात्वमविशिष्टमेवेति वि
रमत्वायुष्मानिति तद्वपरे न क्षमंते ह्येक्षगोचरे यशोदाया गोविंदस्याशिवस्तवयं निवसेन्नाकुले तत्र पालयामा
स तं विभुमिति पुराणात्त्वद्भिमते द्वंद्वपद्यादि समभिव्याहाररूपगमकस्यापि साधारणापाद्भयतात्पर्येऽपि सामंजस्यं न
त्यद्द्वस्य संभवतीत्यलमप्रकृतेन पुराणमनालोचयतां ह्यवृद्धाया ह्रदः पुराणालोचनोत्तरमप्यगाध्यमानः
सर्वेषामविश्रांतिपत्रोऽर्थस्तत्पद्यार्थोऽसाधारणायशोदापरत्वगमकानालोचनेन पार्वतीरूपतयैव पर्यवस्यन्नस रम॰
तिवलवत्तरस्वाधकेद्वरपह्नव एवेति तदुपक्रमस्तन्यशमः ॥ ॥ ४७

मोहोविपरीतमतिकार्येषुप्रलापोसंबद्धार्थकोक्तिः परिदेवनंदुःखकथाप्रलपोनवमासकार्यतानदृति अत्रगणपतो
गणपतिनामकेतातेपितरिनाकंस्वर्गनिर्गच्छतिसतितस्याः पतिव्रतायावागवाचोदेव्याः इदंवृत्तंबोध्यवाचकसरस्वती
पदवाच्यत्वरूपपरंपरासंबंधात्मकलक्षितलक्षणायाकविमात्रर्थकं यथाद्यापितिष्ठतिहृशोरिहृक्षत्तरीयंधर्नुपुरः स्त
करुणस्यानुभावाः तत्रभरतः अस्रनेहृहितैर्मोहैः प्रलापापरिदेवनप्रलयैः अभिनेयः करुणरसोदेहा
घातादिभिश्चैव मुखशोषणावैवर्ण्याहृदयऊहनीयाः यथा तातेनिर्गच्छतिगणपतौनाकमद्यापितस्यावा
चादेव्यास्त्यजतिशिथिलंकंकणंनैवदोक्ष्माः अद्याप्याद्रीभवतिकुटवयोर्नोपिपाटीरपंकोनेत्रेनिर्यत्स्य
नतटात्यातितंपुप्रवृत्ते वाचंनिशम्यनयनंनयनंममेतिकिंचितदायहकरोत्स्मितमिनपुनःकज्जलंस्वेछेयमोति॥ ॥
नमायतात्रीत्यत्रममनयनंनयनमितिवाचमर्थात्तद्दीयांनिशम्यस्त्रनतटान्पतितत्तरीयंधहुप्रवृत्तेसति मयीतियाग
नावशात्त्वभ्यतेतदायदितिक्रियाविशेषणमायतानश्रीस्मितमकरोदिदृमघापिहृशोरत्रापिममेत्यनुषज्यतेपुरस्तिष्ठती

त्प्रार्थननयनपदेनतत्त्ववाच्यवस्तुबोधकनेत्रप
दवाच्यंवस्तुलक्ष्यते॥

नै०
४८
५६

केचित्तु प्रकृते नेति प्रथमान्तं पाठं कल्पयन्तः स्तनतटात्पतितमङ्गुरीयं धर्त्तुं यथा स्वच्छानं प्रापयितुं प्रवृत्ता यत्ना स्त्री मम नयनं नयनमि
ति मम वाचं पयोधरप्रविष्टं मङ्गुरीयं वस्तु पयोधरपिधानेन नापिहितं माकुर्विति प्रार्थिकां निशाम्य यत्स्मितं मम करोति इदं मम हृशोः पु
रस्तिष्ठतीति वाक्यार्थं वर्णयन्तो नयनपदं मुख्यार्थपरतयैव तत्र योजयन्ति इत्थं मतं तेषां विधानि बहून्युदाहरणानि यथा
मम तवारिपुशिरः पयोजैर्नदीगतैर्वा पुलकान्नि जनालैः वाणाप्रपीतरुधिरैः किमनन्तः पद्मनाभोभूत् अत्र वाहिन्या
श्रुगशिलीमुखपदपर्यायैर्नदीवाणवाणशब्दैः सेनाशरभ्रमरविवक्षिताः वाणाप्रपीतरुधिरैरित्यनेन क्रान्तनोत्तरमपि
वाणसंबन्धबोधकेन जपदस्य शिरसइवोरुधिपर्यन्तप्रापणाद्द्वाराज्जुनोपमाध्वन्यते तथा मधुपपदपर्यायस्मरपदस्य प-
र्यायेण कीलालपदेन समानार्थके रुधिरपदे लक्षितलक्षणायाः परंपरासंबन्धः स्ववाच्यवाचककीलालपदवाच्यवा-
चकरसपदवाच्यवाचकमधुपदवाच्यत्वमित्यन्येवमरराणि एवं क्वचित्स्वघटकपूर्वपदवाच्यवाचकपदघटकपदस्य
घटकोत्तरपदस्वघटितसमुदायवाच्यत्वमपि लक्षणायाः परंपरासंबन्धो दृश्यते यथा पांक्तिरथपदस्य दशरथाद्यावित्य- राम०
पेक्षादिकं ॥ ४८

हेऽस्मोहस्तयोः कंकणमप्यापिपुत्रादिहेपत्यनिश्चयेपिशिथिलं मतेनपुत्रादिविषयाचिंताद्योतितानानत्युजतिनमुंचत्यथान्तर

हस्तमितिलभ्यतेतेनाखंडितसौभाग्यसूचीर्णतथातस्याः कुचयोः पाटीरपंकः सतीभूषणायकल्पितस्त्वं ह्ननइवोद्यापितत्का

लनिर्वर्तितोपिनार्द्रीभवतितात्कालिकपुत्रादिदुःखविमर्शसंजातदुःखज्वरेणाशुष्यतीत्यर्थः निर्यत्ययस्मनेनपुत्रादिकु

शोचसमस्तताद्योतितानेत्रेचक्षुपिपुनरितित्त्वार्थैकज्जलंस्वेच्छयैनैतिप्राक्षेपस्रुसरस्तुतत्वादित्यर्थः नचैवमालंवनस्यपुत्रादेर

नुक्तत्वात्कथंरसप्रतीतिरितिवाच्यं अनुपदंवक्ष्यमाणायेयदत्पुत्राहरणाइवाक्षेप्यत्वादितिकश्चिद्दिहरणुते तत्काव्यवि

हामनाहरणीयमेव नहिजीवदालंवनोमृतनिष्ठः शोकः कश्चिदभ्युपगतः एतेवसहगमनाव्यवहितप्राक्कालीनाय

वृत्तांतस्तथाचभर्त्रालंवनोभार्यानिष्ठः सदृश्प्रजनइतिप्रजल्पंतोपिनिरस्ताः असामंजस्यात् अतएवनिर्यत्ययमिनेत्रमत्यपि

नार्द्रीभवतीतियाजनावातथानिर्मत्ययमीत्प्रकारंश्लिष्यतत्याघ्यहर्षयोषिकानञ्काकुर्वोव्यर्थेवान्यथैवमामंजस्यात्॥

नै० तथाहिगगणपतौनातेत्रभर्तरीत्यकेवक्ष्यमाणलक्षणालक्षितः स्वनिष्ठः शोकोऽनुचितएवप्रतीयतेतेनिनातइत्युक्तंतेनववक्ष्य
४९ माणलक्षणलक्षितः कविमातृगतः पारनिष्ठः शोकः कविगतप्रधानीभूतस्वनिष्ठकरुणांगतयैवप्रतीयतामितिनोनो
चितमितिसूचितंनाकंनिर्गच्छतिवर्तमानार्थकक्तसमभिव्याहृतसतिसप्तम्यर्थनिर्गमसमानकालीनत्वंशैथिल्यकल्पनानि
र्णीरोधध्वनीति तस्यावाचांदृश्याःसरस्वत्याः एतेनालंबनविभावः प्रदर्शितः दोष्णोर्हस्तयोःशिथिलमिति इहवेतत्वाख्या
नपरंसच्छदूशक्तिमूलानुरणनव्यापारेणोत्कंठितोत्कंठापूरणामंथरामित्यर्थमावेद्यत्सर्वेह्यावश्यंभावित्वगोचरस्मृति
रूपव्यापारघटनयास्वेसमभिव्याहृतेनमैवत्यजतीत्यनेनगम्यसेत्वसम्मश्लिषापरित्यागनियमरूपस्यलोकोत्तरत्वीयकं
करुणत्वभावस्यव्यंग्यमानस्मरणरूपव्यभिचारिभावमाहात्म्यमाचरति कंकणमध्यापिवहुकालव्यतीतेपिनैवत्यजति एम०
मामित्यार्थिकंमामित्यध्याहृतकर्मविशेषणमेवशिथिलमितिमंदस्नेहमित्यर्थकमित्यवधेयम्एवंतस्याःकुचयोःपाटीर ४९
पंकोद्यापिमपिहृत्सरविपाहिपन्नप्रायोपिसतिनार्द्रीभवतिनप्रसीदतीतिपुनर्दर्शनपथंनायातीतिभावः॥ ॥ ॥ ॥

नार्द्रीभवतीत्यंतेनवाक्येनपादीरपंकस्यार्द्रत्वमुचितमित्यर्थशक्त्यागम्यतेतेनचमातुरेवंदुःखेछपुत्रेप्रसादः समुचितइत्यर्थो
नार्द्रीभवतीतिपदशक्त्याद्योत्यतेतेनचार्थशक्त्याप्यपिनप्रसीदनीतितनाहिषयेस्मार्द्रताभिव्यज्यतेतत्थानेत्रेनिर्दत्य
यस्यस्महिषयकृवोत्सल्यसंभूतास्मुणायद्राकद्राचिदपिमति। एतदभिप्रेत्यवाधापीत्यत्रनावर्जितंकज्जलंजडत्वाह्लो॰
कतः सुभगायाविहितत्वाच्चशास्त्रेणापियकस्त्वेछमएुनरीतिकेपतिकन्यायंद्योतयति ममत्वपयोनिर्याणानिह्ना
कलनसमकालसमुचितप्राणानिर्याणास्यप्राणिनोद्यापिकृतः स्त्वेमतिएतेनोद्दीपनविभावउक्तः स्त्वेयंनेति
स्रवेतीत्यनेनापरोक्षव न्निर्देशेनमोहकृतविपरीतमतिकार्यमावेदितमिति मम गतमपरिहार्यमर्थंकिंत्वम
शोचस्त्यजत्यजव्यसनं त्वामनुसीदतिवंधावार्द्रीभावंभजभजचस्त्वेयमितिसमाधित्सन्प्रतिमातृवत्सलस्यकवे
र्वात्सल्योक्तिरियमित्यन्येरपरिशालितामरणाः॥ ॥

नै० नानाप्रहरणसंकुलः संग्रामः प्रकंपो घूर्णनमर्थविशेषाइऊद्दष्टकर्मपेयइति भीमेनपेपेकीद्रादुर्योधनसेनामत्तमातंगाः
५० विंध्येत्याद्रिविंध्यनामकगिरेः श्रृंगाकमत्युच्चैः प्रपतनंभंजनः स्तंतः स्तिमितमूलतांनिविडध्वनिर्द्दंतदृष्टाधरंयथास्यात्तथा।
50 रौद्रस्यानुभावाः तत्रभरतः नानाप्रहरणसंकुलशिरःप्रकंपैः करग्रनिष्पेषैः वोरैरर्थविशेषैस्तस्याभि
नयः प्रयोक्तव्यः भ्रुकुटिदंतोष्ठपीडनाद्यपकृहनीयाः यथा पेपेभीमेनवहुभ्रुकुटिघ्नरवंदंतानिष्पीडितो
ष्ठंविक्षिप्ताव्योम्नि विंध्याचलचूडुलचमत्कारभाजः करीद्राः तेषामेषांकपोलाद्विवमपाविधुताकाचिदुड्डीय
लग्नाविवेपीषभानोर्मधुकरपटलीलांछनस्पष्टलेन
व्योम्नुत्क्षिप्तास्तेषांकपोलाद्भृंगाद्यपविधुताभयकंपितोत्सुत्पलांछनस्पष्टलेनमिषेणाश्रुतद्युतेर्मंडलेलग्नाकाचि एम०
त्सुनर्भयभीतेषाध्वक्षाभ्रमरपाङ्क्तिरिवेत्युत्प्रेक्षात्रदुर्योधनेन्मालंवनंमत्तगजापरवरसचर्वणाहेतुरितिमार्तव्यं॥ ॥ ५०

शौर्यं शूरकर्मभिर्वीर्यं बलविशेषः पराक्रमः परखंडनादिः प्रभावो मारणादिशक्तिरपत्तिरस्कारः विस्मृत्य शंकते नन्विति

गूढाभिसंधिः समाधत्ते सत्यमिति स्वाशयमुद्घाट्य स्मारयति यत्वेति चतुर्विध इति शाठ्यक इति शेषः सचेति मानस

वीरस्यानुभावाः तत्र भरतः धैर्यं शौर्यं वीर्यमुत्साह पराक्रम प्रभावैश्च वाक्यैराक्षेपकृतैर्वीररसः सम्यगभि

नेयः ननु तेतीन्द्रियस्य ज्ञापकाः शरीरधर्मा भवितुमर्हतीति त एव सर्वत्रोक्तास्तथा च धैर्योत्साहौ न शरीरधर्मावि

ति चेत्सत्यं धैर्यपदेन वाचंचल्याभाव उत्साहपदेनाश्रुपुलकादयो लक्षिताः यद्वानुभावश्चतुर्विधस्तत्र मानसो

प्यनुभाव उक्तः स च ज्ञायमान एव गमकः स च मानसो नेन्द्रियकश्चेति नाविशेषः विनयबलादयः ऊहनीयाः॥

स्त्वित्यर्थः ज्ञायमान एवेति। न तु साक्षात्क्रियमाण इत्यर्थः गमक इति॥ यत इति शेषः सचेति ज्ञायमानोप्यनुभावश्चा

र्थः मानस इति लैङ्गिको वेत्यपि बोध्यं न विशेष इति गमकत्वे शरीरत्वस्याप्रयोजकत्वात्त इव्यादिनयथाश्रुतलक्षणा

स्य तत्रापि संभवात्॥॥

नै० ५१

51

स्त्रयइति समयस्य समरव्यापारस्यद्दीक्षायामन्यंप्रत्युपदेशेनग्रहः परीयान्नामवजिर्विद्दजिद्द्येतिष्ठतीतिशेषः सेनाग्रणी
र्भवतीतिभावः तस्येद्दजितः पार्ष्णिविपक्षेत्याद्दिशत्रुभटानांहलनखंडनमेवक्रीडानायासमंपन्नंप्रियंतद्देवधनमवश्य
मंग्राह्यंयस्येदृशोगवरास्तिष्ठतीत्यत्रापिशेषोगोध्यः इत्थंममुनाप्रकारेणासर्वेनस्वर्तुर्द्दिक्षुपरिजनेवानरसमुदायेज

एद्दवीरानुभावोपथा स्त्रयेवासवजित्समयसमरव्यापारद्दीक्षाग्रहः पार्ष्णितस्यविपक्षपक्षहलनक्रीडाध
नोरावराः इत्थंजल्पतिसर्वतः परिजनेसंध्यास्मृतिंकुर्वतः श्रीरामस्यनकुंभकस्यपवनेस्थस्मः सको
पिक्रमः॥

ल्पतिवद्दतिसति संध्यास्मृतिंसंध्यावंद्दनंकुर्वतस्त्वाचरतः श्रीरामस्यकुंभकस्यश्वरककुंभकरेचका
इतिधारणाद्दीनांनामानि यद्वाकुंभकाद्दिशद्वाःक्रियाविशेषविशिष्टवायवर्थकास्तथावतन्नामकेपवनेवायावभेद्दे
षष्ठीनचाभेद्देनसंवंधइतिप्राचांप्रवादात्कथंशेषषष्ठ्यवसरइतिवाच्यांनसंवंधंइत्यस्यसरूपयेराकोभिनइत्याद्दिसूरिना॥
र्थेनात्पयाद्दितएवावयविभावेनान्वयप्रतियोगिनोवैरूप्यंसमर्थितंभगवतामहाभाष्यकृताहोः शिरइत्यत्रसक्रमोयथा

रा० ५१

स्वोद्वास्यमिति हे कोलमृद्राजनं मार्त्तिकं पात्रं संवीक्ष्य विचारपूर्वकं दृष्ट्वोद्वास्यं वैतत्स्यं न विधेहि मा कुरु गृहान्मदीयाद्दिर्नाहिर्न गच्छ
मा गाः किंत्वेतद्विलं क्षम्यतां न विचारणीयमिति भवेते क्षणामित्यनुष्ठेय शीघ्रं गमयाति पाचे वेद्यद्य हं द्वाषः किंकरोऽस्मि

द्वानवीरानुभावो यथा स्वोद्वास्यं न विधेहि गच्छ न गृहात्संवीक्ष्य मृद्राजनं पाचे
किंत्वभवंतमेतद्विलं कौलस्य क्षणांक्षम्यतां द्वास्थ्येद्दमस्मि चेद्वद्दमंत्रीसर्वं
वस्तागृह्यतां स्वर्णं विद्धु रुद्रहस्तिरणाधनपते राजनीयसंपाद्यते ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

निश्चितं चेद्दहमंत्री रोचयेस्तर्हि सर्वं वस्तागृह्यतां फललाभास्तैवेवास्तु चेत्स्वर्गं रोचयेस्तर्हि युरुद्रहस्तिरणाधनपतेः कुवेरा
द्वानीयाहृत्य संपाद्यते मयेत्यर्थः द्वीपतद्वयन्तुत्काय द्दवं विधमोऽष्टवेनाभिधानं तत्र मयासंपादितेर्थार्थिनां क्षिप्रत्वाच्छंद्य
मत्स्ये वेत्यर्थमभिव्यंजयदुन्माहृदुपसमाति ॥ ॥

नै० ध्वांतेति गाढांधकारसमूहधारकैस्तएव जगद्भयकरैः पाथोधरैर्जलधरैर्वर्षति सति क्रोशद्भिरिति झंकारवकरैर्व्याकुलैर्भयभीतै
५२ र्वत्सानां तद्व्यतिरिक्तगवां च केचित्क्रोशं तो तएव व्याकुलास्तथा च गवां चमाया सां नासा गवामिति विक्रुश्रुः क्रोडव्या
कुलेति क्वचित्कः पाठस्तत्र क्रोडे पुत्रैर्व्याकुला वत्समाया या सा मिति गवां विशेषणा स्याद्दीपनातिशयार्थत्वा

त्यावीरानुभावो यथा ध्वांतस्तोमधरैर्जगद्भयकरैः पाथोधरैर्वर्षति क्रोशद्व्याकुलवत्सगोकुलहयाद्दीनेष्वराः
केशवः हस्तन्यस्तमहीधरच्युतिभयान्नैवांगुलीपल्लवैः स्त्रस्वस्तं वेणुमुरीकरोति न ततनोः स्वस्तं हरत्यंशुकं

दित्यवधेयं॥ कुलेसमुद्दीपेन्द्रयपाकृपयाद्दीनं तत्राभिव्यंजनं चतुरमीक्षणांचश्च तुर्पस्पनाहश्रः केशवो हस्तेति राम
करकलितस्य गोवर्द्धनगिरेः पतनशंकयांगुलीपल्लवैरंगुलीभिः कृत्वा स्त्रस्तं गलितं वेणुवंशिकां नैवोरीक ५२
रोति ततनोः सकाशात्स्त्रस्तच्युतमंशुकं श्वेतवस्त्रं चापि न हरत्याहरतीत्यर्थः

कोतिक रस्वरणानेत्रमस्तकप्रधानानांसर्वांगानामित्यर्थः मुखोष्ठतालुकंठैरोष्ठतालुकंठशोषैरितिभावः व्यात्तेति रु
क्ष्मस्यगावः विस्तीर्णोच्छ्रायतेभुजगस्यव्यालराक्षसस्यवक्त्रकुहरेमुखबिलेव्यात्तेत्यादि व्यात्तिभयपत्रसारितत एवन्यस्तं
तृणानामवलीढमवलेहोयेननादृशे व्यस्तत्वस्तेतिपाठेव्यस्तानिखंडानित्वस्तानिगलितानियेषांनादृशैः तृस्तोरव
भयानकस्यानुभावाः तत्रभरतः करचरणनेत्रमस्तकसर्वांगानांप्रकंपनैश्चैव मुखोष्ठतालुकंठैर्भयान
कोनित्यमभिनेयः रोमांचवदनवैवर्णपीलेज्ञाहयरुहनीयाः यथा व्यात्तन्यस्ततृणावलीढवदनव्याकी।
र्णफेनोद्वयंकाकुव्याकुलघोरघर्घररवस्फारीभवल्लोचनं कंपप्रस्खलदंघ्रिवामनतनुभ्रांतोर्मिभिस्तुन्नाधा
लीढएवक्त्रइत्यर्थः नादृशेवदनेव्याकीर्णाव्याप्तः फेनोद्वय रविस्तीर्णभुजगस्यवक्त्रकुहरेरुक्ष्मस्यगावः स्थिताः
ः फेनसमुद्गयोयस्मिन्कर्मणियथाभवतितथा काक्विति काकुःस्वरविशेषस्तयाव्याकुलोभक्तोघोरउग्रोघर्घरोघर्घ
रानुकृतोरवः शब्दोयत्रस्फारीभवद्विस्तारंभजल्लोचनंचक्षुर्यत्रकंपेनप्रस्खलन्नंघ्रिश्चरणोयत्रवामनासंकुचंतीतनुर्य
त्रभ्रांतस्यपरपरांभिस्तुन्नः कंपमानोधरोयत्रतव्याप्तिष्ठतीत्यर्थः

नी०
५२
53

अव्यक्तवाक्यतैनैः स्तंभनस्तवलनैरीरितिपावृत् कपटेन लक्ष्मीर्मायाविनः श्रीनृसिंहस्य विद्धत्रेव्याजेविकृत इतिपाठे भयं
करइत्यर्थः मुखकुहरेसुखरं श्रीहरिनकरंसर्पसंवीक्ष्महतमहेत्यस्यहिरण्यकशिपोः पललस्य मांसस्यकवलोग्रासस्तल्लक्ष्मं

वीभत्सस्यानुभावाः तत्रभरतः आननेनेत्रविघूर्णनलोचननासापिधानेश्च अव्यक्तवाक्यातनैर्वीभ
त्सः सम्यगभिनेयः सर्वांगसंहारनिष्ठीवनाद्यपेक्ष्हनीयाः यथा कपटहरेर्मुखकुहरेविहितेनसंवीक्ष्य
हरिनकरंलक्ष्मीः हतहेत्यपललकवलग्रांत्यासुखमंशुकैः पिदधे॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥६

त्यासुखमंशुकैरितिबहुवचनेनावर्तनाभिप्रायेणैववीभत्सः पोष्यतेपिदधेआच्छादितवतीत्यर्थः॥ ॥ ॥ ॥ रामः ५३

पक्ष्मग्रहणोल्लासैर्भेदः आवेगाङ्गैरिंहच हाहाकारविशेषणोस्पर्शग्रहणोल्लासैरिति पाठे तत्तुल्यस्कंधेन त्रस्पर्शोधरांगुलिस्प
र्शो दन्तजिह्वाग्रपीडनादिर्ग्रहणं गलग्रहणं करनालिकाद्युल्लासः शिरोद्धारणाद्युद्वंधनादिरित्यर्थो वोध्यं स्वरभेदे हहाहा
दिभिः पांडवमिति अर्जुनं हरिरिति शिवं वाहुवलविध्वंसितशात्रुवलं वीक्ष्य पिनाकिनोस्त्ववीक्षमनां नेत्रेजात्यभिप्राये शोक

अद्भुतस्यानुभावाः ॥ तत्र भरतः पक्ष्मग्रहणोल्लासैर्हाहाकारैश्च साधुवादैश्च वेपथुगद्गदवचनैः स्वरभेदैर
भिनयस्तस्य निर्निमेषप्रेक्षणरोमांचादयऊहनीयाः यथा पांडवं वीक्ष्य हरेईडखडितारातिमंडलं
अद्यापि नाकिनां नेत्रे निमेषा नैव जायन्ति इति श्रीभानुदत्तमिश्रविरचितायां रसतरंगिण्यामनुभावनि

वचनं निमेषाः पक्ष्माकुंचनान्यद्यापीदानीमपि नैव जायन्ति नैवोद्भवंति हृदं निर्निमेष ॥ रूपणं नाम तृतीयस्तरंगः
प्रेक्षणाभ्यासादिति भावः ॥ ॥ इति श्रीजह्नुपनामकगंगारामविरचितायां नौकाख्यायां रसतरंगिणीव्याख्यायां तृती
यस्तरंगः ॥

नो० श्रीगणेशाय नमः तथैव सात्विकभावनिरूपणां प्रतिजानीते अथेति केवलयोगस्यानतिप्रसक्तस्याभावाद्रूढेरप्यनिर्धार
५४ णात्तानुद्दिशति तत्र भरत इति शंकते नन्विति सात्विकत्वं सात्विकपदव्यपदेश्यत्वं कथमिति सत्वं जीवत्तद्धीयत्व
54 निबंधनस्तथा व्यपदेश इत्ययुक्तं व्यभिचारिणामपि जीवाश्रितत्वादिति भावः प्रस्तुतविशेषणाभितस्थारयंति तेव्य

अथ सात्विकभावा निरूप्यंते तत्र भरतः स्तंभः स्वेदोऽथ रोमांचः स्वरभंगोऽथ
वेपथुः वैवर्ण्यमश्रुप्रलय इत्यष्टौ सात्विका मताः नन्वेषां सात्विकत्वं कथं
व्यभिचारित्वं न कुतः सकलरससाधारणादिति चेत् ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ २

भिचारिण इति स्तुत्यत्वाकमीभूतरसविशेषानुपत्त्या सात्मामान्ययोरसमात्रचारकत्वे व्यभिचारिपदप्रवृत्तिनिमित्त रस० ५४
त्वमध्यवसीयते तच्च सात्विकभावेष्वपीति तत्रापि व्यभिचारित्वव्यपदेशः कुतो नेत्याह व्यभिचारित्वमिति ॥ ॥

८

सत्त्वेन जीवमात्रेणायुक्ताद्दुःखदशायामपि वर्तमाना इति व्युत्पत्त्या स्वपरसाधारणदुःखभावनायामनुकूलत्वं तत्पदप्रवृत्तिनिमि
त्तं गम्यते तच्चानुकूलत्वम् यमनुकूलो यं वर्धति कूल इति प्रतीतिसाक्षिकः स्वरूपसंबंधविशेषः स चैतेषामेवेति व्यभिचारित्वे
पि तेषां शब्दशक्तिरिति मतं दूषयितुमुपन्यस्यति अत्र केचिदित्यादि सत्त्वं नामेति सत्त्वपदप्रवृत्तिकं वस्तु व्यपार्थसंबंधित्वं वेत्य
र्थः एतेन निरुक्तप्रवृत्तेरुक्तोऽर्थे लक्षणायां तात्पर्यग्राहकाभावे मानाभावः प्रतिपत्तिः सत्त्वशब्दस्य प्राणिवाचकत्वादित्यपि

अत्र केचित् सत्त्वं नाम परकीयदुःखभावनायामत्यन्तानुकूलत्वं तेन
धृतं सात्त्विका इति व्यभिचारित्वमनाहत्य सात्त्विकव्यपदेश इति ॥ ॥

मग्रंथविरोधापत्तिश्चापपास्तं सर्वसाधारणदुःखभावनायामनुकूलत्वस्य विवक्षितत्वात् यौगिकत्वगमकस्यावगतये केसु
ति कन्यायेन स्वीयदुःखभावनायामनुकूलत्वं प्रतिपादयितुं परकीयेति जीवपर्यायसत्त्वपदरूढ्या स्वार्थाव्यभिचारिणो दु
खस्यैवोपस्थितेस्तत्समभिव्याहृतप्रत्ययप्रतिपाद्यं दुःखमेव घटयति दुःखभावनायामिति यथाश्रुतप्रत्ययार्थो वर्तमा
नत्वं तच्च निरुक्तप्रकृतिसमभिव्याहाराद्दुःखभावनाकालीनत्वरूपमप्यतिप्रसक्तमित्युक्तमेव तात्पर्यग्राहकं त्वं वस्तु

नै० तेन तदात्मकेन संबंधेन॥ धृता स्त्राधिष्ठिताः इतीति व्युत्पत्तिविशेषमाहृत्येति शेषः व्यभिचारित्वमिति। सामान्यतयेति शेषः त।
५५ थाच निरुक्तविशेषमभिप्रेत्य सात्त्विकभावानां पृथक्करणे तेषामेवोत्क्वरात्तत्पार्थक्यं निरूपणासुचितमिति भावः॥ तादृशनि
55 र्वेदादिष्वाहृत्तत्त्वं भावादिसाधारणत्वरूपमेवं धरूपानुकूलत्वे प्रमाणाभावस्य। साक्षात्क्रियमाणत्वस्य गमकतायां न प्रयोज
कत्वं किंत्वविनाभावस्य तथा च जन्यत्वं वा गमकत्वं वा यथाश्रुतमन्येषामपीत्यभिप्रेत्य तन्मतं दूषयति॥ तन्नेति॥ तथा च प

तेन धृताः सात्त्विका इति व्यभिचारित्वमनादृत्य सात्त्विकव्यपदेश इति॥ तन्न॥ निर्वेदस्थितिधृतिप्र
भृतीनामपि सात्त्विकव्यपदेशापत्तेः॥ न च परदुःखभावनायामष्टावेवोत्पद्यंत इत्यनुकूलशब्दार्थो
न एव सात्त्विकत्वमप्येषामिति वाच्यं। निर्वेदादेरपि परदुःखभावनायामप्युत्पत्तेरिति॥ ॥ ॥ रम०

रदुःखभावनायामुत्पत्तिरूपमेवानुकूलत्वं वाच्यं तत्र ज्ञायमाननिर्वेदादिसाधारणमेवेति भावः अत्रैवेमतं परिहर्तुं शंक ५५
ते॥ न चेति॥ इति निर्हेतौ॥ अनुकूलशब्दार्थ इति। यथाश्रुत एव विवक्षित इति शेषः अत एव॥ निर्वेदादीनां तत्रानुत्पत्ते
रेव। अपि रनुकूलशब्दार्थत्वमत्र ज्ञापकः एषामष्टानामेव॥ वै मतं परिहरति। निर्वेदादेरपीति उत्पत्तिरितीति शब्दा नवेत्य
त्रेहेतुः

प्राणी जानाति प्राणी चेष्टत इति प्रतीत्या विशेषणशरीरावच्छिन्नात्मप्रतीत्याद्युक्तः प्राणिपदस्य पर्यायीभूतस्यापि सत्त्वशब्दस्य प्रकृते
शरीरमात्रपरत्वमेव तस्य धर्मा इति व्युत्पत्त्या शरीरधर्माः सात्त्विकशब्देनोच्यन्त इत्याहुः तेषां चान्ते ते हृष्टवेवति तत्कारणीभूतामावेन
सविकारास्ते न च शब्देन गौणाया वृत्त्योच्यन्ते न तु कार्यीभूता शरीरधर्मा एवात्र सात्त्विकभावशब्देन विवक्षिताः न चैवमान्तरा वा

ऽत्रेदं प्रतिभाति सत्त्वशब्दस्य प्राणिवाचकत्वाद्यत्र सत्त्वं जीवशरीरं तस्य
धर्माः सात्त्विकाः इत्युक्तं च शारीराभावास्तम्भादयः सात्त्विकभावा इत्यभि
धीयन्ते स्वरूपिणो व्यभिचारिणश्चेति भावाश्चान्तरत्वान्न शरीरधर्मा इति

स्यादेति प्रागुक्तविभागो संगत इति वाच्यं वाह्यास्यस्य वाह्यविकारजनकीभूता इत्यर्थकत्वात् आन्तर एव विकारो म
नसो भाव इति कोशस्य संगच्छत इति न कोऽपि दोष इति प्राहुः तन्न त्वदभिमतमानसविकारकारणकानां शारीराणा
मेव तथात्वोपपत्तौ नादृशमानसविकारे मानाभावात् ॥ ॥

नौ० ५६ 56

नचविनिगमनाविरह इतिवाच्यं शारीराणांजेषांप्रत्यक्षसिद्धतयोभयसंमतत्वादस्मन्मतेवतत्कारणंक्रमएवमान
सविकारोनतुकल्प्यइतितेषामेकमात्रसिद्धत्वात्तावतैवतेषांधर्माद्दिसंभूताश्रुप्रभृतिवैलक्षण्यमपिसर्वसंमतंसमाया।
ति नचैवंविकारोमानसोभावइतिकोशासंगतिरितिवाच्यं तत्रमानसपदेनमनोधीनास्फुरितकत्वविवक्षणादधी
नत्वंचसाक्षादंतराणांपरंपरयाचवाह्यानामविशिष्टमेवेत्यभिप्रायेणोत्तरयति अत्रेदंप्रतिभातीति इत्यंचेति
शारीरत्वेसतिस्थाय्यपिभावप्रकारकारोपविशेष्यीभूतभावत्वंसात्विकभावसामान्यत्वेलक्षणमित्यर्थः॥ ॥ इति एम·
शारीरत्वेसतिस्थायि भावाइति इतिव्यपदेश्याभावाइत्यर्थः नशरीरधर्माइति तथाचसंस्पृत्तेनतेषांवारणमितिभावः ५६

स्तंभं लक्षयति शरीरेति गतीति गतिसामान्येत्यर्थः सार्थकप्रयोजनमाह नचेति सामान्यपदकृत्यमाह प्रलयभावेत्विति चेष्टानिरोधः चेष्टामात्रनिरोधः नगतीति नगतिसामान्येत्यर्थः वस्तुतस्तु गतिनिरोधः पदप्रक्षेपनिरोधः चेष्टा

शरीरधर्मत्वे सति गतिनिरोधः स्तंभः नच निद्रापस्माराद्यावतिव्याप्तिः शरीरधर्मपदेन तेषां वारणात् प्रलयभावे तु चेष्टानिरोधो न गतिनिरोधः अस्य विभावाः हर्षरागभयदुःखविषादविस्मयक्रोधाः

निरोधश्च शारीरक्रियासामान्यनिरोधः नगतिनिरोधः नपादप्रक्षेपरूपशारीरक्रियाविशेषस्यैव निरोध इत्यर्थः अत एव सर्वथा पदुत्वमेव प्रलयपदव्यवहारः साप्रज्ञापिकानामिति अस्य स्तंभस्य क्वचिद्रसेषानितत्स्थानेथेति

पाठे स्तब्धो स्येति प्रकरणायातमेवेति वोध्यमेवमग्रेपि ॥

नै० ५७ 57 श्रोणीति रमणीयपक्ष्मसंबंधिनी दृग्दृष्टिर्यस्यास्तया गोविंदं श्रीकृष्णं समुद्दीक्ष्य जातस्तं मोहं मातरीति स ह्रीप्रतिसानुकं
पोक्तिरप्रतार्यत्वप्रकटनाय ममेत्यार्थिकं श्रोणीकटिपश्चाद्भागः पीनतरा अतिशयेन पीना तनुर्मध्यादि स्पष्टा कृशतनगतिस्स
ह्माव श्लोजस्येत्येकवचनेन भेदयहष्प्रतिबंधकात्यंतसंश्लेषोऽव्यन्यते तनटी प्राकारस्पाभूमीधराडंवरो द्वेस्तरत्वेन पर्वतसाहस्य

यथा श्रोणी पीनतरा तनुः कृशतरा भूमीधराडंवरावक्षोजस्य तटीकृतोनि
जकुटीमात्र्मया गम्यतां इत्युक्त्वाव्यकहंवकुंजनिकटे विश्रम्य मंदस्मि
तं गोविंदं समुद्दीक्ष्य पक्ष्मलदृशास्तं भक्तिरोधीयते ॥ ॥ ॥ ९५०॥ ॥ राम०

वती जेनातिकृशमध्यस्यातिपृथुलोभयभागस्य च शरीरस्योद्वहनानभिरूपता प्रतिपादिता नहिं मया कृतः केनोपा ५७
येन निजकुटीस्त्वीयापर्णशालागम्यतां प्राप्यतामित्युक्त्वा व्यवधापित्वा कहंवकुंजानिकटे सस्मिदितकहंवगृहसमीपे विश्र
म्य श्रीकृष्णावलोकनार्थं समक्षमुपविश्यापि तिरोधीयते कारणांतरव्याजेनान्तर्वुद्धिं तत्रोत्पादयंत्या गोप्याप्यतइत्यर्थः॥॥

स्वेदं लक्षयति वपुषीति नारिकेलाद्यावपित्या(?)लिलोद्गमाद्वपुषीति तद्वनेत्रभिन्नशरीरावयवपरं येनाश्रुग्रहणात्ः श्रम
संभूतस्वेदे सात्त्विकत्वव्यपदेशाभावाद्रूपः पदसमभिव्याहृतोऽपसर्गोविकारसंभवाभिप्रायः एवमग्रेपि अस्यभावाभा

वपुषिसलिलोद्गमः स्वेदः अस्यविभावाः मनस्तापहर्षलज्जाक्रोधभय
श्रमपीडाद्यातमूर्छादयः यथा कांतेनवकुचप्रांतेराजंते स्वेदबिंदवः
हृष्यतामदनेनेवकृतामौक्तिकहृष्टयः ॥ रस० ॥ रस० ॥८

वसाधारणास्यस्वेदस्यविभावाः कारणान्येवमग्रेपि विपरीतरतिश्रांतांनायिकांप्रतिसखीप्राह कांतइति कांतेसुं
दरिस्वेदबिंदवस्तवकुचप्रांतेराजंतेशोभंते उद्ग्राहरणांयोजयितुंनत्रोत्प्रेक्षते हृष्यताद्वटितघटनासंजाततोषेणामद
नेनमनोभुवाकृतामौक्तिकहृष्टयइवेत्यर्थः

रसमञ्जरीटी

नै० क्वचित्पुस्तके मद्दनेनैवेत्येवकारघटितः पाठो दृश्यते स तत्र सुज्ञैरेव तत्रैवं व्याख्येयं स्वीयानुरागं गोपायंतीं ना
५८ यिकां प्रतिनायकः साकूतमाह कांत इति हे कांते भिलाषवति ये स्वेदबिंदवस्तव कुचग्रांते राजंते वर्त्तंते न एत इत्यध्या
58 हृत्य योज्यं मौक्तिकदृष्ट्यो मौक्तिकाकाराः पृषद्गणा न तु धारारूपास्तेन श्रमसंभूतेभ्यो वैषम्यमाविष्कृतं मद्दिगिति पंच॰
म्यं तमस्मद्दोहरूपं मत इत्यर्थः दृष्यताविपुलीभवतानेनाभिलाषेणाकांतापदार्थैकदेशस्यापि न समतात्पर्यानुरोधान्स
रामर्शो न विरुद्ध इति भावः केनापीवेत्यनेन त्वया पापकृतेप्यभिलाषस्यासाधारणकर्मणो प्रकटरूपेवेति पुनरा
कूतमावेदितं एम॰
५८

रोमांचं लक्षयति विकारेति शीतसंभूतरोमोल्लासेन सात्विकव्यपदेशाभावाद्विकारेत्युक्तं नचैवं सात्विकभावविभ्रमविषुशी
तपदानर्थक्यमितिवाच्यं विकारपदव्यावर्त्यसद्भावप्रदर्शनार्थैवतदुपादानादेवमग्रेपि नचैवंपदांतरप्रक्षेपेणाहृत्पन
द्वारशोकः प्रहर्षार्थइतिवाच्यं रसानुकूलत्वतदननुकूलत्वरूपवैलक्षण्यप्रतिपत्तेरेवतत्त्वात् भावसामान्यलक्षणस्यैवत

विकारसमुत्थं रोमोल्लासनं रोमांचः स्वस्य
विभावाः शीतालिंगनहर्षभयक्रोधाः ॥

हर्षत्वमितितुमाशंकिष्ठाः सामान्यलक्षणाक्रांतमेवहि विशेषलक्षणालक्ष्यं सात्विकभावानामेतद्वाक्रांतत्वंह्यनु
भावतयारसानुकूलत्वादेव नवशीतोत्थरोमोल्लासनं स्थायिनः कार्यंतद्धिलीनमेवतज्ज्ञापकत्वप्रत्याशापायीत्ये
न्यत्रविस्तरः

नै० ५९ 59

बकुलेति हे आलि सखि विस्मितस्मभगोहास्यमनोहरीनंदसूनुर्बकुलेत्यादि बकुलनामकवृक्षाणां कलिकात्मनः कोश

क्रीडारगृहात्कोशकोयाद्दीपकत्वातिशयद्योतनात्पालि श्रेणीशुक्लयाराणात्वं व्यज्यते सोयं व्यंजनामूलध्वनेरध्वाक्षपारणात्व

योग्यश्रेणीरूपत्वायेरोषस्तेषामभिहितः भवन्त्येवहितत्त्वापराधजनितरोषाणामेकवाक्यतानवासौ परस्यानुसरणा

यथा बकुलमुकुलकोशरोषनिर्यन्मधुकरकूजितभाजि कुंज

भूमौ पुलकयति कपोलपालिमालि स्मितस्तु भगः कथ।

मघनंदसूनुः ॥ ॥ श्रीगणेशायनमः ॥ ॥ राम० ॥

विनापरस्यैकवाक्यतेतितयासर्वेषां पुराणानुसरणाहृणाश्रेणीनिवेद्यतेनाहृशत्तुल्यापराधतात्पर्यकमेव हि मुकुलेति प

द्मनर्थिप्रतमकारद्दतामभिव्यनक्ति एष रणानिर्गच्छंतो ये मधुकरास्तेषां कूजितसेविन्यां कुंजभूमौ लतामंडपे कपो राम०

लपालिं गंडतटीमद्यापि तिलोकोक्त्यनुकृतिः कथमनिर्वचनीयेन कारणेन पुलकयति संजातपुलकां करोतीत्यर्थः ५९

स्वरभंगं लक्षयति गद्गदत्वेति स्वरस्वभाववैलक्षण्यं स्खलितानुकरणोऽप्यस्यतोऽभूतानां तावन्मात्रं वक्तृत्वासंभूतेन तत्रैव ग
त मतौ वैलक्षण्यमिति तद्व्यभिव्यंजककण्ठादिवीरणादिभेदभिन्नमानीप्रसक्तमेवोत्तस्वभावेति विकाराप्रभूतभेदस्फो

गद्गदत्वप्रयोजकीभूतस्वरस्वभाववैलक्षण्यं स्वरभंगः
अस्य विभावाः क्रोधभयहर्षमदाः ॥ ॥ ॥ ॥ २

रणायतनत्वं वैवर्ण्यमुक्तकृत्याकार्यव्याहतमनुभवसिद्धमेव विपश्चितामिति मद्यपानसंभूतमदकृत्याधारणाविभा
वितं स्वरवैवर्ण्यसामान्यमेवलभ्यम्भिमित्यभिप्रायेणैव विकारोद्भूतत्वमत्र परित्यक्तमित्यपि केचित् ॥ ॥ २ ॥

नो० ८० व्यक्तिरिति चेदुक्तिः दृष्टस्योत्तरं क्रियतामित्यभिधीयते तर्हि कोपात्कोपवशात्कोपमनमापयितुमितियावत्त्वरभेदस्यैवेव
गर्वस्यव्यक्तिः प्रकाशः स्याद्धि वैर्हिनि सामाभवात्विति कृत्वाव्यक्तो प्रत्यां हितेन नानाचाटुकारैर्बलात्कोपयपनीतेह

यथा व्यक्तिः स्यात्त्वरभंगस्य कोपादुक्तिः क्रि
यतां चेत् इतिपत्युः पुरो राधा मौनमाधायातिष्ठति

श्लिरयाहृतः पुनरनेन सह संलापः प्रसज्येतैवेति मत्वेतियावत्तेन कोपाधिकं द्योतितं पत्युर्नापकधरीरास्य श्रीकृ एम०
ष्णस्पर्शे राधे राधेति राधेति स्वाभिलषितमित्यर्थो राधापदशक्तिमूलानुरणनविषयो मौनं वाङ्नियमव्याजमाधायाति ८०
व्यतिष्ठतीत्यर्थः

वेपथुं लक्षयति भावत्वे सतीति शरीरस्पंदः शरीररूपान्त्यावयविकंपः सत्वकसंज्ञाविति अन्यथा भावहेतुपरम्परा
योज्यस्वोत्क्षेपणापक्षेपणारूपावयविकर्मणीत्यर्थः नातिव्याप्तिरिति मनोविकारजन्यत्वप्रयुक्तं भावत्वं च न तत्रेति
तद्वारणमितिभावः चेष्टाश्रयमात्रपरं चेष्टावदन्त्यावयविपरमित्यर्थः शरीरावयवकंपे हास्तोद्गताधरस्पंदह्नावि

भावत्वे सति शरीरस्पंदत्वे वेपथुः भावत्वे सतीति विशेषणात्स्व
कसंज्ञाद्वौ नातिव्याप्तिः शरीरपदं चेष्टाश्रयमात्रपरं तेन शरी
रावयवकंपे नातिव्याप्तिः अस्पविभावा आलिंगनहर्षभीत्या
ह्यवः॥

तिभावः नातिव्याप्तिरिति तत्रविकारसंभूतत्वेऽपि शरीररूपावयविक्रियात्वाभा॥
वादितिभावः नवासौ शरीरक्रियैवेति वाच्यं क्रियायाव्याप्यवृत्तित्वेन शरीरक्रियायाः सर्वावयवावच्छेदेनोपलब्धि
प्रसंगात्

नै० नचैवमपिभयसंभूतपलायनेनतिव्याप्तिरितिवाच्यं पलायनस्यापिपादद्वयावच्छिन्नक्रियारूपत्वाद्युगपत्क्रियपादस्थक्रि-
६१ यावदेकावयवक्रियया न्यत्रावयवेषु क्रियाकलापाभ्युपगमादेव प्रयुक्तसर्वशरीरावच्छेदेनैवोपलभ्यत इति भवत्य-
61 वशरीरक्रियारूपइत्याशयात् वस्तुतस्तु सूचकसंज्ञाहीनो वा हुंकारगार्ह्यो चेष्टाश्रयमात्रेति मात्रपदं कात्स्न्या-
र्थकं शरीरावयवकंपइत्युपदर्शितार्थकमेव नातिव्याप्तिरिति प्रकृतलक्षणस्यान्यादृशः तस्य व्याप्तिप-
दार्थे संबंधेद्वयः व्यापनसंबंधः सैव व्याप्तिरितिकांता प्रकृते शरीरावयवकंपेनवर्तत इत्यतिव्याप्तिस्तथा च प्र-
कृतलक्षणासंबंधः शरीरावयवसंज्ञेनिरुक्तेनेत्युक्तिभंग्या व्याप्तिरेव पर्यवस्यति नाव्याप्तिरिति काचित्कः पा- राम०
ठस्तत्रस्तुरेव॥॥ ६१

कथयेति हे प्रियसखि सखेदुःखनिवेदननिधानभूते एषोऽभिकन्यया सहृत्तानि कदवनीपदुपति स्वंपकपुष्पाणि सरोजन्मा
महेतोर्वक्षोजे रमणीयकसाधनमालानिमित्तं कथं केन प्रकारेण चिनोति संगृह्णातु कथयेत्यत्र वाक्यार्थस्यैव कर्मत्वं
कथयेत्यनेन श्रीकृष्णविषयकानुरागवत्त्वप्रतिपादनपरस्त्वं निजस्मानो सपत्नीकार्यकारकत्वं हृदयंतीकविनिव

यथा कथय कथमसौ रोजन्मा महेतोर्यदुपतिरेष चिनोति चंपकानि भवति
करतले यदस्य कंपः प्रियसखि मत्स्मृतिरेव मत्सपत्नी ॥ ॥ ॥ ॥

वद्धवक्त्रीतस्त्रीयानुरागातिशयमभिधत्ते यद्यस्मात्कारणादस्य करतलेनेन करतलस्यैव संग्रहसाधनत्तयात स्यैवैकल्यं
दर्शितं तेन सर्वशरीरकंपो न विरुद्धः इति व्याख्याह्वयेष्युदाहरणसंगतिः कंपो भवति तत्तस्मात्कारणादहमेवं जाने यन्मत्स्मृ
तिरेव चंपककुसुमात्मकमहृदशावलोकनसंभूता ममस्मृतिरेव नान्या काचित्तथास्मिति तथा प्रतिज्ञात तथा सपत्नीत्वं त्वेत्ये
तद्दाखिलमाकुलीभवेन्मत्सपत्नी मत्समीहितविघ्नकारिणी जातेत्यर्थः

नै० वैवर्ण्यलक्षणमाह विकारेति ज्वरातपादिकृतवैवर्ण्यव्यावर्तनाय प्रभवांतं कुक्कुटइति श्लिष्टयोरसमरणनाकु
६२ लितप्रभातवेलं समालिंगनासक्तयोस्तयोः कयोश्चित्स्त्रीपुंसयोराननं कुक्कुटेनाप्रचूडेकारणं प्रभातध्वनिं कुर्वा

विकारप्रभववर्णान्यथाभावो वैवर्ण्यमस्य विभावा मोह
भयक्रोधशीततापश्रमाः यथा कुक्कुटे कुर्वति कारण
माननं श्लिष्टयोस्तयोः दिवाकरकराक्रांतशशिकांति
मिवादधौ ॥ ॥

तिसति दिवाकरेति सूर्यकिरणपरिभूतचंद्रद्युतिमादधाविवेत्युत्प्रेक्षा। उत्कंठाप्रत्यभावेन हीयमानो मस्तकमभू रामः
दितिभावः ६२

अश्रुकलुषपतिः। विकारजनितेनेति॥ धूमाद्युत्थाश्रुव्यावर्तनाय जनितांतं। विसृजेति॥ पक्ष्मलेक्षमणीपक्ष्मपुंजेऽन्ना
यते विस्तीर्णे(वा)श्रेणी यस्यास्तस्या नायिकायाः अश्रुबिंदुर्नवोद्धृतमश्रुबिंदोः सकाशाद्भूमिनिपततितत्रोऽत्र
श्वते हि वितत्त्वमित्यध्याहार्यं तथा सत्येव मध्यमपुरुषस्य साधुत्वादित्येके॥ नाध्याहार्यमित्यन्ये॥ न वाध्याहाराभावे म
ध्यमपुरुषस्यासाधुतानस्याद्धितिवाच्यं॥ मध्यमपु॰ रुषप्रयोगे हि युष्मदर्हस्तिहु॰ पस्थाप्यापस्थापकत्वमावश्यकं न तु
विकारजनितमक्षिसलिलमश्रु। अस्य विभावाः हर्षामर्षधूमभयशोकजृंभाशीतानिर्निमेषप्रेक्षणानि। य
था विसृज विसृज वितत दुःखधारामयमुपकंठमुपागतो मुरारिः इति कथयितमश्रुबिंदुरक्ष्णोर्निपतनेनेव
युष्मदनुप्रयोगोपितत्त्वं संगोध्यत्वरूपं तेन विनापि तदितदभिप्रेत्यैवस्यानित्यपीत्यक्तं (क्षिपक्ष्मलायताक्ष्याः
प्रयोगयोग्यत्वेपि त्यस्य तदर्थत्वात्॥ एतेनाध्याहारेणानुप्रयोगस्य विषयः किंतु स्यानिन्यमीत्यस्येवेत्यमनुत्पन्नप्रल
पितमनादेयं। फलेभ्यो यातीत्यत्राहर्तुमित्यस्याध्याहारेपि साधुतापत्तेः नेष्टापत्तिः कारकविभक्त्याचतुर्थीवाध
पत्तेः न चाध्याहृतमनाकांक्षमेवेति वाच्यं॥ अध्याहारादिनाचतुर्थ्यादीनां साधुतानुपपत्तिरिति वहुव्याकोपापत्तेरि

नै० ८
६३
63

तममुंविशेषमभिप्रेत्यैवसकलपदवाक्यप्रमाणपारावारीणैः श्रीकालिदासैः इतः परानर्भकहार्यशस्त्रान्वैदर्भिपश्यानु
मता मयासि।एवंविधेनाहवचेष्टितेन त्वं प्रार्थ्यसे हस्तगता ममैभिरिति श्लोके कर्त्राख्यातमध्यमपुरुषसमभिव्याहारेण
अहंपदंनप्रयुक्तंकर्माकांक्षापूरणाय त्वत्तशब्दे संबुध्यसमभिव्याहृते प्रयुक्तमिति मंतव्यं।। कासौ योग्यतेति चेद्युष्मत्सामा
नाधिकरण्यं।।यदाहुः।। समानाधिकरणइति।। नचैवंभवच्छब्दप्रयोगेपि मध्यमपुरुषापत्तिरिति वाच्यं।। युष्मदीत्यस्य
सावधारणत्वात्।।नचैवंतल्पयुक्त्यास्मत्पर्यायप्रयोगे उत्तमपुरुषोप्यसाधुरितिस्थिते स्मीत्यहमर्थकमव्ययमिति वृ
त्तिविरोधइतिवाच्यं।। अहमर्थकमित्यस्याहंशब्दार्थकमित्यर्थाल्लक्षितलक्षणया तदर्थोपस्थापकत्वात्तस्यास्मत्प्रयो
गयोग्यत्वस्यैवतेनावेदनात्।। युष्मदस्मदुपस्थित्यद्वारकपदान्तरानुपस्थाप्यत्वस्यैवावधारणार्थत्वात्।। अन्यथा
भावनायाः प्रथमान्तार्थान्वयइति व्युत्पत्तिभंगापत्तेरस्मदर्थे तद्व्यवाधाद्संबद्धप्रलापापत्तेरहमर्थेनान्वयसंबंधो
द्बोधेचकिंपदस्मत्येति।। दुखधारासंतन्यमानंदुःखंविसृजविसृजजहीहिजहीहित्वमवगतपर्वीषमानत्रहेतुमाहा
यमिति।। यतइति पूरणीयं।। अयं मुरारेर्मुकुंदस्यउपकंठसमीपदेशमुपागतः प्राप्तइतिकथयितुंवक्तुंकिमित्यर्थः।। ।।

एम.
६३

प्रलयंलक्षयति शारीरत्वेसतीति शरीरधर्मत्वेसतीत्यर्थः चेष्टानिरोधश्चेष्टानुमतिप्रयोजकोयमेवचकरणापाटवश
ब्देनशैथिल्यशब्देनचव्यपदिश्यते सत्यंतदलप्रयोजनमाह निद्रादाविति ननुचेष्टाक्रियामात्रंमनःक्रियानिरो
धसाधारणेनार्थप्रत्यायकप्रलयपदसमभिव्याहारात्तथाचेयात्किंचिच्चेष्टानिरोधोतिप्रसक्तोपयथाप्राकृतेकेवपथ्युद्गाह

शारीरत्वेसतिचेष्टानिरोधः प्रलयः शारीरत्वेसतीतिवि
शेषणान्निद्रादौनातिव्याप्तिः स्तंभादयः शरीरधर्माः॥

रणाएववेपथौउष्मादवयवानुत्पत्तिप्रयोजकानेवंस्तंभेपीतिचेष्टासामान्यनिरोधोवाच्यस्तथावासंभवः प्रकृतोदा
हरणाएवमनःक्रियोत्पत्तेरुक्तत्वादित्याशंकांवारयति स्तंभादयइति ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

यो० साहचर्यकथनेनेतितृतीयातत्पुरुषः साचतृतीयाविशेषणे प्रलयोपिप्रकृतेप्रलयपदार्थोपि शरीरधर्मएवेत्येवकारेण
६४ मनःक्रियानिरोधकमनोधर्मव्यवच्छेदः तेन शरीरधर्मविवक्षणोनशरीरचेष्टैव हिताहितप्राप्तिपरिहारार्थोक्रि
64

तेषांसाहचर्यकथनेनप्रलयोपिशरीरधर्मएवतेनात्रचेष्टापदेनशरीरचेष्टैवाभिमतामनस्तत्कर्मभव
त्तिनतुचेष्टातत एवचेष्टाश्रयः शरीरमितिशास्त्रीयंलक्षणं स्वस्वविभावारागोत्कण्ठ्याहृद्यः ॥ एम ॥

येवात्रैवकारोमनःक्रियांव्यवच्छिनत्तितथाचताहृशक्रियात्वावच्छिन्ननिरोधोलक्षणोविवक्षितइतिनकोपिदोषइ
त्याह मनस्त्विति चेष्टापदप्रयोगेनिहतार्थत्वंपरिहरन्नेवचेष्टापदार्थमेताहशशरीरमात्रधर्मत्वेसंमतिमाहातए राम०
वेति लक्षणमित्यन्यथातिप्रसंगादितिभावः ॥ ॥ ६४

नोवक्त्रमिति स्वन्नमानातिशयप्रगुणीकृतविप्रलंभार्जितदुःसहज्वरदुःखखिन्नपाशठतानुसंधानसंभृतरोषप्रकर्षग्रहि
लयाप्यवितर्कितंतत्कालहृतदुर्वृत्तसमागमसंजातोत्कंठाभरतरलांतःकरणयाराधयातन्मुखानवलोकनस्पृहानुवर्ति
नेपिवक्त्रंमुखंनोनमितंननम्रीकृतंतथाचुबुकपरामर्शेशिरश्चलनधुतंनिषेधायनकंपितमाश्लेषवशप्रशरीरंनोव्यावर्तितं

यथानोवक्त्रंनमितंधुतंनचशिरोव्यावर्तितंनोवपुर्वीमानस्तथमाहृतंनिगदितंनोवानि
षेधाक्षरं शोणांनापिविलोचनंविरचितंक्रीडाकलाकातरंचेतः केवलमाननेमधु
रिपार्श्वापारितंराधया

नविपरीतंकिंचिद्विलितंश्लथंगलितंवासोवस्त्रंस्वयंनाहृतंधृतंतेनपरामर्शेनि
षेधाक्षरंनेतिवानोनिगदितंसक्तंविलोचनमपिशोणमारक्तंनविरचितंभोकर्व्यंसक्तमेवातः परंकिंरोषेणेतिमत्वानकृतं

नै० ९५ किंतुक्रीडाकलासुक्रीडाविशेषाविषयेकांतरंहीनं श्रेयांसिबहुविघ्नानीतिन्यायाद्वैतोंतः करणं केवलमित्यवधार
णोनेनोद्गाहरणसंगतिः मधुरिपोः श्रीकृष्णस्यपरङ्गः स्वप्रहाणशीलस्येतिपदध्वनिनानेनमुखव्यापारितंद्योति
65 मितिपुनरप्याख्यानं तथासतिगुणीभूतरोषवित्तीकरणांगुख्यकांतर्यनिर्देशमात्रमित्यनुद्गाहरणतांशंकाक
लुषितत्वाद्भेषकांतर्ययोरेकाविषययोरेकद्वासंभावितयोर्वर्णनेकविसंरंभानाधायकतयाद्वयोर्मुख्यतायास्त्रसंभवाद्
न्यथाकविकुलस्तुसमसरणीप्रच्यवापत्तेः । किंतुनवित्याह्निनिषेधघटितवाक्यार्थषंड्रंस्त्रीजातिस्वाभाव्येनप्रसक्तप्र
तियोगिसत्ताकंनिरुक्तफलयात्मनेवोपपन्नं नरोषपरं वैवर्ण्यसात्विकभावरूपशोणतापनिवार्यापीष्टं वाक्यार्थंप्र राम०
वाधमानास्त्रीजातिस्वभावसुलभवलात्कृष्टनिमित्तांतरसंभृतवैवर्ण्यमपिमिथ्याभूतरोषप्रभवतया श्रीकृष्णायन ९५
प्रदर्शितमितिरूपेविश्राम्यति

जृंभायाः सात्त्विकभावत्वं वक्तुं युक्तं तस्याः रसानुकूलत्वाद्धि कारहपत्वाच्च नवलज्जासंभूतांगसंकोचस्थापितथात्वापत्तिरिति वा
च्यं लज्जाद्यव्यंजकस्य तस्य रसाननुगुणत्वात्त्वागुरुविकारत्वस्यापतेर्बाधितत्वाच्च नवस्वतः संहृतत्वज्जृंभायास्त्वपि नास्तीति वा

जृंभा
च ६८

व्यंग्यमाणिकैस्तथात्वेनाभिधानात् वातप्रभूतजृंभायाश्च तथात्वेऽपि विकारसंभूतायास्तस्यास्तथात्वाद्यथा तव भ्रूमा
धुत्काश्रु रोगात् तथात्वेऽपि मनोविकारसंभूता अश्रु रास्तथात्वमित्यभिप्रेत्याह जृंभा चेति वायुपरिपाकश्चेत्यर्थः ॥ ॥ ३

नै० ९६ नवमइति नचतुल्यप्रकृत्यानिःश्वासोपिहृच्छ्रमः सात्विकभावोवक्तुमुचितइतिवाच्यंमुखाविर्भूतवायुपरिपोषोज्जृंभानामावि-
र्भूतवायुपरिपोषोनिश्वासः इत्थंचजृंभात्वेनविभागोनिश्वासोहृच्छ्रमः सात्विकभावोयुज्यतएववायुपरिपोषत्वेनविभा-
गेतुनवमएकएवाधिकोभेदइत्येतद्दाशयाहृतएवजृंभानिश्वाससाधारण्येननवमसात्विकभावत्वप्रापणायेवोभयसहचरि-
६० तानोज्वल्पमसमर्पकमालस्यं० भेदोवाविहृशोर्जलंकुचतटेस्वेदः प्रकंपोधरेपांडुर्गंडतटीवपुः पुलकितंमनस्तिष्ठति न्वाल

नवमः सात्विकभावः ॥१॥

इतिप्रतिभाति॥ ॥ राम०

स्पंनयनश्रियश्चरणयोः स्तंभः समुज्जृंभतेतत्किंराजपथेनिजामधुरणापालोपमालोकितइतिरसमंजर्यांजृंभास्तद्धानेष्वपि-
प्यन्यथाजृंभावक्त्रसरोरुहइत्येवप्रक्रमानुरोधात्पठितव्यकमितुत्पश्यामः एवंसिद्धेतेपद्यप्यनयोवरणाल्पात्तेहात्रुरोमा एम०
पिसात्त्विलोद्गमत्वेनैकविभागत्वंवक्तुंशक्यंतथापिगणनायाःप्राच्छिमिच्छामाज्ञेनैयाच्चितत्वात्तदुज्झाव्यमेवतोहितत्वधेयं ९६

तत्रसंमतिमाह ऊर्जेत्यानननमिति वालोद्भमतइस्तुनशर्द्धोपातात्म्यामाघांताभ्यांपद्मभ्यामव्ययोवशिष्टान्येकादशक्रियाविशे
षणानि ऊर्जेत्याननं न० ऊर्जेनूनः आरोग्यपवनतयाननंयत्रेतिग्रन्थमात्रअधिकस्थासमसंचारिवदनंयत्र० ऊर्जवत्स्विन्नाननमि

ऊर्जेत्याननमुल्लसत्कुचयुगंस्विद्यत्कपोलस्खलत्कंचत्पक्ष्मग
लद्दुकूलमुहयन्नाभिक्रमद्भूलतं वालायांगुलिवद्धवाहुपरि
धित्यंचेद्धित्तन्निकंत्रुद्यत्कंचुकसंधिदर्शितवलमहोर्मूलमुज्जृंभन
इत्यादि०

तिपठंतितज्जृंभाननमितित्तथुक्तः पाठ॰ उल्लसत्कुचयुगं० उद्वेलरतापन्नंलसत्प्रकाशमानंस्तनद्वयंयत्र० स्विद्यत्कपोल
स्खलं० घर्मजालप्रस्तागल्लदेशोयत्र० एतेनजृंभायाःस्वेदसात्विकभावसामानाधिकरण्यमुक्तंभवति ॥ ॥ ॥ ॥

नै० ६७ कंचुकपट्टम्० मिलन्नेत्रपत्रंयत्र० गलद्दुकूलं० स्खलन्नीवीबंधोयत्र० उद्यन्नाभि० ऊर्ध्वंगच्छंतीनाभिर्यत्र० भ्रमद्भ्रूलतं० भ्रमंती
भुग्नाभवंतीभ्रूलतालताकाराभ्रूर्यत्र० स्वग्रांगुलिबद्धबाहुपरिधि० अंगुल्यग्रैर्बद्धोबाह्वोः परिधिः परिवेषोयेन० एतेन
तद्वेष्टितस्याननस्यचंद्रत्वंध्वन्यते न्यंचद्विवृत्तत्रिकं० न्यंचदधोगच्छद्विवृत्तंभुग्नंत्रिकंपृष्ठवंशाधोभागोयत्र० त्रुट्यत्कंचु
कसंधि० त्रुट्यन्भज्यमानः कंचुकस्यकंचुलिकायाः संधिः संधानंयत्र० दर्शितलसद्दोर्मूलं० दर्शितंकामुकलोच
नातिथीकृतंलसत्स्वतः प्रकाशंदोर्मूलंकक्षाप्रदेशोयत्रकर्मणियथाभवतितथेत्यर्थः ॥ ॥ इत्याद्याविन्यस्यसा
त्त्विकभावसामानाधिकरण्यपद्दर्शनादित्यग्रेतनेनान्वयः ॥ ॥ एम० ६७

शृंगाररसतिलकाद्यैश्चेति तद्यथा सत्यं सन्ति गृहे गृहे प्रणयिनो येषां भुजालिंगनव्यापारोच्छलदुच्चमोहनजला जायन्त एणीदृशः
प्रेयान्कोप्ययमत्र निर्यत्नं दृष्टेपि यस्मिन्वपुः स्वेदोज्जृंभणकंपसाध्वसमुखैः प्राप्नोति कांचिद्दशामित्यत्र स्वेदोज्जृंभणकं
पेति स्वेदवेपथुरूपसात्त्विकभावसंपादितानुभावा निर्दिष्टास्तेन तन्मध्यपतितत्वात्स्तब्धहर्षणान्गृह्यन्त इति न्यायाज्जृंभायाः सा
त्त्विकभावताहृद्गस्याभिमतेति भावः श्लोकार्थस्तु तेन प्रणयिनः प्रेमपात्रभूताः पुमांसो गृहे गृहे प्रतिगृहं सन्ति वर्तन्त इति
सत्यं ते के न एणीदृशो येषां भुजेनादिभुजाभ्यामालिंगनात्मना व्यापारेणोच्छलदुच्छलीभूय निर्गच्छद्दहंस्वभावसदृशं पम

शृंगारतिलकाद्यैश्च सात्त्विकभावसामानाधिकरण्यद

गंधीति यावन्मोहनजलं निधुवनसंबंधि निष्पंदो यासां तास्तथाविधा जायंते (र्शनात्॥ ॥
यस्तु दृष्टः प्रेयान्कोप्यनिर्वचनीयत्वात्तत्राप्ययमलौकिक एव संभाव्यते संभावनार्थकापि पदोपसंहारो नाद्यास्मिन्नेव प्रेय
सि दृष्टे सत्यत्रत्यापि रवधारणो वपुः शरीरं स्वेदश्चोज्जृंभणं च कंपश्च साध्वसं च नाम तृष्णापनाः संभावनां सम्भ्रमभयं चेति प्रभृति
भिः समग्रहार्यैः कांचिदनिर्वचनीयां दशामवस्थां नियतमवश्यमेव प्राप्नोतीत्यन्वयः

गौ० ९८ 68

अनुभावेष्वंतर्भावं शंकते नन्विति भावलक्षणाक्रांतेनुभावत्वं भावत्वं भावत्वसंकीर्णमेव न विविक्तमिति समाधत्ते सत्यमि
ति नन्विरुद्धयोरेकत्र समावेशासंभवादन्यतरबाधावश्यकत्वे मुनिवचोगौरवाद्यथाशास्त्रमेव ज्याय इत्याशंकां विरोधपरिहा
रेण परिहरति पुलकादाविति तथा॥ सात्विकभावत्वानुभावत्वयोः संकीर्णतायाः भ्रांतः शंकते नचेति भ्रांतिमुद्भाव
नन्वसौ सात्विकभावो वानुभावो वेति विनिगमनाविरह इति चेन्न सत्यं अनुभावत्वेपि सात्विकभावत्वे बाधकाभा
वात्पुलकादेस्तथा दृष्टत्वात् नचांगाक्षेपनेत्रमर्दनादीनामपि भावत्वापत्तिः॥ तेषां भावलक्षणाभावादसानुकू
लो विकारो भाव इति हि तल्लक्षणं अंगाक्षेपादयो हि न विकाराः किंतु शरीरचेष्टाः प्रयत्नसिद्धमेतदंगा
क्षेपदृष्टिमर्दनं च प्रहर्षादिच्छया विधीयते परित्यज्यते च जृंभा च विकारादेव भवति न त्विच्छातो निवर्तते चेति॥॥
यतिनेषामिति न विकारा इति न प्राणिप्रयत्नासाध्या इत्यर्थः अंगाक्षेपादिषु प्राणिप्रयत्नसाध्यत्वमन्वयव्यतिरेका
भ्यां दर्शयन्नभावायाः प्राणिप्रयत्नसाध्यत्वव्यतिरेकमाह प्रयत्नसिद्धमिति एतच्छब्दार्थं विवृणोति अंगाक्षेपदृष्टिमर्द

रम० ९८

उदाहरति यथेति श्लाघायेति महेश्वरो मानं प्रियापराधचेष्टमाभाय कृत्वा रहस्येकांते तेन जृंभायाउद्दीपितविप्रयोगकालावच्छि
न्नरतिरूपविकारसंभूतत्वमस्य विच्छित्तायाउपविष्टाया अचलात्मजाया हिमालयसुतायां जृंभां मुखव्यादानफलिकां वायु

यथा श्लाघ्यमानं रहसि स्थितायाः संभाव्य जृंभामचलात्मजायाः चुटत्कृ
तिं स्मेरमुखो महेशः करांगुलीभिः कलयांचकार इति श्रीभानुदत्तमिश्र
विरचितायां रसतरंगिण्यां सात्विकभावनिरूपणं नाम चतुर्थस्तरंग ४ ॥

मुष्टिं संभाव्यानिश्चित्य ततएवलिंगात्सुश्लाघ्यमानापनोहृष्यतिपत्तेः स्मेरमुखोहसन्करांगुलीभिश्चुटत्कृतिं चुटदित्यनुकर
णं यस्य तं शब्दं यद्वा चुटत्तः कृतिश्चेष्टाविशेषात्मिकातां कलयांचकार मानेनोड्डीयगतमित्युपहसतिस्मेत्यर्थः इति श्रीराज
रूपनामकगंगाराममिश्रविरचितायां नौकाख्यायां रसतरंगिणीव्याख्यायां चतुर्थस्तरंगः ४

नौ० ६६ श्रीगणेशायनमः तथैवव्यभिचारिभावनिरूपणांप्रतिजानीते अथेति मानसत्वेसत्यपितिस्थायिभावप्रकारस्कारकारणप
विशेषीभूतभावत्वरूपलक्षणालक्षितत्वमेषांपृथक्तरूपपणबीजमतस्तथाविधानेवविभज्यदर्शयति तत्रभरतइति
६९ अथव्यभिचारिभावानिरूप्यन्ते तत्रभरतः निर्वेदग्लानिशंकाख्यास्तथासूयामदश्रमाः आल
स्यंचैवदैन्यंचचिंतामोहः स्मृतिर्धृतिः १ व्रीडाचपलताहर्षआवेगोजडतातथा गर्वोविषा
दऔत्सुक्यंनिद्रापस्मारएवच २ सुप्तंविबोधोमर्षश्चाप्यवहित्थमथोग्रता मतिर्व्याधिस्त
थोन्मादस्तथामरणमेवच ३ त्रासश्चैववितर्कश्चविज्ञेयाव्यभिचारिणः त्रयस्त्रिंशत्समा
अत्रत्रासश्चैववितर्कश्चव्यभिचारिणोव्यभिचारिपदवाच्याविज्ञेयाइत्यन्वयख्यातानामतस्तुव्यभिचारिणा ४ ए०
यः त्रयस्त्रिंशत्संख्याकाव्यभिचारिणोनामतस्तुनाम्नैवनलक्षणातः समाख्याताः कथिताइत्यर्थः ॥ ॥ ॥ ॥ ६६

व्यभिचारिपदप्रवृत्तिनिमित्तस्य शारीरमानसविकारसाधारणद्वयोरपि लक्षणत्वमुक्तमित्याशयेनतोलक्षयति इतस्ततइति इ
तस्ततः कामनाद्यात्मकरूपेणानियतेनयेनकेनाप्युपायेनसहृदयहृदयंप्रविष्टाः रसेषु चर्व्यमाणेषु सत्सु संचारिणा स्वव्यमाणा
येभावास्तत्त्वमित्यर्थः तथाचस्थाय्यादिभावप्रकारकारेणविशेषीभूतभावत्वमुभयसाधारणलक्षणमुक्तंभवति॥ रसेषुर
त्यादिस्थायिभावेषुविषयेहृत्तस्ततोनुभावाद्यात्मकेकार्येजनयितव्येसंचारित्वंसहकारित्वमित्यपिऋजवः व्यभिचारिपदप्रवृ

इतस्ततोरसेषुसंचारित्वमनेकरसनिष्ठत्वमनेकरसव्याप्यत्वंवा

व्यभिचारित्वं

त्तिनिमित्तस्योभयसाधारणएवद्वयोर्लक्षणत्वंप्रक्रमतस्तद्दर्शयति अनेकरस
निष्ठत्वमिति अनेकरसेषुनिष्ठापोष्यपोषकभावाख्यःसंबंधोयेषांतत्त्वमित्यर्थः पोष्यपोषकभावेनकेवलानामेषा
मितिवक्तुमन्यदेवतत्पदप्रवृत्तिनिमित्तंदर्शयति अनेकरसव्याप्यत्वमिति अनेकरसचर्वणाव्याप्यसामग्रीप्रविष्टत्व
मित्यर्थः क्वचिद्धिभावाद्यापत्तिप्रसंगवारणायभावत्वमत्रापिबोध्यम् ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

नै० ७० 70

आशयमविद्वान्शंकते नन्वेति आशयमुद्घाटयति तेषामि[illegible]ति एतेषांलक्षणलक्ष्यतावच्छेदकैकएवशारीरत्वमानस
त्वविशेषणाभ्यांविभिन्नशारीरभावानांमानसभावानांचावांतरलक्षणलक्ष्यतावच्छेदकेबोध्यइतिवदति नन्वेति इयांस्त्व

न चेशमांचाद्यावंतिव्याप्तिस्तेषामपिसंख्यासत्वात्तेचभावाः शारीराव्यभिचारि
णस्तेनचांतराव्यभिचारिणइतीयांस्तुविशेषः ननुनिर्वेदादेः स्थायित्वंभि
चारित्वंचकथमितिचेन्न

तिइयान्परमित्यर्थः शंकते नन्विति निर्वेदादेरित्यादिनाक्रोधभयाभ्यामविशिष्टयोरमर्षत्रासयोः परिग्रहे: स्थायि
त्वंसंतन्यमानभावविशेष्यकारोपप्रकारत्वंव्यभिचारित्वं स्थायिभावारोपविशेष्याश्रुतभावत्वंकथमिति इत्याविरोधा
दित्याशयः ॥ ॥६

अन्यादृशव्यभिचारिभावविशेष्यकारेण प्रकारत्वेपि स्थायिभावान्तरप्रकारकारेण विशेष्यत्वस्य रत्यादेः शृङ्गारस्थायिभा
वेकरणाद्व्यभिचारिभावात्मनि दृष्टत्वात्तत्तयोर्विरोध इत्याशयेनाऽऽत्तरयति रसपर्यन्तेति अमुमेवोद्दिष्टनाद्यरसाधिककाव्यरसस्था
यित्वलक्षणविशेषमभिसंधायामंगलप्रायस्याप्यस्य प्रथमतउद्देशमनुमनुते स्म भरताचार्यस्तद्योग्यविनापते ननु तत्र स्त्रीपुंसयोर
न्योन्यालंबनः प्रेमाख्यश्चित्तवृत्तिविशेषो रतिः स्थायिभावः पुत्राद्यालंबनत्वे व्यभिचारिभाव इति न विरोध इति चेदत्रापि नाना
नित्यवस्तुविचारजन्मा विरागाख्यश्चित्तवृत्तिविशेषो निर्वेदः स्थायिभावोऽक्षगृहकलहादिजन्यस्तु स्वावमाननाख्यो व्यभिचारी

रसपर्यन्तस्थायित्वमितरस्तत्तोगामित्वं चेत्तु पाधिभेदमाहाद्यो भयसंभवात् स्वावमाननं निर्वेदः ॥

भवितुमर्हत्येवेत्येवमापिनामतुल्यत्वेऽभवानित्याभिप्रेत्य निर्वेदं लक्षयति स्वावमाननमिति इदन्तु उपलक्षणं परमापराधजन्मापर
विनाशहेतुश्चित्तविकारः क्रोधः स्थायिभावः स्वापराधजन्मापरद्वेषात्मतुल्याद्विहेतुरसावमर्षव्यभिचारिभावस्तथोत्कटतत्तुल्य
रे मानसो विकारो यथायथं भयत्रासशब्दाभ्यां स्थायिभावव्यभिचारिभावावभ्युपगन्तव्याविति बोध्यं पत्वोत्पातिकोन्तर्विकारस्त्रा
सः स्वापराधोद्भवस्तत्त्वमोभयापीति भेदमोहः तत्र तथ्यासज्जितग्रीवाभंगाभिराममुहुरनुपतति स्यन्दनेदत्तदृष्टिः पश्चार्धेन प्रविष्टः
शरपतनभयाद्भूयसा पूर्वकायं दर्भैरर्धावलीढैः श्रमविवृतमुखभ्रंशिभिः कीर्णवर्त्मा पश्योदग्रप्लुतत्वाद्वियति बहुतरं स्तोकमुर्व्यां

नी० ७२ श्लोकस्य ग्रीवायाभंगेनगतत्वं वनेनाभिरामं यथा स्यात्तथानुपततिस्यंदने मुहुर्दत्तदृष्टिः शरपतनभयाद्भूयसा विपुलेन पश्चार्धेन पूर्वे
कायं प्रविष्टः श्रमविवृतमुखभ्रंशिभिरर्धावलीढैर्दर्भैः कीर्णवर्त्मायं मृग उदग्रप्लुतत्वाद्वियत्युच्चैर्नाद्रियति बहुतरं यथा स्यात्तथो
र्व्यां स्तोकं च यथा प्रयाति यतः पश्येति मृगयाविहारिरोहिष्यंते प्रयुक्तितात्पर्यकः तथा सत्येवोत्कटधावनक्रियायाः दर्शनक्रि
याकर्मत्वमप्युपपद्यते नवक्रियाविशेषणकवाधांगीकारेणाध्याहारविनैवैकवाक्यतयापितदुपपत्तिरिति वाच्यं प्रत्यक्षस्य पश्ये
पश्यतेति प्रत्ययार्थस्यैव प्राधान्यस्य बहुशो दृष्टत्वात् क्रियाप्राधान्यप्रतिपादकमेवाहि सत्र तत्र भाष्यस्य च क्वाचित्कानुभवसिद्ध
क्रियाप्रधानबोधतात्पर्यकत्वात् यद्भगवान्पाणिनिः प्रधानप्रत्ययार्थवचनमशिष्यमर्थस्यान्यप्रमाणत्वादिति वचन
मात्रं प्रमाणं रघोक यमन्यथायोयः पुरुषस्य पचति हि जो त्रं सोति निर्दिष्टत इत्या हौ क्रियायां विधिस्तिन निर्दिष्टत्वविधानं क्रियाप्रा
धान्यानियमवादिभिः समर्थनीयं निर्दिष्टत्वस्य क्रियाविशेषणत्वे कर्मत्वापत्तिः निर्दिष्टाभिन्नहि जकर्तृकाश्रूयमाणपवि
क्रियेति बोधांगीकारे विधित्सितविधानानुपपत्तिः निर्दिष्टस्य क्रियाविशेषणत्वे कर्मत्वापत्तिः निर्दिष्टाभिन्नाहि जत्वस्य
विशेष्यान्वयिनान्वयित्वस्वीकारे पुनरेकवाक्यताभंगदूषकतावीजविध्यंतरसमादरे बहुशो दृष्टप्रत्ययार्थप्राधान्यापेक्षा
निर्वीजा निर्दिष्टमिति क्रियाविशेषणापत्तं तदध्याहारे चेत्र स्थितमितायेकवाक्यतयेति श्रूयमाणपक्वाहि जो निर्दिष्ट इति प्रथमा

विशेषांवगेरोनिर्वेदस्थायिभावमप्यत्रैव लक्ष्ययति संसाराइति नन्वेवमपि व्यभिचारिणापारेतरगणानां न्यूनतापत्तिरन्यथापुत्रादि
विषयकरतिस्थायिभावकं वात्सल्याख्यं रसांतरे अत्याख्यातुमशक्यमेव शांतरसवदिति चेन्न रतिस्थायिभावगणनयैव तद्गणा
नान्निर्वेदव्यभिचारिगणनया तत्स्थायिभावगणनवत् रेतोत्र निर्वेदस्य तत्र गणनापि कर्तुं शक्यत इति तथैव किं न कृतमिति नियो
गस्य महर्षिप्रतिलवतितरां कर्तुमनुचितत्वात् शोकरनिकान्यायाद्वान्यं अत्यपि विभावानुभावावेवात्र व्यंजकौ न त्वेकस्मिन्नभि

संसारेहियतावुद्धिर्वा तत्र विभावः तत्त्वज्ञानापदीर्ष्यादयोऽनुभावाः खेदप्रकाशाश्रुपातादयः

चारीणां ध्वन्यमाने व्यभिचार्यंतरं व्यंजकतयापेक्ष्यते तस्यैव प्राधान्यापत्तेरतस्तावेव दर्शयति तत्र विभावा इति अनुभावा इति च
अत्रापि तत्रेत्यनुषज्यते तत्रेति षष्ठ्यर्थे सप्तमी प्रकृतस्य निर्वेदाख्यव्यभिचारिभावस्येत्यर्थः एवमग्रेपि तत्त्वज्ञानं गृहकल
हादि तदुक्तं तत्त्वज्ञानापदीर्ष्यादेर्निर्वेदः स्वावमाननमिति नहि शुद्धतत्त्वज्ञानं स्वावमाननहेतुः निर्वेदस्थायिभावविभा
वेतु शांतरसकथावसरे ग्रंथकृदेव वक्ष्यति स्थायिनोपि व्यभिचारितया तत्रैव मुख्यतत्त्वज्ञानपदार्थो विभाव इति तु सर्वानुमतः पंथाः

इदमत्रातिरहस्यमनुसंधेयं कस्मिंश्चिद्व्यभिचारिभावे प्रकरणवशात्स्वीयसर्वसामग्रीव्यंग्यतया प्राधान्यं गते सति
नान्तरीयकत्वादन्यस्य स्वल्पसामग्रीव्यंग्यत्वेनतन्निमानभावहतोन्यस्य व्यभिचारिभावस्य प्रधानीभूतव्यभिचारिभा
वगुणीभावोपिन निषिध्यः यथा गर्वोद्धावमर्षस्यामर्षोद्बोगर्वस्य नचैवं सति ताद्दृशभावकाव्यस्य गुणीभूत
व्यंग्यत्वापत्तिरितिवाच्यं गुणीभूतभावान्तरांगीभूतं व्यंग्यं हृद्यरुपात्तविभावानुभावव्यक्तचर्वणाविषयीभूतं
यन्नेत्यर्थात् नान्तरीयकस्यविभावानुभावौ तु न हृद्यरुपात्तावितिन गुणीभूतव्यंग्यत्वं विभावोप्यस्य निमि
त्तकारणमात्रं न तु रसस्येवसर्वथैवालंबनोद्दीपने एवापेक्षिते यदि तु क्वचित्तेप्यपि संभवतस्तर्हि तत्रापि न एम•
कस्यापावद्वेषइति ॥ 

क्षोणीति कुज्ञानेनमोहमूलकत्वमशालिनामया क्षोणीपर्यटनंनानादेशसंचारः श्रमायसिद्ध्यतोप्यभिलषितार्थस्यलाभनाप
रिपूरकत्वाभावात्क्ष्मायावर्द्धिष्णुत्वाद्दित्याशयः विहितंकृतंविद्यानर्ज्जितंत्राद्दिर्वाद्दायकथायेअर्जिताद्दृमम्पस्तांतेवास्मि
मपात्रतंयायपरोपकाराभावाद्दितिनिर्गर्वस्तेनेहंकारतिरस्कृतनिखिलक्ष्मपंचाधराधीश्वराः पृथ्वीपरिवृढामानध्वंसनहेत

यथा क्षोणीपर्यटनंश्रमायविहितंगाद्दायविद्यार्जितामानध्वंसनहेतवेपरिचि
तास्तेतेधराधीश्वराः विश्लेषायसरोजसुंदरदृशामास्येकृताहृष्टयः कुज्ञानेनः
मयाप्रयागनगरेनाराधिनारायणः

वेपमानायपरिचितास्त्रनुस्तागुणाग्राहकासंगतेरितिभावः सरोजसुंदरदृशंपद्ममनोहराक्षीणामास्येमुखेदृष्टयः साभि
लाषवीक्षणानिविश्लेषायवियोगोद्भूतदुःखानुभूत्यैकृताः प्रेरिताः सहासंभोगोत्कंठायाएवा दुद्दतेरितिभावः पंतुप्र
यागनगरेनारायणोनाराधिनाप्रनीतितनत्क्रमेणाक्लिश्यतः कुटुंबनायकस्याक्रियं॥

नौ० अत्रापद्याद्विभावितोऽश्रुतान्यनुभावितो निर्वेदस्यैवचर्वणाविश्रामधाम तथापीदं भावकाव्यमिति गीयते रसकाव्ये भावपि स्था
यिभाव एव चर्वणाविश्रामधाम भावानां तत्रैवासाधारणरूपेणाभानादिति स्मर्तव्यं यत्र च स्वासाधारणरूपेणापि भावो
७३ लंकाराद्यंगतयाभासते तत्राप्यसौ न भावपदव्यवहार्यः किंत्विदं तदलंकारकाव्यमेव यथा मम यातुश्राद्धु
णिको निजान्तरात्कुटीं गताध्रुवं हृदंतवच्चेतसस्त्वत्परिपाठितां हिशामिमां चीनां शुद्धवहावति श्रीमच्छासनमेभिः कति
पयैः श्रवैर्विवरैरपि स्त्रीयैर्यन्त्रितमध्यगैरिदमिव स्वास्थ्यं तदालंबनामित्यत्र श्रीमोपमानुव्याक्षेप्तुविषयकरतिभावो
गुणाः यथा गाममैव योभिन्नाह्निकात्सभयोत्सर्पवरोहामुना च यातुलना स्वकुटुंबदेवयोगात्ज्ञानं तत्काकतालीय
मित्याहो॥ ॥
राम० ७३

काकागमनसदृशविशिष्टतालपतनसदृशं समासार्थस्तदुत्तरच्छप्रत्ययस्य सदृशोऽर्थस्तत्रैवेतदधिकारस्थानुत्पन्नस्य प्रत्या
र्थैकदेशे सादृश्ये प्रतियोगितया प्रकृत्यर्थान्वयस्य योग्यतासंपन्नये काककृततालफलतुलनायां प्रकृतेर्लक्षणा प्रकृतिश
क्यार्थस्य छप्रत्ययार्थसदृशे प्रयोज्यतयान्वय इति स्थिते नैकालिकसामानाधिकरण्यसंबंधेन काकागमनसदृशे काककर्तृकत
र्पवरोहविशिष्टतालपतनसदृशापरकर्तृकतर्पवरोहप्रयोज्याकाकृततालफलतुलनाप्रतियोगिकसदृशरूपवनीतयो
स्फलनोतिशात्तृगोधात्काकागमनस्य तालपतनस्य च काककृततालफलतुलेनायाश्चोपमानस्यानुपादानाल्लुप्तोपमा
मुख्या काचित्काककृततालफलोपभोगः क्वचित्तालफलकृतकाकवधे लक्षणात्पत्रोपमेयविशेषसमभिव्याहारस्ता
त्पर्यग्राहको भवति प्रकृत इव स्वकुटुंबेहैवयोगात्सुक्रविमनस्कात्तु भाविनो गम्यजीवनसंशयविभाविनोपि
विषादहेतुत्वोपमायां लीनः॥

नै० ग्लानिं लक्षयति ग्लानिरिति निर्वलताधातुपाटवाभावस्तस्यामनोधर्मत्वाभावादाह निःसहतावेति व्याध्यादिप्रभ
७४ वेवेवर्ण्याद्दिकृद्धुः खविशेषोवेत्यर्थः नैवेवं निर्वलतोक्तिरसंबद्धप्रलापस्यादिति वाच्यं बलहानिसमानाधिकर

74

ग्लानिर्निर्वलता निःसहता वा तत्र विभावाः रत्यायामतृट्क्षुधादयः अनुभावा वैवर्ण्यशै
थिल्यहृद्भ्रमणादयः यथा व्याहर्तुं पुनरीक्षणाय न गिरः कंठाद्बहिर्निःसृताः शेषाः
क्लेषविधिं विधातुमपि वा नैवोन्नताद्दोर्लता प्रातस्तल्पमपास्य गच्छति हरौ चंडांशुचंडातपक्लि
ष्टम्लिष्टकुरंगभंगुरहृत्तस्याः स्थिताहृष्टयः॥

रापत्रपायेनेनबलसमानाधिकरणाभ्रमपार्थकावसमर्थनार्थत्वात् व्याहर्तुमिति हरौ श्रीकृष्णे प्रातस्तल्पमपास्य सति एम·
ल्पंपर्यंकमपास्यत्यक्त्वागच्छति याति सति ७४

तस्याराधायागिरः पुनरीक्षणायपुनर्दर्शनंवितरीतुंव्याहर्त्तुंप्रार्थयितुंकंव्यहहहिनीति: स्तनास्नयातस्याह्नोर्लतापिशे
षाश्लेषविधिंसंभोगसंगपारितोषिकालिंगनविधातुंकर्त्तुंनैवान्नताजातेतिशेषः किंतुतस्याहष्टयः चंडांशुरिति चं
डांशोः सूर्यस्यचंडेनोग्रेणातपेनोष्मेनाक्लिष्टस्याभिभूतस्याश्लिष्टः संवद्धः कांगोहरिणायन्ननाहृशास्यवंद्रस्ये
वभंगुराभंगशीलाहृतः कांतयोयामांतयाभूताः स्त्रिकतान्स्रामस्निग्धेत्यर्थः स्वन्नरत्नायामसविभाविनावैवरार्पायितु
भाविनाग्लानिश्चर्वरणाविविश्रामधामः॥ ॥

नो० ७५ 75

शंकां लक्षयति उत्कटेति इष्टहानिविचारो वेति इष्टहानेरप्यनिष्टांतर्गतत्वात्तत्र वाकारः संगृहीत इति विवेको यो ययोपन्यस्त इति
बोध्यं अत एव विभावानुभावौ यथायोगं दर्शयति दुर्नेयपरकीयेति कंपक्रियाप्रच्छादनेनेति च एतदिति वामनय
नेनेत्यर्थः यो नु भूता गुरुजनाः श्वशुरादयश्चित्तविलोचना अन्यत्र परकीयांतःकरणं विलोचयंति जानंतीत्याह दृशा सटि
उत्कटकोटिकानिष्टप्रतिसंधानमिष्टहानिविचारो वा शंका तत्र दुर्नेयपरकीयार्या दृयो विभावाः अनुभावाः
कंपक्रियाप्रच्छादनादयः यथा प्रतीचितविलोचना गुरुजना जिह्वाग्रदोषाः खलाः पौराः क्रूरश्च
पंचयशमः श्वश्रूश्च वश्रूः अथवा किं स्यादित्यकमनर्थबीजमसह्यं तत्तां चिंत्यवशोत हि सक्त जेत्किशु
तिपराशयवेदिन इतियावत् सहकार्यं तरमप्यहमहमिका कदाम वामनयनानि स्वस्यापि विन्यस्यति ॥ ॥ एम०
न्यायादुवत्तरनीत्याह खला इति पिशुना इत्यर्थः जिह्वाग्रदोषाः जिह्वाग्र एव दोषः परकीय इत्यर्थाद्येषां तादृशाः परकी एम० ७५
यदोषोद्घाटनरसिका इतियावत्

पोराजानपद्राः क्रूरेति क्रूरोममसृष्टरूपोवचः प्रपंचोवाग्विभवस्तेनयशः ख्यातिर्येषांतादृशाः परकीयनिंदाव्यसनिनइतिया
वत् नत्वंतः साभिर्भूतयोश्वश्वासर्वैनवानिष्टंपरिहर्तव्यमित्याशंक्याह स्वश्रूश्चेति चस्त्वर्थे चक्षुः श्रवाः श्रुत
मात्रार्थग्राहिणी तथाचपरश्रीरतिप्रज्ञसप्तराक्षीरासंस्कारस्यपरोपन्यस्तसाधकमानापाहितावितथ्यभावकाध्य
क्षकस्पष्टः प्रतार्यतेनैवेत्याशयः यद्वाचक्षुः श्रवावधिरा तथाचदृष्टान्यथाशंकमानासैवप्रतारणायानर्थविषयइति
भावः इत्थमेवंसतिकिंस्यात्कोनर्थस्त्वापतेदिसेवंरूपमसकृद्वारंवारमनर्थवीजमुत्कटानिष्टसाधारणोपायंविचिं
त्यध्यात्वावक्षोरुहहस्तेनेत्स्फूर्जेत्किंशुककुसुमभासुरपलाशकुसुमाभरणानिश्वस्यश्वाससमुन्मुच्यविन्यस्यतिनखक्षत
गोपनायतत्काप्ययतीत्यर्थः अत्रत्वीयपदेनैपरक्रोयोहिविभाविताक्रियाप्रश्नादिनानुभाविताशंकाचवर्णाविश्रामधा
म ॥ ॥

नै० ७६

७८

अन्यपांलक्षयति परोत्कर्षेति एतेनपरोत्कर्षासहिष्णुत्वपदव्यवहार्यत्वंलक्षणमुक्तंभवतितद्व्यवहार्यतावच्छेदकाग्रहे
दुर्ग्रहमितिलक्षणांतरमाह परानिष्टेति हरेति भवानीतुषारभानोर्हिमरश्मेः काप्यनिर्वचनीयप्रभावाकलाकलेव
कलायथाकलासर्वस्वायत्तीकरोतितथासावपिशर्वंतथाकृतवतीतिकलापदार्थः मयापिप्रेमभरेणार्द्धांगीकृतया
पीत्यपिशब्दव्यापारः अलभ्यवामेलभ्योदुष्प्रापोवामसिस्थितिर्यत्रतथाशेतेहरशिरसिनिवसतितिनिरपायंतिष्ठतीति
परोत्कर्षासहिष्णुतापरानिष्टचिकीर्षावासूया तत्रविभावामन्युदोषजन्यादयः अनुभावाः कोप
चेष्टादोषाख्यापनादयः यथाहरशिरसिमयाप्यलभ्यवामेनिवसतिकापिकलातुषारभानोः इ
विधंतुदस्यवंदस्यषोडशकलापूर्णस्यापी)त्यर्थःश(विलिखतीतिविधंतुदस्यमूर्तिप्रतिभवनंप्रतिमधरंभवानी
कृत्याव्यथापादनसमर्थस्यराहोर्मूर्तिंचित्रंप्रतिभवनंभवनेभवनेप्रतिमधरमधरेमधरेलिखतिवर्णिकाभीरचयतीत्यर्थः अ
त्रचंद्रकलायाहरशिरोधिरोपणाप्रभवचंद्रकलाविषयकमसूयाविभावितांचंद्रकलायाममर्षेराहुप्रतिमायाः सर्वत्रले

मदंलक्षयति हर्षोत्कर्षइति उत्कर्षोऽत्रजातिविशेषपरिचयायतद्व्यंजकमाहदुःखेति सुखानुभवइत्यसुखानुभववि
नियनइत्यर्थानोत्कर्षजातिविशेषइत्याग्निमग्रंथविरोधोनवातत्वसाक्षात्कारेनिव्याप्तिः अयंचमदस्त्रिविधस्तल्लक्षणमध्य

हर्षोत्कर्षोमदः दुःखासंभिन्नसुखानुभवउत्कर्षः तत्रविभावः पानं अनुभा
वःउत्तमानांनिद्रामध्यमानांहसितमधमानांरोदनं ॥ ॥ २ ॥ २ ॥

माधमभेदात् अव्यक्तासंगतवाक्यैः सुकुमारस्खलद्गमनाद्यैर्योऽभिनीयतेसप्रथमः भुजाक्षेपातिस्खलितघूर्णितादिभिर्यो
ऽभिनीयतेसद्वितीयः गतिभंगस्मृतिनाशहिक्काछर्द्यादिभिर्योऽभिनीयतेसतृतीयइतिबोध्यं अत्रप्रकर्षप्रकाशभेदाद
नुभावोविलक्षणएवेतिविशेषंदर्शयति उत्तमानांनिद्रेत्यादिभिः ॥ ॥

नै० ७७ मुख्यनिद्रापदार्थस्यानुभवबाधितत्वाद्गौणार्थपरतयागौणमेवनिद्रापदमितिदर्शयति इंद्रियमोहरूपेति पदंगौणात्व
७७ जीवात्तमुख्यार्थमाहदर्शयविवक्षितार्थनिष्ठंदर्शयति इंद्रियसंमोहइति उत्कर्षपदप्रयोजनंवक्तुमुपक्रमते नचेति
77

इंद्रियमोहरूपात्रनिद्रा तस्मादिंद्रियसंमोहेनयनत्तूर्णानसाम्येननिद्रेवनिद्रा
नचहर्षव्यभिचारिभावेतिव्याप्तिः तत्रहर्षमात्रसत्वान्नतुगत्रोत्कर्षोजातिविशेषः

नत्तुनत्रेति हर्षात्मकव्यभिचारिभावइत्यर्थः उत्कर्षोजातिविशेषः उत्कर्षपदव्यवहार्योजातिविशेषः ॥ ॥ २ ॥ एम: ७७

प्रकाशेऽपि व्यभिचारिभावस्यावान्तरोपाधिरूपोत्कर्षापकर्षभेदेन द्वैविध्यमेव किं न स्यादित्यत आह किंचेति तत्र लक्षिते मदव्य
भिचारिभावे मोह इति मोहपदव्यवहार इत्यर्थः यदाहुरभियुक्ताः संमोहानन्दसंभेदो मदो मद्योपयोगज इति अत्र
मदलक्षणातिव्याप्तिशंकाविषये हर्षव्यभिचारिभावे प्रसाद इति प्रसादपदव्यवहार इत्यर्थः तल्लक्षणमभियुक्तैः देवभ
र्तृगुरुस्वामिप्रसादः प्रियसंगमः मनोरथाप्तिरप्राप्यमनोहरधनागमः समुत्पत्तिः सुपुत्रादेर्विभावा यत्र जायते नेत्रवक्त्र

किंच तत्र मनसो मोहोऽत्र च मनसः प्रसाद इति स्वरूपभेदात् ॥ ॥

प्रसादस्य प्रियोक्तिः पुलकोद्गमः साश्रुस्वेदादयस्त्वनुभावा हर्षे तन्मादृशोऽपीति नचात्र प्रसादाख्यानुभावः प्रदर्शितो ननु
हर्ष एव प्रसादपदेन व्यवहृत इति कथमुपष्टंभकमेतदिति चेदुच्यते प्रसादपदार्थस्तेजोविशेषो नेत्रप्रसादापदार्थश्च स्वच्छता
विशेषस्तस्य प्रसादरूपान्तरविकारस्य च सत्त्वरूपोपाधिक एव प्रसादपदव्यवहारो नान्यथा तत्तु जानीहि इत्येवं रूपकार्यवै
चित्र्यात्स्वरूपभेदादुत्कर्षापकर्षत्वहेतुकमाद्यायैव पार्थक्यांगीकारादिति भावः

नै० रसे केप्यनुभावभेदो हर्षमदयोः पृथग्व्यभिचारिभावत्वं गमयतीत्याह निद्रेति पुलकेति च ननुपानादिप्रभववीररसप-
७८ रिपोषकमदस्यानुभावत्वासंभवात्कथं निद्रारोहनादेर्मदस्यानुभावत्वमित्याशंक्यते नद्वेति एकस्यैव व्यभिचारिभावस्य
78

तत्र निद्रारोहनादयो मदे च पुलकादयोऽनुभावा इत्यनुभावभेदात्त्व ननु तिष्ठति तिष्ठ स्वरांग्रू-
ठमूर्ध्वयावृत्य वाप्यूहमित्याद्यौ वीररसेपि मदो दृष्टोस्ति तत्र निद्रारोहनं वा कथमनुभावो न
हियाधः संपतति निद्रातिरोहितिवेति चेत्सत्यं रसभेदेनानुभावभेदः शृंगारे त्वनुभावाः
वीरे नयनारुणत्वमत्कारादयः सामान्येन च मदे नयनघूर्णनवचनस्खलनादयस्त्विति र

रसभेदे नियतानुभावभेदसंभवान्न निद्रानुभावकमदान्नयनारुणत्वानुभावकमदस्य विभिन्नव्यभिचारिभावतावक्तुं युक्ते राम·
तिसमाधत्ते सत्यमिति रसभेदेप्यनुगतानुभावो मदे कथमवस्थापयतीत्याह सामान्येन चेति ॥ ॥ २ ॥ २ ७८

म्नूनतांऽथयगुह्याहरणाश्रमंचपरिहर्तुंसामान्यतोऽनुभावंगम्यमनुसत्यसामान्यीभूतंविभावंव्यंजकस्तुपाह्यपेवह्निविषमपिमहं
त्वोभिधानसौष्ठवभावेहयन्नुह्याजहार यथेति रसनेति स्वसावस्मत्सजातीयारसनात्वयमेवमधरसयति स्वहृतेस्माकंज
न्तुर्जन्मानर्थकमिष्टानवाप्तेरितिहेतोरत्रनमधुनिसमस्तामिंद्रियंप्रतिविंवसामिषेणामज्जतीतिगम्यात्स्वेच्छा इवाह रसा

यथा रसनारसयत्पसोमधुस्त्वयमस्माकमनर्थकंजन्तुः इतिनत्रसमस्तामिं
द्रियंप्रतिविंवस्यमिषेणामज्जति ॥

वात पानसमकालसंजातमहेन्नजातान्नूयनन्नर्णानात्पानस्यविरमनुष्टपारीरेवकालंसर्वेन्द्रियाणामाभिमुख्यं जातमि
तिमज्जतीत्येतद्वाशयः अन्नपानविभाविनोगम्याक्षिन्नर्णानानुभावितोमहस्वर्वर्णाविश्रामधाम ॥ ॥ ॥ ॥ ६ ॥

नै० ७५ बलविरोधिन्या ग्लानेस्तत्काशाद्बलाविरोधित्वप्रतिपादनेनास्याभेदं दर्शयन्श्रमं लक्षयति आयासेति सर्वगात्रसंमावधारण
मिति न्यायायासाद्देवनतु बलहानेः प्रभव उत्पत्तिर्यस्येति श्रुत्पन्नाबलहान्यनुकूयातत्प्रतिषेधेसैवप्रत्यनेवकारेणो
क्तबलसमानाधिकरणत्वमेतद्विशेषणतात्पर्यविषयोर्थोऽप्रतिषिद्धं प्रतिषिद्धप्रतिद्वंद्विवावश्यमनुमतं भवतीति

आयासप्रभवः श्रमः तस्य विभावाः रत्यध्वगत्यादयः अनुभावास्तु स्वेदादयः यथा सरामचंद्रः स
हनिर्गतायाः स्वेदांबुसंसक्तपयोधरायाः अपांगपातैर्मिथिलात्मजायाः अमानशेषाञ्छिथिली

न्यायातेन तत्र नातिव्याप्तिः पराभवः खेदनामाद्युः खविशेषः स इति अत्ररामोयोगिमनोविश्राम स्वेकार ॥ ॥
धामभूतस्य द्रस्तकलानामथाज्ञादजनकत्वात्सहनिर्गतायास्ततएवस्वेदांबुसंसक्तपयोधरायाः एतेन चंडांशुसंप एम.
र्कजन्यस्वेदस्य कथमांतरविकारानुमापकत्वाशंकापरिहृता मिथिलात्मजायाः अशेषाद्विहृतानविहृतांश्च अ ७५
मानपांगपातैः कृत्वाशिथिलीचकारेत्यप्यारव्यातं

यत्तद्दोर्नित्यसाकांक्षतया पदद्वयस्यानध्याहृतत्वात् ॥ सिद्धिपरतंत्रो बुद्धिस्थत्वेऽशक्ततया न पदद्वयसाकांक्षेति चेद
नुमन्यतां प्रसिद्ध्यर्थकोऽत्र तच्छब्दस्तथापि महेशशब्दस्य तत्तनीयायोगो न निर्द्दिष्ट एव ॥ येनेत्यध्याहृतपद्द्वयग्रहणाद्वयस्तुदिधी
ष्णुरापि कस्यायां गाढ इति शाब्दी ह्याकांक्षा न पूरितैव श्रीमता ॥ भावानां हि कृतसाध्यत्वासिद्धकृत्यनाशत्वम
पि मदैवैरिवालंकारिकैरभ्युपगतमित्थं च शैथिल्ये वक्तारेत्रु स्पष्टयोगपत्तं च तत्र मतेऽर्द्धदं स्मसम्भ्रमपदैनेव निवेदर
नाहमनारव्यद्दोषापि दुरुद्धराव तथा व्याख्यानं इति न किंचिदेतत् ॥ तस्माद्यस्यापांगपातैः सह निर्गता याह
ष्टिपूतं न्यसेत्याद्यमिति नीतिरीत्यनुसारेणायं बेदः शेगंतुं रामे रोक्षितं मम श्रमाकलनात्सह गंतुं माश्रितृषि
ध्याहृतिमत्वाश्रमाभावद्योतनाय तद्देशं एवधावंत्याएनावैतेव वत्सेहातुमं सक्तपयोधराया स्मर्पीत वध्यस्त्व
द्दष्टक्तपयोधरएगलायाः स्वेदस्पशिरः क्रमेयोद्दष्यान्मध्यमं श्रममाविष्टयति पयोधरस्य हरां ॥ ॥ ॥ ॥

नै० मिथिलात्मजायामिथिलानामजनकपुरीतत्पतिर्जनकोपिमिथिलस्तस्यात्मजाकन्या यद्वामिथिलानामकनग
८० र्याएवात्मजातस्यास्त्वशेषान्सर्वान्प्रमानितितत्कारणेनतत्रोपचारात्मार्गकाठिण्यादीनितत्पर्थः सरामचंद्रः शि
४० थिलीवकाराश्थ्वीत्याज्ञाप्यनिवारयामासेतिव्याख्येयं युक्तंचैतत् रसमंजर्यामनुकुलनायकंस्वयमेव ह
थ्वित्वंभवकोमलाङ्गिनमरोत्वंशैल्यमंगीकुरुत्वंवर्त्मलघुतांव्रयाहिपवनत्वंखेदमुत्सारय सांनिध्यमाश्रय
दंडकाननगिरीन्निर्गच्छमार्गाद्बहिः सीतासाविपिनंमयासहपतोनिर्गन्तुमुत्कंठतेइत्युदाहृतवनानानेनानिवश्र
मस्यविभावानुभावांश्चश्रमत्वेनाध्यवस्यतेवानेनग्रंथकृतावर्द्धवचनांतश्रमपदसमभिव्याहारेणाशेषपद एम.
मस्युष्मिन्नुपनिवद्धमन्यथातद्वानर्थकाप्रसंगातएतदेकवाक्यतामवगंतुमेववाससोतत्रहेतुरिमितिवाक्यमाह ८०
त्यापनिबद्धं॥

अपि च क्वचिदपि भावस्य स्वशब्दोनाप्रतिपाद्यता श्रमभावोदाहरणे श्रमपदेन श्रमः प्रतिपादितस्तत्किं श्रमनाम्नो दोषानाकल
नादनवधानाद्वा सर्वस्मैतन्निबंधकर्तारस्तथा मंतुर्मंतुमर्व मंतुं तस्मै भावा हस्य दुरंतदुरुत्तरमेवेति भावुकतया जोष
मास्यत इत्ययमस्माकीनः पंथाः केचित्तु श्रमानशेषानित्यस्य स्थाने पयः करणानि तानिति पठित्वा श्रमो
दाहरणमश्रमेरोगयोजयंति नाचितं उक्तरीत्या श्रमस्थाने स्याने श्रमस्य वेति पुनरत्रैविध्याचिंतावीजं त
थाहि श्रमपदस्थाने श्रमपदमेवयुक्तं १ अन्यथा श्रमपदघटितपाठेनुदाहरणताशंकाकष्टमापतेन
वायुक्तं २ लक्षणाकष्टं वसप्रयोजनतयाप्रामाणिकमित्यनुपदमेव व्यक्तीभविनेतिविदुषां परामर्शः
३ अन्येतु विभावादीनां साधारणे व्यभिचारिणां पदवाच्यत्वं न दोष इत्यूचुः अत्राद्यागतिर्विभावितः स्वश
तुभावितः श्रमस्य वर्णनात्प्रियामधाम

नै० ८१

त्वालस्यं लसयति उत्थानेति नचानुपदोक्तग्लानौ वज्ञमाराजडतायां चातिव्याप्तिरिति वाच्यं वलसमानाधिकर
णत्वेवश्यकर्तव्यार्थप्रतिसंधानसमानाधिकरणत्वे च सति क्रियानुन्मुखत्वमित्यर्थात् ग्लानौ वलसमानाधिकरण

उत्थानाद्यक्षमत्वमालस्यं तत्रविभावा गर्भादयः अनुभावाः क्रियाकातर्यादयः यथा ह
रं हरेंतं स्तनहारयष्टिं करेणारोढुंन शशाक तावत् गिरेः सुता गर्भवती विहस्य दृगंचलं का
न्तरयांचकार ॥

त्वाभावाज्जडतायांचावश्यकर्तव्यार्थप्रतिसंधानाभावात्तयोर्व्युदासः हरमिति केचित्तु

निखिलांरजनीं प्रियेणदूरादुपयातेनविबोधिता कथाभिः अधिकंनहि पारयामि वक्तुं सखिमाजल्पतवायतार

सज्जेत्येवमाहरिरंसो शाजडः

तच्च श्रमसंकीर्णं ननु प्रियकर्तृककथानां प्रियाश्रमाहेतुत्वात्कथं तत्र श्रम इति चेन्न व्यापारतंत्र्येणाविवक्षि
तत्पुरतादेः स्वशब्देन प्रतिपादयितुमशक्यया कथाभिरित्यविवक्षितवाच्यं निर्दिष्टं तथा च रतिश्रमन्तः श्रमस्त
त्त्वांगतयाव्यवस्थापयितुमिष्ट इति तत्संकीर्णालस्योत्साहहरणानामाविष्कर्तुमसाधारणां गर्भरूपां विभावमाचष्टे
गर्भवतीति गिरेर्हिमालयस्य सुतापार्वती प्रेमातिशयेन विहस्य हृद्गं चलं काननं यां च कारोविवलयति स्मापरं
तुन्तनहारयष्टिं हरं तं हरं करेणारोद्धुं धर्तुं न तावन्नैव शशाक समर्था वभूवेत्यर्थः अत्र गर्भविभावितं हृद्गं च
लविवलनेन हरनिरोधाशक्तता चानुभावितमालस्यं च वैराग्यविश्रामधाम ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ २

नो. ८२

दैन्यं लक्षयति दुःखत्वेति दुःखत्वस्यासाध्यांतःकरणवृत्तित्वमित्यर्थः दुःखत्वस्यासाध्यावस्थांतरेषामनाभावमभिप्रेत्याह दुः
खातिरेक इति दुःखोत्कर्ष इत्यर्थः स्यामतांतरमाह अनौजस्यमिति निरुक्तदुःखातिरेकस्यानौजस्यपदार्थ
त्वमेव न मालिन्यस्य तत्पदार्थत्वेऽपि न तस्यांतःकरणधर्मत्वमित्यभिप्रेत्यैतन्मतं दूषयति तन्नेति एतेन दौर्गत्याद्यैरनौ

दुःखत्वाद्दुःखातिरेको वा दैन्यं अनौजस्यमिति केचित् तन्न तस्य
बहिर्विषयत्वेन तदनुभावत्वात् तत्र विभावाः कायक्लेशक्षुत्पीडादयः

जस्यं दैन्यं मलिनतादिकृदिति शाब्दोऽनिरुक्तिमत्त्वोपोद्बलतया योजयंतः परास्ताः तत्र मालिन्यस्यानुभावतयाऽप्युपस्थि रस. ८२
दैशोनौजस्यपदस्यांतःकरणवृत्तीनां तात्पर्यग्राहकं यत्तस्याभ्युपगमे दुःखानर्थान्तरपरतामेवावगमयतीति बहिर्विषयत्वे
नानंतःकरणधर्मत्वमति व्याप्तिपक्षधर्मतया ज्ञातत्वेन तदनुभावत्वादिति एतेन दैन्यानुभावाप्रदर्शनमयुक्तं दैन्यम
पाकृतवीरतवं

अंसइति केशपाशसंनहनोपेक्षणात्कुंतलमालिकांसेविलग्नेति लिंगविपरिणामेनान्वयः एवमग्रेपिस्तननतटइत्यत्रनतटश
हरणनिम्नगायाम्रपिस्त्रोत्कर्षकत्वमतिशयोक्तिः माद्यंस्तरुणोमन्मथएवकुंजरेंद्रोसमीपस्थकारित्वात्तद्रूपत्वात्तुनस्पर्श
शनोविषयासिद्धिप्रसुप्तदुःखात्मकवलवद्दनिष्टकारणत्वात्तत्वेनाध्यवसितोमनोरथस्तस्यभ्रांतेस्तुखदुःखकारणात्वा

यथा तातचरणानां अंसेकुंतलमालिकास्तननतटेनेत्रांभसांनिम्नगामाद्यन्मन्मथकुंजरेंद्रदृशन
भ्रांतेविलग्नंमनः किंचान्याहविरहानलेनसरसंसंदह्यमानंवपुर्गंडेपांडिमकेतवेनस्तुतनोःफेनो
ऽयंमुंचति॥

तत्वेनाध्यवसितस्तस्यापिविषयस्तत्रमनोविलग्नमासक्तमेतेनेच्छानुरूपोविषयःकदाकस्याभवि
ष्यतीतिन्यायान्मनोरथभंगोप्यनुभावोदर्शितः अन्यच्चकिंब्रूमोविरहानलेनसरसंप्रेमार्द्रंसंदह्यमानंज्वलत्तनोःस्तुदह्या
वपुः शरीरमार्द्रोल्मुकमिवगंडेगंडस्थलेपांडिम्नःछलेनफेनोऽयंडिंडीरोत्करंमुंचतीतिवाहःकरोतीत्यर्थः अत्रविप्रले
यपीडाविभावितमनोज्वल्याद्यनुभावितेहैन्यवर्णविश्राममधाम

नै०
८३
८३

चिंतांलक्षयति चिंतेति उक्तार्थेनुशासनंप्रमाणयति ध्यैचिंतायामितीति स्मृत्पतिप्रसंगंवारयतिध्यानमिति स्मरणेन
तद्वन्यत्वमितिनातिव्याप्तिरितिभावः व्यक्तीभविष्यतिचैतदुपरिष्टात् विवक्षितार्थंविशदयति किंत्विति चितैकाग्र्यमि

चिंताध्यानंध्यैचिंतायामित्यनुशासनात् ध्यानंचनस्मरणात्मकं स्मृतिभावस्याग्रेपृथक्त्वे
नकथनात् किंतुचिंतैकाग्र्यं तत्रविभावाइष्टानवाप्तिप्रभृतयः अनुभावास्तापवैवर्ण्यवा
ष्पश्वासादयः यथा शंभुंध्यायसिशैलराजतनयेकिंनामजानीमहेत्वस्यैवाक्षितदूनपाद्भ
वनेतोत्तापस्समुन्मीलति स्रस्तेतारस्मुमिषेणागलतिबहिर्गंगातरंगावलिः पांडिम्नः कपटे

ति एकमात्रप्रवणात्तेतिपावत् शंभुमिति हेशैलराजतनयेशंभुंध्यायस्यंतं नवंद्रकलिकाकांतिः समुज्जृंभते॥ एम.
स्तापयस्यन्यथावमनास्व्यदोषापत्तेः किंनामजानीमह इतिचेवशङ्कांसंभावनीयामेवावतच्छायतितत्पमायां संभावनी ७६

पांचवास्तविकशंभुमैवंचकुर्मांचिंतेतिचपरि
त्यजप्रकृते ध्यैधातोश्चिंतार्थकत्वाग्रहं

ननुस्त्विकत्यर्थकोधातुः किमनेनन्नाकर्णितोपहूमनाख्येड्गोषाशंकावलंकिनममुमेवप्राग्ङ्केतिवेङ्गावानाक
लनान्नावसंस्थामान्यात् वद सकलकविकुलतिलकायमानैर्भट्टश्रीनारायणसिंहविशाखदेवप्रभृ
तिभिर्वेणीसंहारमुद्राराक्षसमुख्येषुनाटकेषु सुत्पक्षामधुरगिरः प्रसाधिताशामहाद्भुतारंभाः निपतंति
धार्तराष्ट्राः कालवशान्मेदिन्यांपृष्ठे क्रूरग्रहः सकेतुश्चंद्रमसंपूर्णमंडलमिहानीं अभिभवितुमिच्छतिव
लाद्रक्षत्येनंतुबुधयोगइत्यादिभिर्यद्मंगलप्रायकथाभिरुपक्रम· कृतस्तथाविधानामेववचनानांसंकेतश्च
कृतस्तत्किमन्यथानजानंतिते ॥

नै० अथतत्रसंधानाभिमतयवरोणोद्दीपितक्रोधयोर्भीमकौटिल्ययोः प्रवेशसूचिकासावेवकथ्यतेइतितयैवोपक्रमोविष
८४ याकलनापचतत्रत्राप्नएवसंकेतश्चाभिमतइतिवेदष्टाध्यायांमुखनासिकावचनोनुनासिकइतिसूत्रवत्यं
वाध्यायांसाध्यनिर्देशप्रतिज्ञेतिसूत्रवच्चचिंतोदाहरणातांयान्त्राणातनोवगतयेत्रापिक्वचित्क्वचिदग्रेपिमधा
८५ नुर्वेदूरइत्यांदोलितेनमूर्ध्नानुमन्यस्वप्रकृतमनुसरामः किंनामेतिविवर्के वयंतथाजानीमहेपतत्तस्ये
वशंभोरेवाक्षितश्शनपाह्लोचनाग्निरिवतत्वेनसंभाव्यमानस्तापउग्रत्वात्तनौमन्मुहुरुन्मीलन्मुहुर्दृप्तप्रकाशोऽप्र
काशाद्यस्मुमिषराणांगणातरंगावलिरत्रापितस्यैवेत्यनुषज्यते एवमग्रेपि वहिर्गच्छन्याधिकायांत्यांऽडिम्नःक
पटेनचंद्रकालिकाकांतिः स्वच्छत्वादुज्जृंभतेप्रकाशतइत्यर्थः अत्रेष्टानवाप्तिविभावितातापवैवर्ण्याद्य रम०
नुभाविताचिंतावर्वर्णाविश्रामधाम॥ ॥ ८४

मोहंलक्षयति मोहइति वैचित्यार्थकमुहधातोः कर्तृत्युत्पन्ननायांबाधइतिधात्वर्थेविष्टरावन्नाह मूहेतिविकलंपरिछे
द्राक्षमंचिंतंयस्यसतथातस्यभावस्तत्वमित्यभिप्रेत्याहवैचित्यमिति स्वंतरिति विकसत्स्वर्णाव्रर्णाकेतनकङ्कोरायंतर्ग

मोहोवैचित्यं मुहवैचित्यइतिधातोर्मोहनंमोहइतिभावत्युत्पन्नोमोहशब्दः वैचित्यंका
र्याकार्यापरिछेदः तत्रविभावाः भीत्यावेगानौचित्यादयः अनुभावास्तभयानद्यूर्णना
दर्शनविस्मरणादयः यथा स्वंतः स्मेरस्वर्णकेतकदलझोराणिघुतिझोहिरोणीलः
स्मीवीक्ष्यसमुद्यद्धिंदुवहनांक्षीरांवुधेःस्थितांशंभुः स्तंभशताकुलः शतमखः कर्तेर
व्यमूढेंद्रियः सोप्यज्ञानभुजंगपाशपतितोजातास्त्रिलोकीपतिः

नदलकांतिमंतीप्रसन्नत्वाद्गौरत्वाच्चतेनानयास्टश्यत्वमुक्तं ॥ ॥ ॥ एम० ॥ ॥ एम० ॥२

नौ० स्मृत्यर्हिंडुवहन्नामुद्दयत्पूर्णचंद्राननामुद्भटकांतिन्वाह्रीरंबुधेहल्लिनांतेनकद्दाप्यवीक्षितत्वमक्कलक्ष्मी
८५ वीक्ष्यशंभुः स्वरवप्रभवः स्तंभशनाकुलः स्वकामनासंजातासरव्यस्तंभमुक्तः शतमखोव्यग्रचित्त इंद्रः
कर्तव्यमूढोंऽइयोन्मूर्छितः सोपिसर्वज्ञोप्यंत्रिलोकीपतिर्ब्रह्माज्ञानमेवभुजंगपाशोनिवार्यत्वात्तत्रपति
तोविस्मरणवाज्ञातेइतिसर्वत्रमंतव्यमते अत्रलक्ष्मीविषयकावेगविभावितः स्तंभमूर्छानविस्मरणानु
भावितः शंभुशतमखत्रिलोकीपतिगतोमोहस्सर्वगाविश्रामधाम ॥ ॥ २ ॥ ॥ २ एम· ८५

स्मृतिलक्षयति संस्कारजन्यापित्युद्बुहेत्याहिः प्रत्यभिज्ञामप्यत्रैवांतर्भावयति सत्त्वेति संस्कारजन्यत्वेनेति स्वविषयत
तावच्छिन्नविषयकसंस्कारसहितस्वविषयेदंतावच्छिन्नलौकिकसंनिकर्षजन्यंतत्तयतादात्म्यज्ञानंप्रत्यभिज्ञा स्वविषय

संस्कारजन्यंज्ञानंस्मृतिः तत्र प्रत्यभिज्ञारूपंस्मरणात्मकंच संस्कारजन्यत्वेनो
भयसंग्रहः अन्यथाप्रत्यभिज्ञायाः पृथग्भावत्वापत्तेः संस्कारोद्बोधकास्सदृशा
दृष्टचिंताद्याः अनुभावाद्भूतस्तुन्नयनाहृयः ॥

यावद्विषयकसंस्कारजन्यंज्ञानंस्मरणंतथाचसंस्कारजन्यत्वस्योभयत्रापिसत्त्वेनेत्यर्थः उद्बोधकमेवास्यविभावोभिमत
इत्याह संस्कारोद्बोधका इति

शो० ८६

कालिंदीति यस्मात्कालिंदीश्यामत्वात्सं तन्यमानत्वाच्च तत्वेनाध्यवसिता रोमालिः सरसो वर्तुलत्वाद्गम्भीरत्वाच्च तत्वेना
ध्यवसितायानाभेः सकाशात्समेत्य प्रादुर्भूय नभसः क्रोडमनुत्तरत्वात्तत्वेनाध्यवसितमध्यस्थानः परिक्रीडते खेलतीदं

प्रत्यभिज्ञापथ्या कालिंदीसरसः समेत्य नभसः क्रोडे परिक्रीडते चक्रद्वं
द्वमिदं सुधाकरकलामाक्रम्य विस्फूर्जति। वंशोऽपि स्मरचापचापलचम
त्कारं समालंबते तस्मात्सैव कदंबकुंजकुहरे राधा परिभ्राम्यति ॥ ८६ ॥

चक्रद्वंद्वं गोलाकारत्वात्तत्वेनाध्यवसितं कुचयुगलं सुधानिरतिशयतृप्तिसाधनत्वात्तत्वेनाध्यवसितोऽधररसस्तस्या
करस्तदविनाभावात्तत्वेनाध्यवसितस्याधरस्य कलामेकदेशत्वात्तत्वेनाध्यवसितमुपरितनभागमाक्रम्य तदेकभावेना

राम. ८६

सुधाकरकलांकौटिल्याद्वंद्रकलात्वेनाध्यवसितं नखक्षतं प्राप्य शोभत इति वार्थः चंद्रस्याल्हादकत्वात्त
त्त्वेनाध्यवसितं सुखमपि स्मरचापः कामनियोज्यतारूपशरापसमाकर्षणीयत्वात्तस्य कुटिलत्वाच्च चापत्वे
नाध्यवसेयात्र कुटीतस्याश्चापलेनक्रियाविशेषणाच्चमत्कारः शोभातिशयत्वं समालंबते भजति तस्मा
त्तयाविनाऽसंभावितेतावद्धूत्कमेलनात्वैवविरतीतकालावलोकितेवराधाकर्हंवनिर्मितकुंजस्य मं
उपस्थकुहरेभ्यंतरे श्राम्यतितिष्ठतीत्यर्थः स्वत्रार्विंनामसहकृततादृशसंस्कारसंनिकर्षविभावितागम्य
मुखविकासाद्यनुभाविताप्रत्यभिज्ञाचर्वणाविश्रामधाम

नी० ८७

वदनांबुजेति । यथा मुखकमलपतद्भ्रमराश्लेषइत्यर्थः अंबुजपदेन वदनाश्लेषिणि वस्तुनि भ्रमरत्वावेदनात्रत एव कर्णा

नाकलनान्मध्यवर्तनसंकर्णाचिकीर्षितविन्यासभूषणासंसमलेस्कंधाधावर्तिसनिहरेति ईषद्वलितलोचनंस्मितेतिर

हासचित्रितमाननंमुखंस्मरामिस्मर्तुंइच्छितायामित्यर्थेकथनाश्चितयामीत्यर्थः ननुध्यानंचनस्मरणात्मकमित्युक्तवता

ग्रंथकृतास्मरणान्यज्ञानंविहितेत्युक्तंतथाचप्रतियोगिविधयास्मृतिभावावगमरादमध्यायासवेतिचेन्न तथासतिकिं

स्मृतिर्यथा वदनांबुजलग्नहरिद्रपानेमयिवध्वापवर्तंसमंसमूलेहरकुंचितदृष्टिराधिकायाः ।

कुंचितैकाक्ष्यमित्यादिमग्रंथानर्थकतापत्तेः तस्माद्विजातीयज्ञानंतत्रवहरुक (स्मितकिंमीरितमाननंस्मरामि

तात्पर्यार्थावसेयइतिनकोपिदोषः एतेनप्रकृतपद्येस्मृतिर्नभावोवाव्यस्यव्यक्त्येनालिंगितत्वान्नाप्यलंकारः सादृश्यमा

मूलकत्वात्किंतुविभावमात्रंस्वतः सुंदरत्वादिमपर्यवस्यतीतिवदंतः समाहिताः स्मृधातोर्हिस्वार्थपरतायामेवतने

षांनिरूपितानामसमरात् ननुतथापीहनिहतार्थत्वदोषादुरुद्धरमेवसंस्कारजन्यज्ञानएवतत्प्रयोगप्राचुर्यादितिचेन्न

सत्यं सप्रयोजनलक्षणातिरिक्तस्थलएवतद्दोषात् अत्रोवि

राम: ८७

धृतिंलक्षयति धृतिरिति संतोषइच्छापर्याप्तिस्तावलाभाद्येनभयशोकाभ्यामितितदुक्तंधृतिस्साधारणंलक्षणांतरमाहा
दुःखबुद्धिर्वेतिस्वानिष्टजनकत्वज्ञानंवेत्यर्थः स्वानिष्टमिष्टविरोधि द्विष्टमिष्टहानिश्चेतिद्वयमपिभवतीतिनान्यतराप्तं

धृतिः संतोषोदुःखबुद्धिर्वा विभावाज्ञानशक्त्यादयः अनुभावास्त्वव्यग्रभो
गादयः यथा भूषाभस्मरजांसिवेश्मविपिनंदेहोद्वृषोवाहनंचेलंचर्मतथापि
मन्मथारिपोर्भोगः किमुनश्यति ईशत्वंकिमुहीयतेकिमुमहादेवेतिनोगीय
तेकिंवातस्यवदेववदेवइतिवासंज्ञाजनेस्पत्यते ॥ ॥ ९० ॥ ॥८

ग्रहः भूषेति यद्यपिभूषांगरागोभस्मरजांसिसर्वस्थलभानिनतुवहुविनव्ययायासस्साध्यमृगमदचंदनादितथापि
मन्मथारिपोः कामारातेर्भोगः सुखानुभवोनश्यतिकिमु

नै० तथापद्यपिवेशमवसतितत्छानांविपिनंस्वतः स्निह्नंनतुकष्टसाध्यंसोधनाराणांहितथापितस्यात्यन्तानुषज्यते इ
शत्वंजगन्नियन्तत्वंहोपतेऽनंभवतिकिमु तथायद्यपिवाहनंसंचारसाधनंहंहोनाकलितजन्मभूमिहंषो
नंहीनतत्त्वेश्रवः प्रभृतितथापिजनैरित्यत्राप्यनुषज्यतेसमहाहैवैतिसकलश्रेष्ठइतिवाक्येनेनागीय
८८ तेनव्यवह्रियतेकिमु तथापत्यपिचेलंचीवैकमुकुककार्यश्रावरणकारिचर्मगजकृत्तिर्नत्वनर्घ्यशाट्याहित
६४ थापितस्यचदूरगतालंकारस्यापिहैवहैवइतिवासंज्ञासाम्राज्यलक्ष्मीसंपन्नेकनिरूढमपिनामज्ञेनेस्य
ज्यतेस्मिन्नप्रयुज्यतेवाकिमित्यर्थः स्वत्रगम्यविवेकविभाविताचापलोपशमाद्यनुभाविताक्षांतिस्त्वर्वैर राम ८८
नां३
राणाविश्रामधाम ॥ ॥

व्रीडां लक्षयति स्वच्छंदेति संकुच्यतेऽनेनेति करणव्युत्पत्त्या क्रियासंकोचकारणीभूता चित्तवृत्तिरित्यर्थो व्रीडांतरत्वमु
पपद्यते संकोचश्च सकलप्रवृत्तिसाध्यत्वं ननु क्रियाविरहप्रयोजकोऽप्येवं किं न कृतमित्याशंक्याह नचेति अतिर

स्वच्छंदक्रियासंकोचो व्रीडा नच शंकापत्रासेवातिव्याप्तिः
तत्र क्रियाविरह एव न तु क्रियासंकोचः अत्र विभावा दुराचा
रादयः अनुभावाः शिरोनमनवदननयनप्रच्छादनादयः

व्याप्तिं वारयति तत्रेति यतश्च तत्पादिः स्त्रीणामेव पुरुषावलोकनमात्रात्पुंसामेव च प्रतिज्ञाभंगमात्राद्व्रीडेति त
दुभयसाधारणां व्रीडाविभावं दर्शयति दुराचारादय इति

नो० ८५

भिन्नाविति काचित्कामलनयना कांतेनायकेचेलमंचलं हरति सति ह्रीतं हिशमेतेनमृणादृष्टिरावेरिता लोलं कांतरंय थास्यात्तथालोकयंतीतस्ततश्चक्षुः। सिपंत्यतएव भिन्नो भिन्नाव र्थात्कावनिर्मितावयोसंजाताभिमुख्या पांचच तु हिंगवा स्थितभित्तावपिप्रतिफलगतंप्रतिविंवतादृशम्यापत्रं भालमिंदूरांकितं रक्तकं दृष्ट्वादृष्ट्वापुनः पुनरवलोक्य केलिहोपः कौ

यथायोध्यावरीने भिन्नोभित्तौप्रतिफलगतं भालसिंदूरविंदुं ॥
दृष्ट्वादृष्ट्वाकमलनयनाकेलिहोपध्भेररा कांतेचेलंहरति ॥ ८५
हारितलोलमालोकयंती गात्रंप्रच्छादयति सहसापारिशापंकरू

त्रार्थ रुद्धापितोहोपस्तेनस्त्रीजातस्याधारत्रीज्ञाते भावोदर्शितस्तस्यपक्षेमराध्रमवशेनैतेनस्वयंनिवापितहोपोपिमशि मयेरतिमंदिरेस्वतः प्रकाशाताद्योतनाडुहात्तालंकारोलक्ष्यतेसहसामादितिगात्रमंगमेकंवचनेनावरणपिधयपयो धराद्याविष्कृतंपारिशिरेवपंकेरुहं प्रसारितांगुलिहस्तमाल्कातेन लमहंसहमसंलग्नाग्रंमासत्किं कीकृतंपद्माङ्गगलंते श्रीराम ८५

केचित्तुहरितमुपरितनकौतुहलवशोभातिशयाधायकंहरिद्वर्णामधेयंशुकमितिचेलविशेषणंकांतेहरतिसति
किंवालीभिर्हरितायस्मात्तस्मात्साहरितालिकेतिवद्धरितमपहृतंचेलंपरिधानीयंलोलंचकितंयथास्यात्तथा
लोकयंत्यत्रविषयानुपाज्ञानमेवहेतुः एवमन्यत्वंगमयंतिमायापरिणापंकेहहेरामसुकुलिनेनपारिणानागात्वंकिं
चिद्देवांगंपृच्छांचदयतीतिहरितपदंचेलपदयोरन्यतरस्यतद्धानव्यत्ययंकृत्वाक्लिष्टगत्यायोजयंति अत्र
नायकालोकनतदुराचारविभावितांगपृच्छादिनानुभाविताव्रीडावर्वराविश्रामधाम ॥ ॥

नी० ९०

चपलतां लक्षयति इतरेतरेति व्यासज्यवृत्तिधर्मावच्छिन्नक्रियानिष्ठकार्यतानिरूपितकारणत्वाश्रय इत्यर्थः ननु कारणतावच्छे
दकवैजात्यापरिचये दुर्ग्रहमेतल्लक्षणं तत्परिचये तद्वैव लक्षणमस्त्वित्यभिप्रेत्य तथैवाह क्रियाया इति शीघ्रता क्रियाशैघ्र्य
नियामिका विजातीयांतःकरणवृत्तिरित्यर्थः एषैवानालोच्यकारित्वमिति गीयते एतेनप्रक्रान्तोद्धाहस्तोविंश
तिग्राह्यकवच्छेदेन प्रयत्नानामपि विंशतिर्भवति ज्ञानानामेव यौगपद्यनिषेधात् तथा चानेकक्रियाकारणीभूताविच्छिन्नवृत्तिरेका
नास्ति प्रतिनव्यरीत्याऽस्मत्तमालंव्य प्रजल्प्यंतः समाहिताः तथापि युगपत्तावत्प्रयत्नकारणीभूतायाश्चित्तवृत्तेरप्यस्तुपगमा

इतरेतरक्रियाकारणं क्रियायाः शीघ्रता वा चपलता मात्सर्यद्वेषरागादयो विभावाः अनुभावावीरिदं

दन्यथाप्रयत्नयौगपद्यस्यैवाकस्मिकतायाद्दुर्वारत्वादस्माकं तु विजानीय एक एव प्रयत्नस्तावच्छीनवाक्पारुष्यप्रहारादि
क्रियाकारणत्वेनाभिमतः किं वा तत्कारणतावच्छेदकप्रयत्नकारणीभूतान्येवैकमन्यदेतत तावत्प्रयत्नसमुदाय एव चपलतापद
वाच्य इति तु युक्तमुत्पश्यामः कारणतास्वरूपलक्षणवाक्येपि तरदितरदिति चेष्टाकारणस्यानेकत्वं स्फुटयितुं बहुपुस्तके
पुवचनपाठस्य दर्शनादपि च कारणतावच्छेदकत्वरूपलक्षणवाक्येपि क्रियतेनेनेति क्रियाप्रयत्नस्तस्य शीघ्रता यौगपद्यमित्यस्य

रानुसारादित्थं व्यासज्यवृत्तिधर्मस्य कार्य
तानवच्छेदकत्वेपि न क्षतिरिति मंतव्यं वैरिदर्शने
शत्रुगवेषणं

९०

लंकाचारिणीति लंकाभिमुखगमनशीले सेतुबंधकारिणि रामसंग्रामे यात्क्रीडाहेलाक्ष्माश्रितो व्यापारस्तेन च मत्कारिणापह्नुते
षोढं प्रतिपक्षोहृज्जननसमर्थस्तथा द्वीपात्साहसमुद्धतं वयहव: सिंहनाहस्तइद्धो षिणिरामे दाशरथो सुरो ये धनुश्चापं धुन्वाने
प्रत्यंचाकृषणेन टणात्कारयति सतिततस्यात्रिलोकीजयिनोपि दशाननस्य रावणस्य करश्रेणाय: करणानां विंशतिरपि वक्र
वचनमेकेकप्रक्षेपसमासक्तानभिमुखमसव्यापसव्यवाहुद्वयस्य सव्ययोरेवोपर्यधस्तात्पसव्ययोरेवोपर्यधोगा: सव्यापसाव्य

यस्यां लंकाचारिणि सेतुकारिणि रणक्रीडाचमत्कारिणि प्रोटानं दशव: प्रसारिणि पुरो रामे धनुर्धु
न्वति जाता तस्य दशाननस्य समरप्रारंभदंभस्फुरत्केयूरक्वणिता सुमेप विशिखत्यागा: करश्रे

योरेवोपर्यधसो स्वसमुद्दायान्सव्यसाचिनाभिव्यंजकाद्दहवलि पंचपंचपर्वानामेवसमुदायाश्चत्वारो वक्रवचणाय:
नार्थइतिकश्चिदाह तद्दंभसाभिधानं समरेति दंभोगर्वस्तेनोनस्फुरणामत: समरेत्पादितादिशेषणां तथा च समर: प्रा
रम्भते येन ताद्दशो दंभो येनेति सुमनत्यारंभ: संग्रामात्मकेन फलेनोपहितो यद्दशास्तवे गोत्रदंभो नाथस्तेन व्यावलोता
वाहुभूषणस्य रणितेनानुमेया शरवनतु दृश्या वेगातिशयाद्दृश्याश्चप्रक्षेपा यासां तथाभूता जाता इत्यर्थ: ॥ ॥ २ ॥

नै० ६१ नचात्रवक्रमाणाममर्षरूपव्यंग्यत्वेनैवोपपत्तौ किंचपलतायाश्चाधिक्येनेतिवाच्यं राघवयोरामामर्षस्यचिरंतनत्व
यायुगपत्तावक्रियाणामिहप्रथमतायाश्चानुपपत्तेः अभिनवोद्दितकार्यस्यकारणेनाप्यभिनवोद्दितेनभ
वितव्यं नतुचिरंतनेनेतिचपलतायाश्चाधिक्यात् नह्यमर्षप्रकर्षएवाभिनवंकारणमस्त्विति चेद्द्वयोर्मत्तावैते
वमिद्धनः समीहितं हर्षमद्द्योरिवामर्षचपलतयोः पार्थक्यस्यानुपपत्त्वहस्तितत्वात्प्रकर्षस्यताद्दृश
विजातीयप्रयत्नप्रयत्नकलायाश्चान्तरोपहितत्वएवपर्यवसानादमर्षत्वावांतरजातेर्मानाभावाद्दित्या
ख्यातावत् अत्रधनुर्ध्वनिसमुद्दीपितमात्सर्यविभावितायुगपत्सर्वभुजकरणाकप्रहाराऽनुभावितावपल राम·
तावर्वरणाविश्रामधाम ६१

हर्षंलक्षयति चेतइति प्रसादः प्रसादहेतुः सुखंतेनांतरत्वमायाति प्रियदर्शनेनेति दर्शनंज्ञानमात्रंदृष्टेत्यायाद्दितिवक्त्र
नुवास्तुषमेवदृष्टोरिष्टश्शेराहुरितिवेत्तेनवीक्षणायव्रजतोमुकुंदाहरणेदर्शनातिरिक्तप्रियश्रवणादेरेवविभावस्यगम्यत्वेपि
नक्षतिः पुलकितेनेति राधामुकुंदस्यश्रीकृष्णस्यसुखमेवाङ्गदकत्वादिंडलेनराधावक्षुषोश्चकोरत्वमावदयनोत्कंठा
गम्यतेतस्यवीक्षणायावलोकनार्थंपुलकितेनेतिसंजातपुलकाकुचविवकुंभीतेनोच्छूनोन्मुखत्वमावेद्यतेतयोः पालिमं

चेतः प्रसादोहर्षः प्रियदर्शनपुत्रजननादयोविभावाः अनुभावाः पुलकस्वेदाश्रुस्वरभेदाद् =

यः यथा पुलकितकुचकुंभपालिराधाव्रजतिमुकुंदमुखेंदुवीक्षणाय विरचयतिनमध्य

उलंघ्यत्रकमेरीणायथास्यात्तथाव्रजतियातिमध्यस्यतनोरपिभंगाद्भयात् भंगभीतिंगणयतिनापिनितंबगौर

याभीतिंनाविरचयतिकरोतिनितंबस्यगौरवाणिवहुववनंकुचयोर्गौरवाभिप्रायमतएवनितंबपदमजहल्लक्षणायाकुचा
वपिवक्तिगतिविरोधीन्यपीतिशेषः नगणयतिनानुसंधत्तइत्यर्थः अत्रगम्यप्रियसमागमश्रवणविभावितपुलको
गमुख्याद्यनुभावितोहर्षस्सर्वगाविश्रामधाम॥

नै० ८२

आवेगं लक्षयति आकस्मिकेति आकस्मिको यदृष्टस्य वानिष्टस्य वा निपातः स विवर्तो मुख्यकारणं यस्य तादृशो मनोविका
र इत्यर्थः जडतायामतिप्रसंगाल्लक्षणांतरमाह संभ्रमो वेति संभ्रमपदार्थो वेत्यर्थः वैरिदर्शनाप्रियश्रवणोत्पादिदर्शन
श्रवणो ज्ञानमात्रे तदुक्तं आवेगो राजविद्रावणाद्यैः संभ्रमो मतः तत्र विस्मरणं स्तंभः स्वेदः कंपः स्खलद्गतिरिति ए

आकस्मिकेष्टानिष्टनिपातविवर्तः संभ्रमो वावेगः वैरिदर्शनाप्रियश्रवणोत्पातादयो विभावाः अनुभा
वाः स्मरणशरीरस्खलनविपर्यासादयः यथा एको वामसि विश्लथे सहचरीस्कंधे द्वितीयः करः प
आरूढक्षितिवक्षुरेकमितरद्वर्तुं मुखे भ्राम्यति एकं कंटकविद्धमस्ति चरणं निर्गंतुमुत्कंठते वान्यदे राम० ८२

कइति रघुपतेः सेनाचराभटानालोक्य दृष्ट्वा वैरिमृगीदृशां कातराक्षी (रिमृगीदृशां रघुपतेरालोक्य सेनाचराश
राणामेकः करो विश्लथे त्वराधावनगलितवाससि द्वितीयः स्खलितावलंबनाय सहचरीस्कंधे व्याप्तस्तस्थे कचस्कः पश्च
र्पृष्ठतो गच्छति धाटीपरीक्षायै इतरच्च मार्गभेदप्रसंगभयाद्वक्तुं रथ्यादृष्ट्येग्रेगच्छतो सुखे मुखपदेन मुखानवलोकनेन तु सर्वत्रैव
वभटस्तु द्विरेवतासामितरर्थो ध्वन्यते भ्राम्यति एकं चरणं कंटको विद्धमस्ति मार्गानालोचनादन्यत्र गंतुं वाविंतुमुत्कंठते भयाति

अत्रसेनाचरदृर्शनविभावितस्त्वरास्खलनानुभावितस्त्वावेगश्वर्वेणाविश्रामधामपर्यायावामम पतिसुपर्यां
तमकस्मान्मध्येरथ्यं तयासमालोक्य पत्स्खलितमाशुगत्यानचिरात्फलितं मनोरथेस्मासन्त्वत्रप्रियदर्श
नविभावितस्खलितानुभावितः मतर्थेतिविवेकः नव्यास्त्वाकस्मिकोचिंतितवलवन्नरानर्थप्रतिपत्ति
संभृतइष्टानिष्टनिपातसेष्टानिष्टयोर्द्वयोरपिसमच्चिन्त्यारंभस्यविवर्तः कारणमित्यर्थः संभ्रमइतितुस
कलव्यवहारविषयत्वप्रदर्शनेनकार्यविशेषपरिचयद्वाराकारणपरिचयोभवतीतिप्रदर्शनार्थं संभ्रमपदा
र्थत्वस्यपरंशक्यतावच्छेदकापरिचयादुर्ग्रहतास्वकोत्रवाकारः अतएवनोदाहरणान्यूनताप्यतएतवे
ष्टानिष्टनिपातपदस्याग्रिमेष्टानिष्टदर्शनपदेनतुल्यार्थत्वमपीतिनसंदर्भविरोधइतिप्राहुः ॥ ॥

नै० ९३
93

जडतां लक्षयति सकलेति कार्याकार्यविवेकभिन्नज्ञानवत्त्वमित्यर्थः यत्किंचिद्विषयकविवेकभिन्नं ज्ञानमतिप्रसक्तमिति
विवेकत्वावच्छिन्नसामान्यभिन्नत्वं ज्ञाने प्रापयितुं सकलेति विवेकशून्यत्वमेवास्तु किं ज्ञानघटनयेत्याशंकते नचेति स
माधत्ते तत्रेति न च स्वप्ने ज्ञानमस्त्येवेत्यतिव्याप्तिर्नाट्यवस्तुत्वमिति वाच्यं ज्ञानपदेन मानसान्यज्ञानविवक्षणात् मान

सकलव्यवहाराक्षमज्ञानवत्ता जडता नच मूर्छापस्मारनिद्रास्वप्नेष्वतिव्याप्तिः तत्र ज्ञानविरहा
त् इष्टानिष्टदर्शनादयो विभावाः अनुभावास्त्वनवभाषणानिर्निमेषप्रेक्षणेष्टानिष्टापरिच्छे

सत्वं च जातिरिति न ज्ञानसामान्यस्य मनोजन्यत्वेनासंभवः इष्टानिष्टादर्शनादय इति इष्टज्ञान दादयः ॥ रस० ९३
सहितानिष्टज्ञानमित्यर्थः साहित्यं सामानाधिकरण्यमभेदो वेति बोध्यं आदिना चिंतोत्कंठाविरहभयप्रभृतयः ॥

दुष्पारेति येकपयोदुरामाद्यपारस्यपयोधेः पारंतीरंप्रत्युद्दारंश्चकटीभवद्वीर्यवलंयस्मिन्कर्मणियथाभवतितथागच्छतोदृ
श्यमानाद्धनुमतः सकाशाद्धसितंहर्षाद्वितेनुर्विस्मारितवंतस्तस्यनीरनिधेः समुद्रस्यनीरंजलमधीरवीचीतिनीरस्य

यथाद्दुष्पारवारिनिधिपारमुदारवीर्यमारागच्छतोहनुमतोहसितं
वितेनुः उद्वीक्ष्यनीरनिधिनीरमधीरवीचिचित्रार्पिताइवपुनः क
पयोवभूवुः॥

विधिविशेषरांस्तुधमुद्वीक्ष्यपुनस्तत्रथैवचित्रार्पिताइवनिश्चेष्टतयासंभाव्यमानावभूवुः अत्रहनुमन्नीरनिधिनीरोभ
यविलोकनविभावितानिश्चेष्टतानुभाविताजडतावर्णनाविश्रामधाम

नै० ९४

९५

गर्वं लक्षयति आत्मनीति द्वयोरपि समानसंवित्तिवेद्यतया विनिगमनाविरहेणातत्त्वमायानितत्त्वैथेवाह सर्वस्मिन्निति
तथा च समबलयोर्विरोधात्मको विकल्पो वा शब्दार्थोऽन्यथा द्वयोरेकत्र निवेशेऽन्यतरस्यैव पर्यापत्तेरिति भावः निःपीत इति

आत्मनि सर्वाधिकत्वबुद्धिः सर्वस्मिन्नधमत्वबुद्धिर्वा गर्वः बलैश्वर्याभिजनलावण्यादयो वि
भावाः अनुभावास्त्ववज्ञाभ्रूदृष्टिवेष्टितहसितपौरुषप्रकाशादयः यथा परशुरामवाक्यं
निःपीते कलशोद्भवेन जलधौ गौरीपतेर्गङ्गया होतुं हन्त वपुर्ललाटदहने यावत्स्वतः प्रक्र
मः तावत्तन्मया विपक्षनगरीनारीदृगम्भोरुहद्वन्द्वप्रस्खलदश्रुवारिपटलैः स्पष्टः पयो
राशयः ॥ २ ॥

कलशोद्भवेनागस्तिना जलधौ समुद्रे निःपीते शोषं चुलुकिते सति गङ्गया भागीरथ्या वपुः शरीरं गौ
रीपतेः पार्वतीजानेर्ललाटदहनेन निटिललोचनाग्नौ होतुं प्रभसुंहेतोनिरवेदि यावद्यावत्कालमध्ये उपक्रमः उद्योगः कृत
आरब्धस्तावत्तावत्कालमध्य एव ॥ ॥ २

राम० ९४

मयेत्यर्थान्तरसंक्रमितवाच्यमनन्यसाधारणंप्रभावंवक्ति तत्रैश्वर्यविपक्षेतिशत्रूणांनगरीषु एतेनाने
कपयोधिपर्याप्तनाश्रुशोणानिर्वहितायानार्यस्तासांवक्षःस्थपंभोरुहास्यमांसिरोहन्तिसमुत्पद्यन्तेयेभ्यस्तेषांहृ
ह्रमितिवहुसंख्याकानांनारीणामप्यपेक्षयाद्वैगुण्यमावेदयितुंततः प्रस्खलद्गतिशयेनोक्तकल्पद्युस्रुस
ङ्गवारिजलैस्तस्यपटलंसमुदायोत्रवहुवचनंसमुदायगतवाहुल्यंकथयत्पयोराशिवाहुल्यंद्रष्टुमति नैः
कृत्वापयोराशयोकूपाराः स्पष्टाइत्यर्थः स्वत्रगम्येनवलेनस्वर्यादिनाविभाविनः पौरुषप्रकाशाद्भा
वितोगर्वस्त्वदरागाविश्रामधाम

नै० ९५ 95

विषादंलक्षयति इष्टसंशयइत्यादि अनिष्टजिज्ञासायामपिविषादव्यवहाराद्वाहानिष्टजिज्ञासावेतितथाचेष्टसंशया
निष्टजिज्ञासयोरन्यतरावगत्यर्थमत्रवाकारः अयमेवव्यवच्छिन्नविकल्पइतिगीयते इष्टपदेनेच्छाविषयसामान्य
इष्टसंशयोनिष्टजिज्ञासावाविषादः इष्टपदेनजीवनधनयशः शरीरपुत्रकलत्रादयः विभा
वाञ्चपराधधनगमनादयः अनुभावाउत्तमानांसहायान्वेषणोपायचिंतादयः मध्यमानां
विमनस्कता अधमानामिष्टध्यानधावनमुखशोषणनिद्राश्वासादयः ॥ एम ॥ एम·
मेवग्राह्यंनतुप्रियजनगांधर्वकाव्यसेवाभिरिसाहावविष्टविशेषएवतासहेष्टपदेनेति प्राग्वदत्रापिप्रकृतिभेदेः रा० ९५
नानुभावाभिधतइत्याहोत्तमानामिति ॥१॥

प्रत्याहृत्येति मध्ये वर्त्म मार्गस्य मध्ये कलानिधेश्चन्द्रस्य समुदयो जातः किमातन्यतां कोऽभ्युपायः कर्तव्य इति कस्याभि
सारिकोक्तिः यदि प्रत्याहृत्य भवनं निजं व्रजामि तर्हि वाचां श्च्यवः प्रतिज्ञाहानिर्भवेद्यदि वा निकुंजमेव गच्छामि तर्हि तनः ग
हे हृषोद्घाटनाय विशिष्यानिर्देशः किं स्यात्कोऽनर्थश्चापतेत्को वेद को जानीते न कोऽप्यहं तु सुतरां न जाने यदि कश्चिद्देवो भय

यथा प्रत्याहृत्य यदि व्रजामि भवनं वाचां भवेत्प्रच्यवो निर्गच्छामि नि
कुंजमेव यदि वा को वेद किं स्यादिमः तिष्ठाम्येव यदि क्वचिद्वनतटे ॥
किंजातमेतावता मध्ये वर्त्म कलानिधेः समुदयो जातः किमातन्यतां

भिन्न एव वनतटे उभयतः संकटोऽहो ह्यासीन्यमालं व्यतिष्ठाम्येतावता किं जातं न किमपीष्टानवाभेरनिष्टावाप्तेश्चतादृ
वस्थ्यादित्यर्थः अत्राभिसरणात्पापराधाविभावितोऽनिष्टिनिवारणाच्चिंताद्युभावितो विषादश्चर्वणाविश्रामधाम ॥

नै० औत्सुक्यंलक्षयति कालासहिष्णुत्वमिति प्रियप्राप्तौविलंबोमास्त्विति नीच्छेत्यर्थः ननुद्दिष्टकालेनाभिनवसंबंधोविलंब
५६ स्तथाचप्रियसमागमेनाभिनवसंबंधीद्दिष्टः कालोमास्त्विति नीच्छातद्दितिनिष्फलितंतदपेक्षयेष्टः कालः प्रियसमागमे

९६

औत्सुक्यंकालासहिष्णुतासकलेंद्रियाणामेकदैवक्रियाप्रारंभो
वाप्रियस्मरणादयोविभावाः अनुभावास्तंद्रागात्रगौरवादयः

नात्वसंबंधीभवत्विति नीच्छेवौत्सुक्यमस्कलाघवाद्व्यापकत्वाच्चेत्यतस्तथैवाह सकलेति सकलानामिंद्रियाणामेक राम॰
कालीनायाक्रियाव्यापारस्तस्यप्रारंभः समुत्पत्तिर्यस्याः सकाशात्साधुनैवास्यप्राप्तिर्भवत्विति नीच्छारूपांतः करणाद्दि ५६
त्तिर्वेत्यर्थः अस्तिह्यौत्सुक्याद्व्यापारशैघ्र्यमितिभावः

स्वाद्यइति प्रातर्हरसमागतनायकायानायिकायाः सखीप्रतिसख्यावातथाविधनायिकांप्रत्युक्तिः हे सुंदरिसादिवासर
स्याद्दिवसस्याद्यः प्रथमोयामः प्रहरः कैरपिस्तुमात्रसाक्षात्कृतैः केलिकौतुकैनिक्रीडाचमत्कारगोचरमनोरथ्यैर्द्वितीयः
पुनर्मल्लीकेसरचारुचंपकनवांभोजस्त्रजांगुंफनैर्ग्रथनैस्तृतीयः कांचीकुंडलहेममहारवलयन्यासैर्नीतोयाम्छितस्त्वनंतरं पि

पथा स्वाद्यः कैरपिकेलिकौतुकमनोराज्यैर्द्वितीयः पुनर्मल्लीकेसचारुचंपकनवांभो
जस्त्रजांगुंफनैः कांचीकुंडलहेममहारवलयन्यासैस्तृतीयस्तुतोनीतः सुंदरिवासरस्यचर
सोयामः कथंयास्यति

संप्रतीतियावच्चरमोयामः कथमितिचिंतांगमयतिकेनोपायेनयास्यतिगमिष्यतु
त्कंठयाकार्यांतरास्फूर्त्यादिवसहेर्घ्यस्येवप्रतिपत्तेः मल्लीतिवङ्कवचनंपुनः पुनः सातिशयकलानिर्माणाभिप्रायं
कांचीतिवङ्कवचनंत्वरयान्यासात्पुनः पुनः स्वसनाभिप्रायं शेषंस्पष्टमेव अत्रगम्यप्रियसमागमनविभावितंगात्र
गौरवचिंतानुभावितमौत्सुक्यंचर्वणाविश्रामधाम

नो० ९७

प्राक्स्वस्य चेतोमीलनं निद्रामीलनं वा ज्ञानजनकव्यापाररहितं पुरीतत्संबंध इति यावत् स्वप्नं स्वप्न इन्द्रियान्तरसंबंधविरहकाली
नत्वगन्तर्गतस्वप्नवहनाडीमनोयोग इति यावद्द्वितीयं इति तेषां मते निखिलबाह्येन्द्रियसंबंधविरहकालीनस्वप्नवहनाडी
वा त्वग्देशावच्छिन्नत्वङ्मनोयोगस्य विभिन्नव्यभिचारिभावनापत्तिर्निद्राया इव भोवनस्य तत्रापि सत्वान्मनोधर्मत्वाच्च न
या पुरीतत्संबंधस्य स्वप्नपूर्ववृत्तित्वनियमो न घटते सुषुप्तेः प्रागपि स्वप्नसंभवात् तथा च त्वक्प्राङ्गि देहदेशे नियामककाला

इतरदिन्द्रियमपहाय मनस्त्वचि यदा वर्तते तदा निद्रा

भस्त्वत्यनुशयानो निद्रान्तर्गत एव स्वप्न एवं सुषुप्तेः प्रागवस्थां निद्रेति तत एव सुप्तात्प्राङ्गि देहदेशस्थ त्वाशयेन निद्रां लक्षय
ति इतरदित्यादि तदा तत्कालीनान्तःकरणवृत्तिरिति शेष स्वप्नमग्रेपि यद्यपीन्द्रियमपहायेत्येव वक्तुमुचितं तत
थापि त्वचि स्थितमतिरिक्तं वा प्रवृत्तो यामिन्द्रियं येन मन्वते तेषां त्वचश्च एवं इन्द्रियत्वमभिमतमिति तन्मतेनाधोमात्रसांख्याद्दि
तोत्क्रमभिहितं त्वगिन्द्रियप्रसिद्धत्वक्शब्दोल्लासशिक इत्यन्ये तथा च प्राक्तिस्विकरूपेणापहाराणालाभात्सर्वमत ९७

सर्वेंद्रियाक्रियासंपातलक्षणौत्सुक्यानंतरं सर्वेंद्रियाक्रियाशैथिल्यलक्षणां सुप्तमेवगणयितुमुचितमित्याशंकां मयाचि
कीर्षुराह सुप्तस्येति स्वप्नस्यनिद्रांतर्भावं दर्शयति स्वप्नवहेतिनाडिकायामित्यत्रार्थककप्रत्ययेन तस्मात्स्वगा

सुप्तस्यकारणात्स्वात्सुमात्माद्विद्राभवेत्तेनोक्ता स्वप्नवहनाडि
कायांमनोयदावर्तेततदास्वप्नसंभवः तत्रविभावाः स्वभाव
चिंतालस्यक्लमादयः अनुभावाः पार्श्वकरणनयन
चालनविभ्रमवचनस्वप्नदर्शनादयः ॥ ॥ २ ॥

त्मतावोध्यते ॥ ॥ रामः श्रीः श्री० श्री० श्री० राम० श्री०

नै० ९८ गच्छन्निति मयामेव खंडः श्रीकृष्णः स्वप्ने दृष्टः कीदृशस्तपनदुहितुर्यमुनायाः कच्छं तीरं प्रतिगच्छन्नथापिच्छगुच्छाव
तंसः किंचास्मद्वदनं कुंचितेनाक्ष्णा सकृद्वारंवारं पश्यन्नपिचास्निग्धः प्रेमपूर्णोपांगो नेत्रप्रांतो यस्यापरं च शिथिलचर
णः सालसपदपद्मोत्यन्यच्चस्तोकविसृष्टहासः किंचिल्लक्ष्मसर्वविकासमिव इतरच्च कमलकलिकामंडनः कमलकु
98

यथागच्छन्कच्छंतपनदुहितुः पिच्छगुच्छावतंसः पश्यन्नस्मद्वदनममकृच्चक्षुषाकुंचितेन
स्निग्धापांगः शिथिलचरणः स्तोकविसृष्टहासः स्वप्नेदृष्टः कमलकलिकामंडनोमिव
खंडः ॥

ड्मलभूषण इत्यर्थः अत्रचिंताविभाविता स्वप्नदर्शनानुभाविता वा रसेंद्रियमीलनरूपा निद्राचर्व राम०
णाविश्रामधाम अत्र कवेरिहसूक्तिसौष्ठवं यत्स्वप्नेदृष्ट इति स्थाने निर्दिष्ट इति पठिते प्राचीनाभिमतस्तमोद्भावहरणामेत ९८
हेवानामंत्ररणीयामंत्ररामनुभावो निद्राविभाव इतिचविशेष इति

अपस्मारं लक्षयति ग्रहाद्यावेश इति भूतसंचारादिसंभूतो व्याधिविशेष इति भावः सामान्यतया व्याधिनिर्देशेपि विशेषतया पुनर्निर्देशोर्थविशेषद्योतनाय तथाहि सामान्यतो व्याधिर्वीभत्सभयानकविप्रलंभकरुणेषु भवति तत्रा

ग्रहाद्यावेशोपस्मारः तत्रविभावाः अपावित्र्यशून्याधिष्ठितिधातुवै
षम्योत्कटदुःखभयादयः अनुभावाः कंपफेननिश्वासभूनिपात
विपर्यासजिह्वालोलनादयः

यं विशेषो यद्वीभत्सभयानकयोरपस्माराख्यो व्याधिविशेष एव भवति नापरः विप्रलंभे करुणयोस्तु कदाचिदपस्मारः
कदाचिदपरोपीति

नै० उद्वेल्लद्दिति उद्वेल्लंतोयेनवाः पल्लवास्तएवाधरस्तेचाधरोष्ठस्तद्दशायेषांतेधरपद्दवेपमानस्याधरस्यैवसंल्लक्ष्याह्रशिान्नःसार
५५ शपर्यातिपत्तिविकाशकतयोक्तं तथापर्यस्ताः प्रसारितायाः शाखास्ताएवभुजायेषांतेएवंस्फूर्जंतः प्रकाशमानाये

99

यथा उद्वेल्लन्नवपल्लवाधररुचः पर्यस्तशाखाभुजाः स्फूर्जत्कोरकफेनविंदुपटलव्याकी
र्णाद्देहश्रियः भ्राम्यद्भृंगकलापकुंतलजुषः श्वासानिलोत्कंपिताः शैलेप्रज्ञकपेर्निया
तितमपस्मारेद्रुमभ्रूरुहाः

कोरकास्तएवफेनविंदवस्तेषांपटलैः समुदायैर्व्याकीर्णाव्याप्ताद्देहश्रियोदेहकांतयोयेषांतेर्किंचभ्राम्यद्भिर्भ्र एम०
योभंगाणांकलापः समुदायएवकुंतलः केशपाशस्तज्जुषस्तद्युक्ताअन्यच्चश्वासभूतेनानिलेनोत्कृष्टकंपभाजः॥ ॥ ५५

मूरुहाः द्रोणाद्रिप्रहस्तग्रहस्ताः शैलं द्रोणाद्रिं कपेः रक्षः शक्तिप्रपातमूर्छितलक्ष्मणसंजीवनौषधिशालि द्रोणाद्रि
मानयतो हनूमतः सकाशादभिपातितं किमिदमिति संदिहानेन भरतेन बाणं संधाय पातितमिति शैलस्य विधि विशे
षणं प्रेक्ष्य दृष्ट्वापस्मारस्तु चैः प्रपतनं दृष्ट्वा धूतवंत इत्यर्थः ॥ अत्र महीतटे हस्तमारोप्य मारणादुरवविभावितो वास्तविक

मूर्छाप्यत्रैवांतर्भवति ॥ राम ॥ श्री०

भूनिपातानुभावितस्या हार्यारोपविषयीकृतस्यापस्मारस्य वर्णनाविश्रामधाम मूर्छापीति ॥ तस्यान्यस्यापस्मा
रविभावानुभावकथाधिक्यादित्याशयः ॥ ॥

नै० सुप्तंलक्ष्यति त्वचमपीति अपिनालप्रवहनाडीसंबंधेत्वक्परित्यागोनास्तीत्यावेदितं पुरीततिपुरीतत्समाख्या
१०० तेनाड्यां श्वासेति कापिबालामुरारेर्भुक्तुंदृस्मनिभृतानिभृतंतन्द्रागरयाशंकयामंदमंदमंतः स्मेरंहासगर्भितंयथा
100
त्वचमपिविहायपयत्नामनः पुरीततिवर्ततेतदासुप्तं निद्राविभावः अनुभावानेत्रमीलनप्रलाप
श्वासोच्छ्वासादयः यथा श्वासोच्छ्वासप्रचलद्वक्षोजापांतमामीलिताक्षंक्रीडाकुंजेतपन
दुहितुः सुप्यतः श्रीमुरारेः अंतः स्मेरंनिभृतनिभृतंकापिकर्णावतंसं काचिद्बाहोः क
नकवलयंद्दाममुष्णातिकाचित्॥ एम०
स्यात्तथाकर्णावतंसंकर्णिकारं काचिद्दिह्ध्वानतथैववाहोःकनकवल १००
यंकंकणंकाचिद्दूर्त्तोद्दाममालांमुष्णातीतिसर्वत्रसंबध्यतेचोरयतीत्यर्थः ॥ ॥ ६ ॥ ॥ ६ ॥

अत्र किंशब्दावृत्तिर्व्याप्तिर्भेदश्चेतिपादः नद्याराधार्द्धस्यान्तेऽत्रातिशयं द्योतयितुं तेनावतंसहरणापेक्षया कौट
कहरणे धार्ष्ट्यमपेक्षितं ह्यामहरणात्तु नहृष्यातिशयितमिति सूचितं तेन च त्रिविधापि अपिनायिकापात्रनुरा
गो हरौ ध्वन्यते कीदृशस्य मुकुन्दस्य त्यांकाशायामाह तपनदुहितुरिति यमुनायाः कुंजे लतामंडपे पधि
करणे स्थासेति स्थास्यादिकेन सातिशयंकंपमानोधरप्रान्तो यत्र यथा भवति तथा एवमामीलिते अक्षि
णी यत्र यथा भवति तथा हृष्यतेः अत्र कृतकरणास्य पुरुषादि समाप्तिमात्रे द्योतकत्वमपि वाद्वेः रपि भावादिव
हाकनिगमात्तस्य मृग्यतीत्यादिप्रयोगसाधुत्वाय अवश्यं वक्तव्यत्वात्साधुत्वं कुंज इत्यधिकरणसप्तमी
निर्देशादिव शयानस्येत्यर्थात्तथा मनाग्व्याघातशंकावकाशोऽपीति ध्येयं अत्र शयने विभावितं स्यामाद्य
नुभावितं चेतोमीलनरूपं स्तंभं च विरामविश्रामधाम

नै० विबोधंलक्षयति इंद्रियाणामिति प्राथम्यंविभावदर्शनेनैवदर्शितंभवतीतितमाह निद्राच्छेदइति बाह्येंद्रियमी
१०१ लनोच्छेदइत्यर्थः अतएवस्वप्नेनातिव्याप्तिः येतुचेतोमीलनंनिद्रेत्याचक्षते तन्मतेनिद्रानाशोत्तरंजायमानोबोधो
विबोधइतितेषामेवलक्षणंव्याकुप्येत यत्त्वर्वाचीनैर्निद्रेत्यस्यत्वङ्मनोयोगइत्यर्थप्रदर्शनमकारितदनवधानात्
101

इंद्रियाणांप्रथमप्रकाशोविबोधः निद्राच्छेदोविभावः अ
नुभावास्त्वंगास्फोटजृंभाक्षिमर्दनांगुलिमोटनादयः॥ ६॥

वेतिप्रतीतमुक्तत्वाद्धि। तथासतिसुषुप्तेरेवत्वङ्मनोयोगनाशसाध्यत्वसंभवान्नातिव्याप्तिरेवस्यात्॥ नचनिद्राच्छेद राम०
इत्यंतस्यत्वङ्मनोयोगइत्यर्थस्तथाचत्वङ्मनोयोगसहकृतेंद्रियजन्यत्वंपर्यवसितमितिनातिव्याप्तिरपीतिवाच्यं॥ १०१
तथासतितथाभूतमनोजन्यत्वात्स्वप्नज्ञानेव्याप्तिर्दुर्वारैवेति

राधायाइति राधायाहृशाकृत्वाहेवसक्रीडाविरस्यकंसद्विषः श्रीकृष्णस्य सहसावलोल्लोलाश्चंचलास्त्रपांगतरंगानेत्रप्रांतक
टाक्षपांभंगोरचनातत्रचतुरंकुशलंनेत्रांबुजमस्यांबुजपदंसारूप्यमपिकार्यस्यकारणेन समंविदुरिति समालंकारन्यायेन नतरं
गात्रुकृत्यायोकनोस्मान्पातुरक्षत्वित्यर्थः कथंभूतयाहृशानभः क्रीडामंडपांतरालकुवलयस्यततत्वेनाध्यवसितनेत्रस्य
क्षेरणीमुकुलीभावस्तयाहरिद्वंगहितंकुर्वत्यानितर्यग्गविकसंत्येतियावद्विचनभोहरिदृपदृयोः समभिव्याहारेणराधाकृ

पयाराधायाः सहसाहृशाकुवलयश्रेणीहरिद्वंनुभः कुर्वत्याकलकंठकंठनिनदैः सांकेतिकैर्जाग्र
तः श्रंगाकृष्टिविवर्तमानवपुषोहेवसकंसद्विषोलोलापांगतरंगभंगचतुरंनेत्रांबुजंपातुनः ॥ ॥

क्षयोर्द्वयोरपिनेत्राणिमुकुलीभूतानिनसंतीत्यर्थमावेद्यतातयोः परस्परंकटाक्षाश्चभवन्नित्यर्थोध्वन्यते कुर्वत्याइ
तिसविसर्गपाठेतुराधाविशेषणमेवनदृशेतितुकरणेनिक्रियांप्रत्येवकरणेतृतीयेतिबोध्यं कीदृशस्यकंसद्विषःसांके
तिकैः संकेतकृतैरतणवलकंठस्यकोकिलस्यकंठनिनदैरव्यक्तध्वनिभिलक्षत्वेनाध्यवसितैराधाझंकाराहिभिरितियावत
जाग्रतोविछिन्ननिद्रस्यपुनः कीदृशस्यांगाकृष्ट्याविवर्तमानंप्रत्यंचद्वपुः शरीरंयस्यतादृशस्येत्यर्थः श्रत्रनिद्राछेद

नै० अमर्षं लक्षयति परेति परकीयाहंकारस्य प्रशमने योत्कटा समीहा सेत्यर्थः अद्येति भर्त्रा रामचंद्रस्याज्ञाप्रवर्तनेना
नैव नास्त्येव तदुक्तं वीरमारुतेनेत्यामन्त्र्य सुग्रीवं समुल्लंघ्य शीघ्रमाश्वास्य जानकीं विन्यस्य पुरतस्तस्यान्यागच्छमपि
१०२ जीवतीत्येतावन्मात्रस्य रामचंद्राज्ञाविषयत्वात् श्लोकार्थस्तु शीघ्रं समुद्रं समुल्लंघ्य समनंतरमेव सुग्रीवं तस्याः पुरतो
102 पराहंकारप्रशमोत्कटसमीहामर्षः विभावास्त्ववमानाधिक्षेपादयः अनुभावास्तु स्वेदशिरःकंपनयनारु
णत्वादयः यथा अद्याज्ञानैव भर्तुः सरसिजनयनाम्बुमेनासमेतं वद्ध्वा लांगूलमूले दशमुखमभितो
भूतले भ्रामयामः शम्भुन्मार्गावलोकप्रचलनयनया सीतया साकमेनां लंकामुत्साद्य किं वा रघुपति
विन्यस्यान्यथा रक्षोमायाभ्रान्त्याविश्वसनीयता प्रसज्येत पश्चात् ज्ञानाशं चरणांभोजयोर्योजयामः ॥ ॥६ राम०
काकुलां जानकीं समाश्वास्य तस्याः सम्यक्समाधानं कृत्वा मपि जीवति सति शीघ्रमित्यर्थः त्वया विलंबिते विलंबाम १०२
हि स्मो मेमपुनर्दर्शनमसंभावितमेवेत्याशयः अगच्छ एहीत्यवसेयः ॥ ॥ राम० ॥ ६ ॥ ६

यथेच्छमितथा मदिदृक्षं संपादयेत्युक्ते त्वं किं कुर्या इत्याकांक्षायामाहाद्येति इदानीमेव सरसिजनयना मंदोदरी गृहमे
धिनैः स्त्रीप्राधान्यादृष्यार्हितत्तयाश्राद्धिर्हेशः स्तनुर्मेघनादाद्यैः सेनाचवाहिनीत्येवं द्वंद्वसमासस्तथा च प्रकृतार्म
र्षपरिपोषार्थं जडनामा विश्वक्तं तु पुत्रमित्रकलत्रादिभिः सहपुणपदे वासौ हंतव्य इत्यनेन स्त्रीवधानौचित्यात्प्रति
भात्मकेष्टानिष्टापरिच्छेदरूपस्त्वहनुभावस्याविष्क्रियत इति काव्यार्थिसंपंथाः एतेन धर्मशास्त्रविरोधपरिजिहीर्षु
भिः कैश्चित्सरसिजनयनास्तनुस्त्वमेनाचेतिद्वंद्वस्त्र्याश्रितः समस्तः सरसिजनयनापदानर्थक्यापातात् न
तु कस्य स्तनुरित्याकांक्षानिरासायनहीति चेन्मा वोरान्तु स्तनस्त्वस्तनुर्भव कस्य सरसिजनयने त्याकांक्षायालला
वृत्ताप्यनुवृत्तेः न त्वर्थाद्यावरास्यैनत्यध्यवसीयतामिति चेत्सत्यं नावैव वक्तव्या तद्व्ययेभवद्दीयाशंकापीति वा नवैतिनि
मीलितनयनविभावयत्तुभवान् अत एव च सरसिजनयनायाः स्तनोः सेनेजितनुहृत्षद्वयमपि व्याख्यातं न

रा०

त्यद्दह्यस्याप्यानर्थक्यापातात्ताभिः समेतं पुच्छं दृढशणखंडावगाममभितः समंतात्लांगूलमूले पुच्छे बध्वाभ्रेते भ्रामयाः
मोभ्रामयित्वा पातयामः श्रीरामनिकटे पराहत्य गमने विलंबमाशंक्याह किंवेति अथवेत्यर्थः शस्त्रनिरंत
१०३ रं मार्गविलोकी मार्गप्रतीक्षातया प्रचलेनयनेयस्यास्तया इयं च स्वभावोक्तिरंतरांतरावाधद्बुद्धिपराहतामपि
१०३ श्रीरामस्यवातद्दुह्यंतप्रापकस्यकस्यापि वौत्सुक्यभरसमाहृतां संभावनामलंकरोतीत्यवगंतव्यं सीतयासाकं
साद्धमेनां रक्षोगणाकीर्णां लंकामुत्पाद्योन्मूल्य रघुपतिचरणांभोजयोर्हृद्वचनेनानन्यपरायणानीवेद्य
तेयोजयामस्तथासति शीघ्रं प्राप्ताहृतेसत्त्वैव च लंकानिर्दलनसहकरात्वादित्याशयः अत्र प्राक्सर्वैर्देवा
होपद्धषिकपावयंनवीक्षिताएव ननु केनापि कर्मणापरिश्रांतास्म इत्यपसमर्थ्यं कथंचित्स्वकाभाद्युष्टिनेम एम.
पिबहुवचनेस्वसमभिव्याहारमात्रेणावगमयति अत्राक्षः कृताधिक्षेपाहिनागम्यनाविभावितः प्रहृषा १०३

अवहित्थं लक्षयति आकारेति आकारो निर्वेदाद्यनुभावो भ्रूविक्षेपादिः व्यवहारस्तद्याभिन्नरूपविषयोक्त्यादिस्तयोः सं-
गोपनं संवृत्यनुकूलान्तःकरणावृत्तिरित्यर्थः त्यक्तेति सबन्धुरपि विभीषणः स्वगृहं त्यक्त्वागतवानतो शक्यं बन्धनोपि पापो यो नि-
धिः समुद्रो बद्धः क्रान्तसेतुः सोपि परमात्मापि रावणः किंचित्करिष्यति परकलत्रापहरणान्न भृष्यत्यतः कारणात्सीताम-
र्पयन्तामित्येवं रूपं सहृदयस्य वचनमाकर्ण्य स्मेराननो वहेलितसुहृद्गणवचनो रावणः सुहृद्गणं कोपपरिरंजितो

आकारव्यवहारसंगोपनमवहित्थं विभावा व्रीडाधार्ष्ट्यकौटिल्यगौरवादयः अनुभावाः अन्यथाक-
रणान्यथाप्रेक्षणान्यथाकथनादयः यथा त्यक्त्वा सत्त्वविभीषणः समगतवान् बद्धः स पाथोनिधिः
किंचित्कुर्यति सोपि सारणिरतः सीतापरित्यज्यतां इत्याकर्ण्य सुहृद्गणस्य वचनं स्मेराननो रावणो

र्पयाहासस्यान्यसंभूतत्वमवगमयितुं मुक्तादाम मौक्तिकमालां करेणात्तं मुक्तादाम करेणाकंठसविधे कीरस्य
मरस्मितात्रेणाकीरस्य कंठसविधे शुकस्य मुखाभिमुखं विन्यस्य नीहमसो दाडिमीवीजबुद्ध्या श्लथानि कदाचिदिति परीक्षितुं
करतलेनोपनयतीत्यर्थः अत्र गम्यधार्ष्ट्यविभावितमन्यथाकरणानुभावितं गर्वाद्यनुभावभंजनस्याकारस्य मुखविको-

नो० १०४

104

उग्रतां लक्षयति निर्दयत्वेनेति प्रचंडक्रियाकारणीभूताकिंस्यकरोमीत्याकारिकेच्छेत्यर्थः दोषकीर्तनचौर्यादयश्चेति स्वा
पदोषकीर्तनस्यावधनाद्यपहरणादयश्चेत्यर्थः कोदंडमिति प्रचंडैर्दीप्तैः रणेति संग्रामे खंडिता ये राजानस्तेषां यासु
जास्ताभिरेवदंडैर्दीर्घो यः कोदंडं धनुः कृतं रचितं तत्र धनुषि ज्यासिंजिनी प्रतिपक्षेति शत्रुभूतानां राज्ञां या रमण्यस्ता
सां वेणीलक्ष्मणोस्तंतुभिर्गुंफिता कृता विशिखो वाण एकवचनेनैकस्यापि लक्ष्यं न लभ्यत इत्यर्थस्त्रावेष्टितः क्रूरः
उग्रता निर्दयता विभावास्त्वपराधदोषकीर्तनचौर्यादयः अनुभावास्तर्जनताडनादयः यथा कोदं
डं रणाभिन्नभूपतिभुजादंडैः प्रचंडैः कृतं तत्रज्या प्रतिपक्षराजरमणीगणोर्गुंफिता क्रूराकारकुठार
नारपतनप्रश्रेष्टदुष्टहृत्पिशुनदंतनलैः कृतोस्ति विशिखस्तल्लक्ष्यमुद्दीक्ष्यते ॥ ॥ एम० ॥ एम·
कठोरस्याकारः स्वरूपं यस्य तादृशस्य कुठारस्य तारमुच्चैर्यत्पतनं माद्यानान्तु कृतक्रियामात्रं तेनैव प्रभ्रष्टाः प्रत्यंव
तो दुष्टाः क्रोधाविष्टा ये हृत्पा हन्ति न तेषां तु घ्नंति हृत्पिपत्रस्यं वनेदंत यो रेवाद्यानाडज्यमानानिमानि दंतनलानि तैः कृ
तोस्ति न तु पूर्वं कृतत्वविशिखोलक्ष्यालाभात् नहलक्ष्यं तद्योग्यं लक्ष्यमुद्दीक्ष्यते इति रामं प्रतिपरशुरामस्योक्तिः ॥

त्रगम्प्यद्यस्तुभंगरूपापराधविभाविनानज
नानुभाविनो ग्रनावदेणाविश्रामधाम

एम·
१०४

मतिं लक्षयति यथार्थेति निर्धारणात्मकमितिशेषः लाटीति मूढैः शास्त्रचिंतारहितैः कविभिर्लाटीनयनादि लाटदेशो

द्भूतनायिकासंबंधिनो लोचनयुगलस्य कुचकलशस्य लीलागृहस्य भुजविस्तारस्य वंदनपंकस्य वनितस्य शोनहरिनंदिव

यथार्थज्ञानं मतिः अत्र विभावाः शास्त्रचिंतादयः अनुभावाः शिष्योपदेशभ्रूक्षेपकरचालनवानु

र्यादयः यथा लाटीनेत्रपुटीपयोधरघटी क्रीडाकुटीदोस्तटीपाटीरद्रववर्णनेन कविभिर्मूढैर्दि

नं नीयते गोविंदेति जनार्दनेति जगतीनाथेति कृष्णेति च व्याहारैः सममप्यत्र हे कमनसां प्रसोप

रिक्रामति ॥ ॥

सा नीयतेति वाह्यते तदेक मनसाम व्याभिचारि भाक्ति भाजां एवं सां सम यो गोविंदेति जनार्दनेति जग

तीनाथेति कृष्णेति च व्याहारैः परिक्रामति अत्र सर्वत्रेति शब्दः प्रत्येकं प्राधान्यस्य जगतीति द्योनिर्देशश्च परस्पर

द्यं पत्यस्य प्रतिपादकः अत्र शास्त्रविमर्शो विभाविनाचानुर्यानुभाविता मतिस्थर्वेणा विश्रामधाम ॥ ॥ ॥ ६

नो० १०५ 105

नयादीनामाधिक्यमाशंक्य परिहरति नयेति मलमुद्धाहरणादिशेषइंतरस्य नीतिशास्त्रप्रसिद्धार्थज्ञानस्य स्य नयस्य लोक
हृत्तानुवर्तनरूपस्य विनयस्य सत्याभिलाषज्ञानरूपस्य अनुनयस्य चोद्धाहरणानिगतार्थ यदनुपदेशमुद्धाहरति उपदेशाय
येति वस्त्विति वस्तुधनं प्रदेयं खलतो दुष्टात् अवधेयं सावधानतया रक्ष्यं मनो हरस्य चरणौ निधेयं तत्स्थापनीयं कृतिभिः

नयविनयानुनयोपदेशोपालंभाश्चैवांतर्भवंति उपदेशो यथा

वस्तु प्रदेयं खलतो ऽवधेयं मनो निधेयं चरणो हरस्य निजं विधेयं कृतिभि

विधेयं विधेर्विधेयं विधिरेव वेत्ति

स्वार्थपरापरयोर्निजं विधेयं स्वाधिकारि कर्तव्यं विधिविहितक्रियारूपं विधेयमनुष्ठेयं विधेर्दैवस्य विधेयं ज्ञापरणायं फलं विधि राम.
र्ब्रह्मैव वेत्तीति तेन कर्मफलस्पृहापरित्यागपूर्वकं विहितकर्मानुष्ठानमुपदिष्टं भवति ॥ ॥ ॥ राम. ॥ राम. ॥ १०५

उपालंभं विभजते उपालंभ इति निर्हेत्वर्थः प्रणयात्मा प्रणयेनात्मा स्वरूपं यस्येति अन्यः कोपात्मा प्रणयपूर्वक इत्यर्थः एवमन्योप्यन्यु
पूर्वक इति बोध्यं पाषाण इति काचित्स्वप्रेयांसमवलोक्य विरहव्याकुला समीत्वत्समागमवशान्मे मर्यदं एवस्त्वेति वक्तुं मनो
भुवमुपालभते हे स्मर भूमिपाल भगवन् क्रोधान्तुधा किं नाम धावसि वह त्रिषु पानाक्रामसि ननु त्वयं दृष्टपदार्थे किमित्याक्रमने ष्क

उपालंभोपि द्विविधः प्रणयात्मा कोपात्मा च प्रणयात्मा यथा पाषाणो यदि मार्दवं यदि पयो धारां दृ
गाशो दरे व्यालीनां वदने सुधा यदि दरे वर्गे हिमानी यदि त्वद्धामा किंच समीरणो यदि ततः शाखी वने भवेत्तत्तव
तां किं नाम स्मर धर्ममिपाल भगवन् क्रोधानुधाधाव

त्यत्राह पाषाण इत्यादि मार्दवं प्रस्तरे यदि पयो धारा हुता
शो दरे यदि सुधा व्यालीनां जात्यैव स्वभावेनापि क्रोधाधिकेन सुधाया अत्यंतासंभवाय स्त्रीत्वेन निर्देशः वदने यदि हिमानी
महद्धिमं रवेर्गर्भे यदि किंच समीरेवायोस्त्वद्धामा स्त्वैर्यं यदि भवेत्तदा स्त्वेनेत्यताभवेन्नेन नायकस्य कोठरागांतः करणात्त्वं व्यंग्य

नो० १०६ अमर्षएवेति कोपपूर्वकनिंद्रायाः पराहंकारप्रशमविषयोत्कटसमीहारूपामर्षसामग्रीत्वेनतद्व्याप्यत्वादितिभावः जनयंसीति
हे देवदेव वामेरणायरमेस्वारोतंसेत्यनेनमहाजनपरिगृहीतत्वमुक्तं स्वभावदुष्परिहार्यत्वेमाशंक्याहसुधांशविति नात्राविरु
द्धएवार्थः प्रतिपाद्यतेयथा लोहितोयस्तुवर्णेनमुखेपुच्छेचपांडरः श्वेतः खुरविषाणाभ्यांसनीलोवृषउच्यतइत्येनेनलो

कोपात्मामर्षएवांतर्भवति यथाजनयसिजगदेदेवदेवदेवाभर
णास्तुधारसशीतलंसुधांशो उरसिवहसिमितथा पितापपद
पतिवक्रमखवासिकिंब्रू ॥

हितोनीलसंज्ञयेत्याशंक्यनेत्याह जगादिति सुधेति स्मृता ॥
भिषकशीतलमेवतेनायामव्यवहेश्रेवाध्यनेजनयसिकरोषितथापिहित्स्वरूपत्वपिमेउरसितापंवहसिप्रापयसितहेशरदेव एम. १०६
न्वमेवक्रुरूषपरंतुपदुपतिवक्रसखावक्रंसत्वायस्पतथायस्पतथासीतिहेतारहंकिंब्रवीम्यनोचित्यात्किंचिद्रणामीतिवंद्री

106

व्याधिं लक्षयति ज्वरादीति ज्वरादेः संभूतो मानसो विकार इत्यर्थः अयमेव ग्लानिनिद्रानतपाशात्मकः ज्वरनिद्रानमेवान्नवि भावइतिप्रतिपादयन्नादिपदग्राह्यं दर्शयति कुपितधातुरिति कामक्लेशादय इति विरहादय इत्यर्थः तदुक्तं एकैकशो द्वंद्वशो वा त्रयाणां वा प्रकोपतः वातपित्तकफानां स्युर्व्याधयो ये ज्वरादयः इह तत्प्रभवो भावो व्याधिरित्यभिधीयत इति

ज्वरादिर्विकारो व्याधिः कुपितधातुकामक्ले
शादयो विभावाः अनुभावा दशोपद्रवाः

दशोपद्रवा इति अभिलाषः स्मृतिश्चिन्तानिधनं गुणकीर्तनं व्याधिः प्रलापउन्मादो जडतोद्वेग इत्यमीत्युक्ता दशावस्थाः अत्र व्याधिशब्देन शारीरं संतापकार्श्याद्युच्यते रसमंजर्यां तथैवास्य लक्षणप्रणयनाद्विवेचयिष्यते चेदमुपरिष्टात्

नै० १०७ 107 ज्ञातुमिति तस्याः श्यस्कन्तायाः कुरंगीदृशः कान्तराज्ञाः केयूरंवाहुभूषणांकनृस्त्रीयमनर्घ्यंदृशीधित्यसुन्दलंपदंगाङ्कन्त्पंज्ञातुंवि
नरीतुंकनकांगुलीयकंस्वर्णोर्मिकामानेतुमाकारयितुमिवर्वहिः त्वस्कानमतिक्रम्यगच्छति हेकस्मैतावद्गमारणाद्द
न्यदृधिकंकिंनिवेदयामितस्याः वैराणीमिषात्केशपाशनूटीव्याजात्कालियोलोचनवारिबहुलीभूतंकज्जलाहितकालि

यथा ज्ञातुंस्त्रीयमनर्घ्यंदृशीधितिपदंतस्याः कुरंगीदृशः केयूरंकनकांगुलीयकमिवानेतुंवहि
र्गच्छति अन्यत्कस्मैनिवेदयामिकिमितोवैराणीमिषात्कालियोदृष्टोलोचनवारिकालियस
रोभ्रांत्यापरिश्राम्यति ॥ ॥

मवदृष्ट्वाकालियसरोभ्रांत्यायामुनहृदबुद्ध्यायद्यपिस्वसरइत्येवव्रकुसुविंतत एम.
तथापिकालियसरः पदंस्मनत्रप्रसिद्धिविशेषमाहत्यनयोक्तं परिभ्राम्यतिपरितोवर्ततेकेशसंनहनाभावाद्वासमंततो १०७
वेणीवलातइतिभावः अत्रविरहविभाविनोश्रुपातानुभावितोव्याधिश्चवैराग्यविश्रामधाम ॥ ॥ ॥ ॥ ३

उन्मादं लक्षयति विनेति सुखाद्युद्देश्यकावरणफलको मनोविकार इत्यर्थः तत्र सुखाद्युद्देश्यकत्वरूपावरणविशेषणाभावे यो
ऽपि नैवं कुमाशंकते नचेति नैवं गम्यागमनस्य सफलत्वेन कुर्यान्निष्फलं कर्मेति निषेधविध्यविषयत्वेन तत्कर्तुर्विगानेन
स्यादित्यत आह क्रियेति नसमीचीनानवलवदनिष्टाननुबंधिनीति अपिवंरस्य मतद्विगाननिमित्तमन्यदफलत्वात्तथा गेवत्

विनाविचारमाचार उन्मादः नचागम्यागमनातिव्याप्तिः विनाविचारमितिपदेन व्यावर्तनात् तत्र
सुखमुद्देश्यं तदुद्देशाविचारस्यैव क्रियानसमीचीनेत्यन्यदित्यत अप्रेक्ष्यकारिणोन्माद इतिपद्यस्य मतं तत्र
दूषणं तत्र विभावाः प्रियवियोगविभवभ्रंशादयः अनुभावा वृथालपितवृथारोदनादयः ॥

यावत्सामान्यनिषेधविध्यविषयत्वेऽपि विशेषतः परदाराभिमर्शननिषेधादेव तस्य विगाननिमित्तभावः बलवदनिष्टसा
धनताबुद्धिनिरोधानफलिकांतःकरणाद्वृत्तिरुन्माद इति मतमुक्तदोषेण दूषयत्यप्रेक्ष्यकारितेति ॥ ॥ ॥ २

नैषेति एषापरिदृश्यमानाकाप्यपूर्वदृष्टाशिशिमतीकांचनलतास्वर्णवल्लीवकान्तिप्रकाशनेइत्थंनविविंतयन्नप्यात्वेतमनुषक्ता
त्वयः किंतुसापरमप्रेमास्पदीभूतामेममराधिकैवेत्थंज्ञात्वेतमन्याप्यनुषंगः ननुलतात्वरूपविशेषदर्शनाभावेप्यसंलापस्सं
भावितंजाड्यमेवतयासाइतमलदृप्यपाकरोति चेदिति यदिक्वापिकयांचित्दृष्टिपथेदृष्टाशोकानोजल्पतिनोत्तरयतितद्गनि
नहीत्यर्थः संमूर्च्छितामोहितावर्ततेभवतीत्थमेवमाशिंविविंत्यानिश्चित्यसश्रीकृष्णस्तालनामधीरैरधैर्यमत्तवकैः प्रगुं

यथानैषाकापिचकालिकांचनलतामेवास्तिमेराधिकादृष्टाचेन्नकुतोपिजल्पतितदासंमूर्छितावर्तते
इत्थंहन्तविचिन्त्यसिंचतिमुहुर्नीरैरधीरैर्दृशोर्वातंव्यानतुतेकरेणभुजयोराधायसंभाषते ॥ ॥ २ ॥

रेरेरितियावद्दृशोर्नीरैरश्रुभिर्मुहुर्वारंवारंसिंचतिवातमधिकश्वासंव्यानतुतेप्रकटयति करेणात्तीयेनभुजयोस्तत्वे
नाध्यवसितलताप्रांतयोराधायदृष्ट्वेतिव्याख्यानमुदक्षरत्वाडेपक्षं ॥ करेणाह्णाप्यभुजयोर्निक्षिप्यातितडकरेणैकवच
नान्तुगुणां ॥ करेणापरस्परावष्टंभवशंवद्वाभेशध्यवसायगोचरीभूतेनकरयुगलेनेतियावद्भुजयोरंतशलत्याधायनिह

ध्येतिप्रनमहिशाः वल्लुकरेणेतिवातविनन
नान्तुगुणामेवेतिऋतुः पथ्यासंभाषतेप्रलपती
त्यर्थः इतिदृत्तीवाक्यं ॥

अत्रच नवक्तास्तीति वाक्ये न विशेषदर्शनाभावउक्तः सैवास्मि मेराधिके त्वं विचिंत्येत्येतावता नानुरोधात्वश्रकारक
ज्ञानमात्रमुक्तं नपुनरन्यथाभानत्वेनेति नवमनाख्योद्दोषउद्भावनीयः नह्येतद्वाक्यद्वयसमभिव्याहाराद्भता
यामेवराधाभानं पर्यवस्यतीति चक्री द्वासुत्वाहरणानाश्रतिपत्त्यर्थमित्युमाहत्याभिहितवतस्मादिष्टमेवनताव
नावमनाख्योद्दोषोवतरति तस्मुनरेनांकविकुलकर्णाभिसारिणीवारंगितावद्दुनं तत्रमं ब्रदृितोष्ठपुटकपा
टनिविडितरहस्यगलार्गलमवकान्त्व यदित्तुलतांराधांविचिंत्येति समनन्तरभेपिष्यन्त ह्रीसावपिश्रामरिष्यातिति
अत्रप्रियावियोगविभावितोद्वेथारोहनाद्यनुभावितऽन्माहस्थ्वर्वयामिश्रामधाम ॥ ॥ २ ॥ २

नै० मरणं लक्षयति प्राणेति प्राणनिष्क्रमणसमानकालिकांतःकरणवृत्तिरित्यर्थः नच प्राणनिष्क्रमणकाले शरीरस्य प्रा
१०९ णसंयोगस्याभावेन कथं तदंतःकरणाद्वृत्तिसंभव इति वाच्यं क्वचिदेव कारणस्य कार्यसहभावेन हेतुत्वं यत्र कार्यसहभा
वेनान्वयव्यतिरेकौ यथाग्नेर्मरणप्रभावस्य न तु सर्वत्रैव तथा हेतुत्वं गौरवात् किंत्वेवमेव च सिद्धाभावस्याप्यनुमितौ न कार्यसहभा
109

प्राणनिष्क्रमणं मरणं विभावानुभावौ स्पष्टौ

वेन हेतुत्वमिति तार्किकशिरोमणिभिरप्यभ्यधायि अथवा सर्वेषामेव कारणानां कार्यसहभावेन हेतुत्वाभ्युपगमे जितं शा रस०
माकरैः सर्वत्र विनश्यदवस्थतादृशायां कारणत्वसामान्याभावस्य तेषामभिमतस्य तवाप्यभ्युपगमात् न व्याप्तकत्वत एवा १०९
स्वरसान्मरणाद्यवस्थालानां मूर्छा मरणपदार्थतया विवक्षयंति तन्मते कंपफेनाद्यनुभावसाम्यादपस्मारेणागतार्थ
तापत्तेः स्पष्टौ विति योगनेत्रस्पष्टाद्याविर्त्यर्थः ॥

पर्यस्तांघ्रीति परितोऽस्तोक्षिप्तौ चरणौ यत्र कर्मणि यथा भवति तथा किंच विकीर्णाः इतस्ततः पतिता बाहवो यत्र यथा भवति तथा संग्रामभू
मौ पततोऽलंकेशस्य रावणस्य केशपाशं स्प्रष्टुमनिलो वायुर्भिया भयेन न समाकांक्षतीति न वांछति पुनः करो भानुर्वेश्मं करं किरणं वक्रा
रितिं इमुख यञ्चत्रारि विंइपदि न कर किरणा पोग्पत्वमावेशितं नकिरति न प्रसारयति न गाम्बुराशिवाः तेत्वेधाम्निधज्यकोनिजालये

यथा पर्यस्तांघ्रिविकीर्णबाहुः पतन् संग्रामभूमौ भियालंकेशस्य न केशपाशमनिलस्स्प्रष्टुं समाकांक्ष
ति उष्णांशोस्स करः करं किरति न वा वक्रारिवेश्मे न वा स्वे स्वे धाम्नि मिथः कथामपि सुराः प्रव्यक्तमानन्वते

स्ते न बहुभिः संभूय कथा ह्यरापास्तेति सूचितं मिथः परस्परं सम्यक् एवतया वश्यंभाविनीमप्यतेनोद्गमी ने नै केनापि कथा
दे दैव तै तिसूचितं कथामपि तेनान्यथा व्यापारे त्यंत पराङ्मुखता दर्शिता प्रव्यक्तमिति यने नोच्चैः कथानवसरो दर्शितस्तात्र
ते इषहर्षपि विस्तारयंति तेन वाक्यार्थमांकेतिकैः पदैरेव व्यवहरंतीति सूचितं अत्र संग्रामविभावितं प्रपतनाद्यनुभावितं म
रणांच वैराग्यविश्रामधामः

नै० त्रासंलक्षयति मनोविक्षोभइति मनोविक्षोभोहिद्विधः उत्कटोऽनुत्कटश्चतत्रोत्कटोभयामर्षशुक्लमेवानुत्कोटोपिद्विविधः ग्राम्यं
११० भाविनश्चाकस्मिकश्चेति तयोरन्यतरपरिग्रहेन्यतरबाधकंस्यादित्याशंकांपरिहरति तथाचेतिभीरिति।स्यापिविशेषणेहेतुहेतुम
यद्व्यवहारान्नभीतिव्यवहारविषयत्वप्रदर्शनेनस्यापिभेदप्रदर्शिनः विक्षोभेणावविक्षोभशब्देनेव द्वयो विचारोत्काकस्मिकयो
110 मनोविक्षोभत्त्रासस्तथाचविचारोत्कोमनोविक्षोभोभीतिराकस्मिकमनोविक्षोभस्त्रासइतिविक्षोभेरौ
वहृद्ययोरेकत्वेनपरिग्रहः तत्रविभावोघोरसत्वनश्चवशाद्घोरसत्वदर्शनादयः अनुभावास्तंभस्वेदरोमांचा
रेकत्वेनेकधर्माक्रान्तत्वेन परिग्रहएकव्यभिचारिभावत्वंतथाचोत्कटान्यत्वेसतिविक्षोभशब्दवाच्यत्वंत्रा सुपातादयः
सत्वमितिफलितंबोध्यं येनत्वन्त्कापिव्यभिचारिणोभेदमाहतथाचेनीत्याहुस्तेषांमतेविक्षोभेरोवसाद्युग्रमग्रंथोविरुद्धो एम०
ननचतत्कापिनामापिव्यभिचारित्वस्याग्रेवक्ष्यमाणत्वादत्रनतत्संग्रहोग्रंथकृताप्रदर्शितइतिवाच्यं तथाप्यमर्षक्रोधान्तर्भावस्या ११०
कथनान्न्यूनतायादुर्वारत्वात् ॥ ॥

स्त्रगवानुद्दीत समुद्रो नाम्नामसमयेकुत्रापिविषयेरामवद्द्वनाद्दृतंहरीतिनामस्त्रगवानेत्तेनैवेद्धस्यशंकांवहन्नास्मिशतक्रतोरि
षयत्वंमेहिहानइत्यर्थः शतक्रतोः सकाशाद्वंकांभयंवहन्निति स्वपद्यारव्यानं सकाशादित्यध्याहारगौरवापत्तेरन्यथं
द्वादिति पंचम्यापत्तेः किंचैवं वमनाख्यदोषापत्तिरितिसार्तव्यं अंतरंमनः कांतरंवाकिंतंकुर्वन्सभगवानेतर्धीनशक्ति

यथाश्रागतोहरिनामरामवद्वहनादिंद्रस्यशंकांवहन्कुर्वन्कांतरमांतरंसभगवान्मैनाकभूमीधरः कुंच
त्पक्षतिभुग्नितस्तुतिकृतपक्षत्पंगचोलाहृतितसक्याहृतिसिंधुपंककुहरेनिर्मज्य माकांक्षति ॥ ॥ ६

युक्तोमैनाकनामाभूमीधरः कुंचत्पक्षतिवलितपक्षमूलंभुग्नितस्तुतिवाक्किनकर्णितेनैवकृतनप्रत्यंगचोलाहृतिसंपादि
तमर्वांगकंचुकावरणात्यक्तव्याहृतिधूतमौनव्रतंयथास्यात्तथासिंधुपंककुहरेसमुद्रकर्दममस्थलभाविवरेनिर्मज्जनं तं
धीनंमाकांक्षतीच्छतीत्यर्थः अन्येशत्रुनामाकर्णनविभाविनांगसंकोचाद्यनुभावितत्रासमयवर्णाविश्राममधाम ॥ ॥

नो० वितर्कं लक्षयति विचार इति अन्योहो वितर्क इति भावांलक्षणं चिंतायामतिप्रसक्तं तस्याप्यपि कथमिदं चेटेनेत्यहात्मकत्वा
१११ दित्यनुशयेनेत्थमभिहितवता विवक्षितार्थो निश्चपारुक्लइदमित्थं भवितुमर्हतीत्येवमाकारकऊहो विचारपदेनोक्त इति मं
तव्यं तं विभजते वितर्क इति विचारात्मोत्कटकोटिसाधकोपन्यासरूपविचारेणात्मास्वरूपं यस्येति व्युत्पत्या विचाररूप

विचारो वितर्कः विभावा विप्रतिपत्तिसंशयसाधकबाधकमानसमुद्भ
वनादयः अनुभावाः शिरःकंपभ्रूचालनादयः वितर्कस्तु द्वि

वेक इत्यर्थः इदमेतत्सदृशादेवं भवितुमर्हतीत्येवमाकारक इति तत्फलितो \\ धो विचारात्मा संशयात्मा
र्थः संशयात्मा संशयेनात्मा यस्येति व्युत्पत्या साधारणधर्मदर्शनजन्यसंशयरूपवर्क इत्यर्थः इदमित्थमपि भवि ए म० १११
तुमर्हत्यन्यथापि भवितुमर्हतीत्याकारक इति तत्फलितार्थः

अनध्यवसायात्माध्यवसायोविपरीतनिश्चयोनध्यवसायस्तद्विरोधीविशेषदर्शनमितियावत्तेनात्मायस्येतिव्युत्पत्त्याविशेषदर्शन
पूर्वकइत्यर्थः इदमित्थंगुणकंनवाकथंस्यादित्याकारकइतितत्फलितोर्थः संशयस्योत्कटकोटिकपदेनोक्तोर्थस्तत्रता वि
प्रतिपत्त्यात्माविरुद्धसकोटिद्वयव्याहृतधर्मस्यप्रतिपत्तिर्ज्ञानंतेनात्मायस्येतिव्युत्पत्त्याकोटिद्वयव्याहृतधर्मदर्शनजन्यसंश
यपूर्वकइत्यर्थः इदमेतद्दशातथापिभवितुंनार्हतितद्दशाविरुद्धमपिभवितुंनार्हतीत्याकारकइतितत्फलितोर्थः एतेन

अनध्यवसायात्माविप्रतिपत्त्यात्माचेतिअनध्यवसायउत्कटकोटिकः संशयः

विप्रतिपत्तेःशब्दरूपतयानंतःकरणधर्मत्वाच्चतत्पूर्वीविधानगराणिपतत्प्रचितेतिप्रजल्पन्नपास्तः यद्यपिसंशयात्मत्व
नेनगतार्थोसौभेदस्तथापिसंशयवैचित्र्यसमायातस्यहवैचित्र्यमनिवार्यमित्याशयः नचैवंविप्रतिपत्तिजन्यसंशयस्य
वैकोट्यात्मकंभेदांतरमपिदुर्वारमितिवाच्यं उक्तसंशयद्वयमात्रस्योत्कटकोटिद्वयसमर्पकत्वेविप्रतिपत्तेर्वैचित्र्यानाधायक
त्वात्॥

नी० उक्तमेहेत्वनुक्तमन्त्रक्रमेणोदाहरति यथावापीह कालिंदीति शांभवं शंभोर्धनुः पणीकृतं कार्मुकं कालिंदीत्यादि यस्तु
११२ नायांवर्तमानस्य कठिनस्य कमठस्येव कठिनां महावीरस्याप्यशक्याकर्षणमिति यावद्रामोन्नाशरथिर्बालस्य नवोदितस्य

यथा कालिंदीविलुठत्कठोरकमठक्रूरं धनुः शांभवं रामो वा
लमृणालकोमलवपुर्वंशावतंसो भुवः व्याहारश्च खराः ख
लाः क्षितिभृतां गोष्ठी गरिष्ठा एव तस्मात्केवलमेषतिमम

मृणालस्येव सस्येव मृदुलशरीरो महावीराशक्याकर्षणाद्धनुराकर्षणो श्रेयस्करो भास्करः एम० ११२
न्यशक्य इति यावन्नातिज्ञाभंगस्त्वविनाकीर्त्यनभिरूपनादर्शयति वंश इति कुलं भुवः पृथिव्या अवतंसो भूषणामेतां
वत्कालपर्यन्तमकलंकितं इति भावः

नन्तुविवाहेप्रतिज्ञाभंगोनेत्राणांपृत्यतआह खलाइति उदृष्टमत्रेयाव्याहारेह्येषोऽज्ञातवनविषयेप्रखराणिपुमांसस्तथाचयद्य
पिश्रुद्धंलोकविरुद्धंनाचरणीयमितिन्यायाद्द्वनाचारितासम्प्रजेषैवेतिभावः लोकसमक्षंनाह शापनाचारेतुपाहेयस्व
महाजनस्येत्याह क्षितिभृतामिति राज्ञांगोष्ठीसभागारिष्ठामहतोपुरस्तिष्ठनीत्यनुषंगः तस्मात्कर्तव्यापरिसम्फरैरेषा
तुहिनमुपास्यमानोभास्करोराजगतप्रकाशकः केवलमित्यवधारणोममश्वेप्यस्करः कल्याराशस्तिष्ठनीतिस्वयंवरप्रसं
गरामममवलोकयतोजनकस्यसरत्वायंप्रत्युक्तिरियं न्यत्रगामोधन्तुर्नमयेपत्रवेत्तिसरवुर्विप्रजिपतर्णाविभाविनोगम्यशिरः
कंपाद्यनुभाविनोहैवतानुगुणपहृपसाधकोपन्यासात्मकविचारश्र्वैकोभास्करसाहाय्याज्ञामोधन्तुर्नमयेहित्याकार
कजुहस्ववेगाविश्रामधामः ७

नै० सौंदर्यसरिति मनोभवेनकामेनैषाहृश्यमानादृष्टाम्भस्याद्रणामलाचगणानारेखाजगतेत्यकमेवेदंसौंदर्यमितिसूचिकालिपिः
११३ कृतांकिमिति यद्वालावण्यस्यकर्तुस्त्रिजगतीविलोकितुंदृशेनायेतिपावदुद्ग्रीविकोत्कंठनाश्रुकाभिव्यक्तिकानाडिः
किमितिभावः वेत्यथवानयनयोरानंदद्रुमस्यवर्द्धमानानंदस्यमंजरीपुष्पगुच्छः किंसमुज्जृंभतेवर्द्धतेवाहोस्विच्छायायाः
113 यथावा सौंदर्यस्यमनोभवेनगणनारेखाकिमेषाकृतालावण्यस्यविलोकितुंत्रिजगतोमेषा
किमुद्ग्रीविका स्यानंदद्रुममंजरीनयोः किंवामहत्जृंभतेराधायाः किमुवास्वभावबहुभगारोमा
स्वभावबहुभगानिसर्गरमणीयारोमालिः किमुनयनयोरुन्मीलतिभासतइतिसर्ववेत्तावेति स्म(लिरुन्मीलति ॥८
त्रवहुकोटिसाधारणधर्मदर्शनजन्यसंशयविभावितोगम्यश्चालनाद्यनुभावितः कस्मुभितवकुत्वादृशामंशयप्रवेक रस०
इयंराधारोमालिरपिभवितुमर्हतिगणनारेखादिरपिभवितुमर्हतीत्याकारकऊहस्ववैराग्यविश्रामधाम ॥ ॥ ॥ ११३

कथयेति यमुनायाः पाथसितथात्वेनभासमानेरामालिंसांतस्येवास्वर्णोवह्निमत्त्वेनावगतात्यच खंजनंतत्वेनावभासमानं
चक्षुः खेलयंत्सुतेजपंतीयंकाहष्टश्चैवत्वंकथयकथयेत्सुपहासेवीप्सातथाशारद्वेतिप्रसंनः शीतभानुस्तत्वेनावभासमानो
यंचायमपिकउद्गपत्यभिमुखमास्ते वास्तविकस्वंड्वरावायमितिविपर्ययमसमपाकरोति तदुपरीति एषः प्रत्यक्षात्तिमिरा

यथावा कथयकथयकेयंखंजनंखेलयंतोविहरन्तियमुनायाः पाथसिस्वर्णोवह्निः स्वयमु
द्यपतिकोवाशारदः शीतभानुस्तदुपरितिमिरारामिषकोवाविवर्तः ॥ ॥ ॥ २

रांतत्वेनावभासमानानांविवर्तः परिरागतिभेदोवाकोनालोचितपूर्वस्त्वंकथयेत्यनुषंगोत्रापिबोध्यः अत्रपर
वैमत्याद्दिनागम्येनविभावितः परानुयोगेनानुभावितः खंजनात्मकाविशेषदर्शनपूर्वकः खंजनाध्यवसितलोच
नयुगलेयंनायिकाभवितुमर्हतीतितिमिराध्यवसितधम्मिल्लवहिदंचमुखंभवितुमर्हतीतिचोहस्त्ववर्गाविश्रामधाम॥

नै० इयमिति विलसंतीविशेषणाश्लेषणाल्लसंतीप्रकाशमानोऽङ्गटकांतिर्वासुधाकरकलेवामृतभरैःसंभृतावधिरविंबात्मकेकेदेशाए
११४ वामृतानुस्रुतषोडशकलामूर्त्तेश्चंद्राद्धिकायस्याताद्दशीयंराधिकाननस्यावपुः किरणमालिनः सूर्यस्यकरैःकिरणैःसहेत
किंतस्मान्नराधिकानवाकनकमंजरीयतः खंजरीटंवहतितत्तनउभयथैवलक्षणपात्स्मरमहालसागात्रगौरवभारितांकेयमुन्मी
114 लतिहृदयतत्कथयेत्यर्थः स्वचाधिक्यरूपसाधकस्यसूर्यकरसहनरूपबाधकस्यवोपन्यासेनाविभावितःपरान्नुयोगानुभा

यथावा इयंनविलसत्सुधाकरकलाधिकाराधिकाकरैःकिरणमालिनः किमुसहेतनस्यावपुः नवा
कनकमंजरीवहतिखंजरीटंयतस्ततः स्मरमहालसाकथयकेयमुन्मीलति ॥ ॥ ॥ २ ॥

वितोसाधारणधर्मदर्शनजन्यसंशयपूर्वकइयंसूर्यकरसहनान्नराधिकाखंजरीटवहनान्नकनकमंजर्यपिभवितुमर्ह एम०
तीत्येवमाकारऊहस्सर्वर्णाविश्रामधाम नवोभयकोटिस्याद्धर्मदर्शनेसतिनान्यतरकोटिनिश्चयोभवितुमर्हति ११४
तथाचविवक्षितार्थानिश्चयानुकूलत्वाभावात्संदेहोहिवितर्कलक्षणमव्याप्तमितिवाच्यं स्मरमहालसत्वेनगात्रगौ
रवादिनाकयोश्चित्सहतइत्यर्थाविष्करणाननत्कोटिनिश्चयानुगुणपरस्परस्फुटंप्रतीयते:

ननु दृशावस्थास्तु काश्चन शारीराः काश्चन मानस्योऽप्यवस्थाः सन्ति यथा व्याध्युन्मादरूपे शारीरे स्तः न व्यहृथ्या व्यापार उन्माद इति लक्षणे मानसव्यापारविवक्षया न स्याप्यान्तरत्वं संभवतीति वाच्यं तथा सति प्रलापपार्थक्यानुपपत्तेः तस्माच्छारीरो व्यापार उन्मादोऽत एव रससमंजर्यां कायिको वाचिक इति द्विविध एवोन्माद उक्तो न मानसी यौ कोऽप्यान्यथा विभागन्यूनतापत्तेः प्रलापस्यां

ननु दृशावस्थास्वभिलाषगुणकथाप्रलापाव्यभिचारिभावा-
भ्यंतरे न गणितास्तत्किं स्वतंत्रा एव ते संतीति चेन्न ॥ ॥ २

तरत्वादेव च न विभागाधिक्यमन्यथा वाचिकव्यवहारस्योन्मादमध्यगणनानौचित्यादेवं व्याधिरपि शारीर एव तथैव लक्षण कथनात्तत्र व्याधेर्विकारत्वादेव राणां सात्त्विकभावस्वांतर्भावः नानाविधव्यापारात्मकोन्मादस्य च पुलकाद्यात्मनोऽय स्याप्यथ रोमांचादिषु विकारात्मकस्य तु तस्य न कस्याप्यन्यतमानस्य तासां मध्ये विंतारुमतेति तदिदं नाव्यभिचारिषु गणना स्त्वभिलाषगुणकीर्तनप्रलापात्मकेनेति कुत इत्याशंकते नन्विति ॥ ॥

नै० समाधत्ते औत्सुक्यइति द्वयोरपीच्छाविशेषात्मकत्वादितिभावः वर्णानात्मकस्मृतावित्ति तथाचतत्त्वकथाविकारएव

११५ नभवतीतिगुणकथायास्तद्रूपत्वेनकुत्रात्मंतर्भावस्तत्त्वज्ञानकोभ्रतस्मृत्यात्मिकायाएवतस्यागुणकथारूपफलवैचित्र्यमंगी

कृत्यस्मृत्यवलंबनात्ः पार्थक्यंतुद्वयोरेवसंस्कारजन्यत्वाविशेषाद्व्यभिचारिस्मृतिलक्षणाक्रांतत्वाद्गुणकथायाः स्मृति

115 व्यभिचारिभावेंतर्भावः संभवत्येवेतिभावः इत्थंचवर्णपतेगुणा वत्तयाप्रतिपाद्यतेनेनेतिवर्णानंवाक्यार्थज्ञानंतत्त्वस्य

औत्सुक्याभिलाषस्यवर्णानात्मकस्मृतौगुणकथायाउन्मादेप्रलापस्यांतर्भावात्

तिरूपमेवपर्यवस्यतीतिवोध्यं उन्मादइति तथाचतदेतल्लक्षणायोग्ये थकृदुक्तयोराचारव्यवहारपदेसमानार्थके रम० ११५

एवभवतइतिमंतव्यं इदमुपलक्षणं व्याधावुद्वेगोनिविशतेस्वलक्षणालक्षितस्याद्वेगस्यव्याधिलक्षणाक्रांतत्वात् त

थानिधनंशब्देनोक्तमरणंचेनकुत्राप्यविकारत्वान्मरणव्यभिचारिभावलक्षणाक्रांतंचेतदेवतादृत्यपिवोध्यं इत्थंचया

वच्छायत्रनिविशतेतस्याउदाहरणंतदुक्तं

संख्यानियंत्रणामसृष्यन्नाह अत्र प्रतिभातीति व्यभिचारिपदप्रवृत्तिनिमित्तमनेकरसानुगुणत्वं दर्शयति तांबूलेत्यादि ए
कत्रासनसंस्थितिः परिहृताप्रसुप्रमादूरतस्तांबूलाहरणाच्छलेनाभसाश्लेषोपि संविघ्नितः आलापोपि न मिश्रितः पोञ्ज

॥ अत्र प्रतिभाति छलमधिको व्यभिचारिभाव इति तांबूला
हरणाच्छलेन रभसाश्लेषोपि संविघ्नित इति शृंगारे दर्शनात् ॥ ॥

नं व्यापारपंत्पानया कांतं प्रत्युपचारतश्चतुरया कोपः कृतार्थीकृत इत्यमरुकपद्यं तद्य्यस्य चतुरया तया कयाचिन्नापि
कयाकांतं प्रतिकोपः ईर्ष्यामानउपचारतस्तत्कालोचितक्रियया कृतार्थीकृतः स्फुटोप्यस्फुटतां नीतः कोपप्रकाशहि
कोपापनोदनविदग्धेन नायकेन वाटुकारादिभिरेकत्रास्थितमानतयानर्थकं स्यादिति भावः

नै० ११६ 116

एकत्रदेशे। आसनसंस्थितिरूपवेशानमत्ताहरन्तः प्रत्युद्गमादुत्थायाभिमुखगमनात्परिहृतात्पक्वानांत्वलाहरणाछलेन। अत्र
छलपदं कार्येषु गौणीभूतं न तु मुख्यतां त्वलाहरणसामानाधिकरण्यानुपपत्तेरिति नवमेनाख्योद्दोषः शंकनीयः रभसात्से
षः प्रेमालिंगनं। आपि परमभिमुखगमनेनसंभावनांगमयतीति संविविग्नः स्वयमेव धावित्वागतवत्यतिभावः एवं परिजनं व्या
परयंतोपकरणाहरणाद्यैर्निरंतरं प्रेरयंत्यालापोपि प्रश्नापिच्छापि: क्रियावैदग्ध्यमाह। नमिमिश्रितः प्रत्युत्तरैरित्त्यइतिवो

रौदैवंदजालादयः हासवव्यपदेशान्यायदेशयोर्दर्शनाद्वीथीभेदगणानाञ्च

ध्यः नवेदसंश्चातन्त्र्यमित्याह॥ वीथीभेदइति॥ वीथीभेदे मार्गविशेषे॥ करणादृशात्रुश्यम्भूतन्यायशात्रइति पावत॥ गणवान्॥ रम० ११६
सत्रमध्येकुलस्यपृथग्गणानां तत। तथाचश्रावीननिबंधेतस्यगणानाप्यस्येवेतिभावः इद्दस्तुपलक्षणं॥ यदुक्तमनासेधर्मोप
स्खलेनानुविहस्तपोनकल्कोध्ययनेनकल्कः स्वाभाविकोवेदविधिर्नकल्कः प्रसह्यवित्ताहरणंनकल्कस्तान्यवभावो
पहतानिकल्कइत्याहि॥ ॥

तदिदं लक्षयति संगुप्तेति किंचित्क्रियागोपनफलकस्य क्रियांतरस्य कारणीभूतानां करणाद्वृत्तिरित्यर्थः अवहित्थं तु निर्वेदाद्यनुभा
वगोपनफलकं छलं त्वत इति क्रियागोपनफलकमिति भेदः संकेतीकृतेति निकुंजकुहरान्ततामंडपप्रान्ते स्वच्छत्वात्क्रि
यमाणाया राधामाधवयोः क्रीडाविकारो वोऽस्त्यं नोऽस्मान्पातु कथंभूतयोस्तयोः संकेतीकृतकाननं इत संकेतवनं प्रविशतोरेवम

संगुप्तक्रियासंपादनं छलं विभावास्त्ववमाननप्रतिपक्षकुचेष्टादयः अनुभावा वक्रोक्ति
निभृतवीक्षणप्रकृतिप्रच्छादनादयः शृंगारे यथा संकेतीकृतकाननं प्रविशतोरन्यो
न्यकौतूहलादन्यत्वप्रतिभानमारचयतोरन्योन्यमुद्रसयतोः कुंचत्कायमितस्ततः किसल
येरात्मानमावृण्वतो राधामाधवयोर्निकुंजकुहरादु

न्योन्यकौतूहलात्परस्परविषयककौतुकादन्यत्वप्र
तिभानमितरेतरयोरपि याथातथ्यप्रतिपत्तिर्यथा न भवति तथा व्यवहरतोः रत एवान्योन्यमुद्रसयतोरितरेतरज्ञानभीत्या सं
गितयोरेवं कुंचत्कायं विवलितांगयष्टि यथा भवति तथेतस्ततः क्वापि क्वापि आत्मानं किसलयैः पल्लवैरावृण्वतो राधाछाद
यतोरित्यर्थः ॥ ॥

नै० अत्रविलब्धव्यवहारपरीक्षाविभावितंनिभृतवीक्षणाद्यनुभावितंकुंजप्रवेशगोपनफलकंछलंवंर्वरणाविश्रामधामसमापत्तीकृता
११७ नुप्रातिभासिकसत्ताभाजः कपटांबुराशीनैंद्रजालिकसमुद्रान्नुरोपकंठेलंकासमीपेईक्षमाणाः पुनरितित्वर्थेसोनुश्चनह
117 नुमत्पराक्रमोरामचंद्रः कपींद्रस्योह्यधिकमणास्यमुखेवहृशोमखेवहृंयथास्यात्तथायोजयामासेत्यर्थः अत्रांबुराशपदभा

संग्रामेयस्या समापिकृत्मा कपटांबुराशीन्नुरोपकंठेपुनरीक्षमाणाः हृशोकंपींद्रस्य
मुखेसखेहृमायोजयामाससरामचंद्रः सर्वाणिव्यभिचारिकुलानिविस्तरभिया। राम०

सकप्रतिपक्षराक्षसकुचेष्टाविभावितंतथाहृक्पातानुभावितंस्त्रीयतत्वावगमगोपनफलकं। नोद्धाहृतानि ११७
मचंद्रनिष्ठछलंवर्वणाविश्रामधामततः सिंहोभवत्सघोयावत्तस्यांविकाशिरः छिनत्तितावत्सुरूषः खड्गपाणिरहृश्यतेत्याद्ये
रौद्रेपिछलंहृश्यतेपरंतुविस्ताभियानोदाहृियतइत्याह। सर्वाणीति॥ ॥

यत्तु कथमसौ संख्यानियमो मात्सर्योद्वेगदंभेर्ष्याविवेकनिर्णयक्लैब्यक्षमाकुतुकोत्कंठाविनयसंशयधाष्ट्यादीनामपि तत्र तत्रो
दाहरणेषु दृष्टचरत्वादिति तन्नासूयातो मात्सर्यस्य त्रासादुद्वेगस्यावहित्थाद्दंभस्यामर्षादीर्ष्याया मतेर्विवेकनिर्णययोर्दैन्या
त्क्लैब्यस्य धृतेः क्षमायाः औत्सुक्यात्कुतुकोत्कंठयोर्लज्जाया विनयस्य वितर्कात्संशयस्य चापलाद्धार्ष्ट्यस्य च वस्तु
तः सूक्ष्मे भेदेऽपि नांतरीयकतया तदनतिरिक्तत्वस्यैवाध्यवसायान्मुनिवचोगौरवाद्दुर्वचं खलतापाम्नो चित्याद्न्य
थामते रोषदंतरायाल्लज्जायास्तदंतर्भावः स्यात्तदिदं सर्वमभिसंधायैव विनयादीनामंतर्भावो ग्रंथकृतोक्तः ए
षु च व्यभिचारिभावेषु मध्ये केचन केषांचन विभावा अप्यनुभावा अपि भवंति यथेर्ष्याया निर्वेदं प्रति विभावत्वमसूयां प्र
ति चानुभावत्वं यथा वा चिंताया निद्रां प्रति विभावत्वमौत्सुक्यं प्रति त्वनुभावत्वमित्याद्यन्यत्र विस्तरः ॥ ॥ २ ॥

नी० ११८ 118

अथ रसभेदे नियतान् व्यभिचारिभावान्दर्शयति आलस्येति विशेषविधिनिषेधयोः शेषनिषेधाभ्यनुज्ञाफलकत्वन्यायेन ॥

आलस्यौग्र्यजुगुप्साः संभोगे वर्ज्याः विप्रलंभे आलस्यग्लानिनिर्वेदश्रमशंकानिद्रौत्सुक्याप
स्मारसुप्तविबोधोन्मादजाड्यासूयाव्यभिचारिणः हास्ये अवहित्थालस्यसुप्तनिद्राप्रबोधश्च०
करुणे मोहनिर्वेददैन्यजाड्यविषादश्रमापस्मारोन्मादव्यथालस्यस्मृतिवेपथवः ॥ ४ ॥ विप्रलंभस्तु करुणेऽपि संभवत्येवेत्याह विप्रलंभ इति ॥ रौद्रे उत्साहस्मृतिस्वेदावेगामर्षरोमांचचपलतोग्रतास्वरभेदकंपाश्च० वीरे उत्सा
हधृतिमतिगर्वावेगामर्षौग्र्यरोमांचाश्च० भयानके स्तंभस्वेदगद्गदतारोमांचवेवर्ण्यशंकामोहा
वेगदैन्यचापलत्रासापस्मारप्रलयमूर्छाश्च० वीभत्से अपस्मारमोहावेगवैवर्ण्यानि च० अद्भुते
विवक्षितार्थप्रतिपादनं तु लाघवमभिसंधायैवेति भावः ॥ अत एवोत्तरत्र संमुखवक्त्रस्तंभस्वेदगद्गदताश्रुरोमांच
यैवं तेषु दर्शिताः विप्रलंभव्यभिचारिभावानाह विप्रलंभ इत्येवमग्रेऽपि ॥

रस० ११८

अन्ये हर्षोन्मादस्मृतिमत्यादयः रसाउनुकूलाः शांतरसानुकूलाः यद्वान्येन्येपिकेचनरसानुकूलास्तत्तद्रसानुकूलाःस्वयमू
ह्याः उदाहरणानुसारेणाद्रष्टव्याः तथाचेदंप्रायोवादमात्रमितिभावः तदुक्तंप्रायोनवस्थितेर्विते भावाः संकीर्णसंभवाः

अन्येचभावारसानुकू
लाः स्वयमूह्याः ॥ ॥

वाहुल्येननिगद्यंतेन व्याप्येनेयथास्थिताः १ शंकासूयाभयंग्लानिर्व्याधिश्चिंतास्मृतिर्मतिः श्रोत्सुक्यंविस्मयोहर्षोव्रीडो
न्मादौमदस्तथा २ विषादोजडतानिद्रावहित्थंचापलंधृतिः इतिभावाः प्रयोक्तव्याः शृंगारेसुयथायथं ३ श्रमस्वपल

नानिद्रात्वश्रोम्लानिस्तथापिव शंका
स्यावहित्थंचहासेभावाभवंत्यमी ४

नै०
११९
119

दैन्यंचिंतातथाग्लानिर्निर्वेदोजडताधृतिः व्याधिश्चकरुणेवाच्याभावाभावविशारदैः ५ ईर्ष्यासूयातथाग
र्वउत्साहोमदएवच चापल्यमुग्रताचैवरौद्रेभावाः प्रकीर्तिताः ६ उत्साहश्चाप्यमर्षश्चवितर्कोथमतिर्धृतिः
क्रोधोसूयातथामोहश्चावेगः शोकहर्षयोः ७ गर्वोमदस्मृत्योग्रत्वंभावावीरेभवंत्यमी संतापोमरणंचैव
चापलंचभयानके ८ अपस्मारोविषादश्चभयंरोगोमतिर्मदः उन्मादश्चेतिविज्ञेयाभावाबीभत्ससंस्थि
ताः ९ आवेगोजडतामोहोहर्षणंविस्मयोधृतिः इतिभावान्निबध्नंतिरसेस्मिन्नद्भुतेबुधाः १० इति के
श्चित्तुसंभोगेवर्ज्याइत्यनेनग्रंथेनवर्जनीयाएवव्यभिचारिणोग्रंथेपिदर्शिताइतिविश्राम तन्मूलं ॥ ॥ २

राम॰
११९

अथरसविशेषस्थायिविशेषाणामपिव्यभिचारिभावत्वमस्तीतिविवेचयितुंघतिजानीते स्थायिनोपीति नेदृतद्विवेचयति

स्थायिनोपिव्यभिचरंति हासः शृंगारे रतिः शांतकरुणहास्येषु भयशोकौ
करुणाशृंगारयोः क्रोधोवीरे जुगुप्साभयानके उत्साहविस्मयोसर्वरसेषु
इतिश्रीभानुदत्तमिश्रविरचितायांरसतरंगिण्यांव्यभिचारिभावनिरूपणंनाम
पंचमस्तरंगः॥

हासइत्यादिरतेर्व्यभिचारित्वमाहरतिरिति एवमग्रेपि इतिश्रीजड्डुपनामकगंगा
राममविरचितायांनौकाख्यायांरसतरंगिणीव्याख्यायांपंचमस्तरंगः

नो० श्रीगणेशायनमः सपरिकरेहेतावभिहितेऽभावसरं रसनिरूपणां प्रतिजानीते अथरसाइति विभावेत्यादि विभावानुभाव
१२० व्यभिचारिसंयोगाद्रसनिष्पत्तिरितिसूत्रस्यविभावानुभावव्यभिचारिणांसंयोगान्मेलनाद्रसस्यनिष्पत्तिरभिव्यक्तिरित्यर्थः
126

अथरसानिरूप्यंते विभावानुभावसात्विकभावव्यभिचारिभावैरुपनीयमानः
परिपूर्णः स्थायिभावोरस्यमानोरसः ॥ श्रीगणेशायनमः ॥ ॥ १

कत्वेपिविभावसात्विकभावयोर्द्वयोरेवमिलनेपिसर्वाभिमतारसानभिव्यक्तिर्नसिद्ध्यतिसात्विकभावानांद्विरूपतया रम०
त्रयाणामपिमेलनस्यतत्रासिद्धेरतः सात्विकेतिव्यभिचार्यनुभावयोर्गोवलीवर्दन्यायेनग्रहणार्थं॥ अतएवसूत्रेव्यभि १२०
चारिशब्देननिर्वेदादयएवगृह्यंतइतिसंप्रदायइतिस्मर्तव्यं॥॥

परिपुष्टः आलंबनेनोत्पादितउद्दीपनेनोद्दीपितोनुभावैः प्रतीतियोग्यः कृतोव्यभिचारिभिश्चपोषित इत्यर्थः
स्थायिभावोरामाद्यनुकार्यनिष्ठएवोपनीयमानोनटेकृत्रिमवेषादिनानुकार्यरामादितुल्यतानुसंधानव
शादारोप्यमाण इत्यर्थः रस्यमानश्चमत्कारहेतुः इदंचरसपदप्रवृत्तिनिमित्तमुक्तं रसोरसपदार्थोविषयः
तदुक्तमुक्तसूत्रंव्याचक्षाणैर्भट्टलोल्लटप्रभृतिभिः आलंबनोद्दीपनैरुत्पाद्योत्पादकभावादुद्दीप्योद्दी
पकभावाच्चानुभावैर्गम्यगमकभावाद्व्यभिचारिभिश्चपोष्यपोषकभावात्संयोगाद्रसस्यनिष्पत्तिरुत्पत्ति
रुद्दीप्तिरनुभूतिः परिपुष्टिश्चरामादौ।नर्तकेतुतद्रूपताध्यासादारोपइत्येति ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥३

नी० यद्यप्क्वचिदिमेरूपितत्वात्वेनागृहीतैर्विभावादिभिः सैवैः स्वलिंगैरुपनीयमानश्चित्रतुरगन्यायेनरामोऽयमितिबुद्धि
१२१ विषयेनटेपक्षेनुमीयमानोतएवपरिपूर्णाः स्थायिभावावस्थातोवस्थांतरापन्नः स्थायिभावोरत्यादीरसमान
तयाचर्व्यमाणतयारसपदार्थोबोध्यः तदुक्तंश्रीशंकुकैः रामएवायमित्ययोगव्यवच्छेदविषयायाश्चयमेव
१८ रामइत्यन्ययोगव्यवच्छेदविषयायावासम्यग्बुद्धेरनंतरावतीर्णानामसौरामइतिबाधायारामोऽयमितिमिथ्या
बुद्धेर्विरुद्धोभयकोटिकायाश्चयंरामोनवेतिसंशयबुद्धेरामसादृश्यविषयायारामसदृशोऽयमितिसादृश्यबु राम॰
द्धेश्चलोकप्रसिद्धायाः प्रत्यक्षिनिहृत्ययोगपत्रयाविलक्षणायाश्चित्रतुरगोऽयमितिवद्रामोऽयमितिबुद्ध्याः स्वीकृ १२१
हितेननटात्मनिपक्षेबाधितमपिविभावादिकृत्रिमयात्मकंलिंगमवधार्यते॥ कथंतदवगम्य इतिचेत्॥ ॥ २

नटेन कर्त्रा सेयं ममांगेषु सुधारसच्छटा सुपूरकर्पूरशलाकिका दृशोः मनोरथश्रीर्मनसः शरीरिणी प्राणेश्वरी लो
चनगोचरं गतेति दैवादहमद्य तया चपलायतनेत्रया वियुक्तश्च अविरलविलोलजलदः कालः समुपाग
तश्चायमिति चालंबनोद्दीपनयोस्तथा शागेव गुरुशिक्षाभ्यासाद्यै रोमांचाद्याविर्भावनविषये कृते नातिशयि
ताभ्यासेन रोमांचाद्याविर्भाववक्त्रोत्कंठाद्यैरभ्यासपाटवेनैव च तत्कालोचितसकटाक्षभुजाक्षेपादिस्वप्रका
शनसंभवात् तेन चरत्याद्यात्मा स्थायी तत्रानुमीयते सेयमनुमितिरेव सचमत्कारप्रतीतिरूपा चर्वणेत्युच्य
ते चर्वणाविषय एव च स्थायी रसपदार्थः चर्वणायाश्च सामाजिकगतत्वात्तेष्वेव रसव्यवहार इति इत्थं च
विभावानुभावव्यभिचारिभिः संयोगादनुमानाद्रसस्य स्थायिनो निष्पत्तिरनुमितिरित्यर्थः ॥ ॥ =

नो० वस्तुतः सामाजिकेषु रत्यंशस्पर्शाभावेऽपि तत्काव्यस्तम्भसमारोपेऽनुमितेनोक्तचमत्कारेण स्यादित्यत्र कथं हर्षबलोद्रेकप्रकृतविषययो
१२२ रनयोश्च मत्कारजनकत्वमिति वलोकप्रसिद्धिमवधूय कल्पनायां न सहृदयसमाश्वासोऽत स्ता व्यंग्यत्वाच्च सामाजिकेषु तादृ
124 शरत्याद्यभिव्यक्तिरपि दुर्लभैव अन्यथा निर्वासनेषु वालादिष्वपि तदभिव्यक्तिप्रसंगादित्यपरितुष्यन्विभावादिभिः संयोगा
द्भोज्यभोजकभावसंबंधाद्रसस्य निष्पत्तिर्भुक्तिरिति सूत्रार्थं मत्वा लक्षणांतरमाह भावेति रत्यादीत्यादिः एतल्लक्ष

भावविभावानुभावव्यभिचारिभावैर्मनोविश्रामो यत्र क्रियते स एव रसः

णो विभावादिसमभिव्याहारेण रत्यादिभावोपादानं साधारणीकरणरूपैकप्रयोजनस्फोरणाय विभावानुभावव्यभिचा राम०
रिभावैरिति शब्दात्मनः काव्यस्याभिधात्मकप्राथमिकव्यापारेणास्वस्वासाधारणरूपेणानिवेदितैर्भावकत्वात्मकद्विती १२२
यीकव्यापारेणावागम्यात्वप्रकारकरसविरोधिज्ञानप्रतिबंधद्वारा कांतात्वादिरसानुकूलधर्मपुरस्कारेणापरिस्फुरद्भि
र्विभावैः संबंधिविशेषानवच्छिन्नत्वेन चतथाभूतैः रत्याद्यनुभावादिभिश्चेत्यर्थः

नचैतादृशव्यापाराभ्युपगमो निरर्थकः स्वात्मनि तत्तन्नायकाद्यभेदस्य बुद्धेरेवागम्यात्वप्रकारकधीप्रतिबंधसंभवादिति वाच्यं दुष्यं
ताद्यात्मकनायके धराधीश्वरत्वधीरत्वादेरात्मनि चाधुनिकत्वकापुरुषत्वादेर्वैधर्म्यस्य स्फुटं प्रतिपन्नत्वात्तद्भेदस्यैव दुरवधार
णीयत्वात् इत्यतः साधारणीकृतेषु दुष्यंतशकुंतलादिदेशकालवयोवस्थादिषु सत्सु द्वितीयीकव्यापारमहिमनि पंगुतां ग
ते सति समुन्मिषितृतीयीकेन भोगकृत्त्वव्यापारेण रजस्तमसोर्निगीर्णयोः सत्त्वोद्रिक्तसत्त्वजनितेन निजचित्स्वभावनिर्वृ
तिविश्रांतिलक्षणेन साक्षात्कारेण विषयीकृतो भाव्यमानैकगम्यः साधारणीकृत एव रत्यादिः स्थायी भुज्यमानो रसपदार्थः
किं वा निजचित्स्वभावनिर्वृतिविश्रांतिलक्षणः स्थाय्यपि भावभोगो वा रसः तदिदमुक्तं मनोविश्रामो यत्र क्रियते स वा रस इति
उक्तं च भट्टनायकैः रसो न ताटस्थ्येनेत्यादि तस्यार्थः न नटादिगतत्वेनारोप्यते न वा रामादिगतत्वेनोत्पाद्यते इति ना
प्यात्मगतत्वेन व्यज्यते किंत्वभिधाख्यो व्यापारो यथा वाक्यमात्रस्य तथा काव्यनाट्ययोरेव सता द्वितीयेन भावकत्वव्या
पारेण साधारणीकृतेषु विभावादिषु तृतीयेन भोगकृत्त्वव्यापारेण भाव्यमानः स्थायी सत्त्वोद्रेकजनितेन स्वप्रकाशान
न्दमयसंविद्विश्रांतिलक्षणेन पारमार्थिकेन भोगेन विषयीक्रियत इति

नं० स्थाय्यादीनां साधारणीकरणफलकं हृदनीयोकव्यापारमंतरेणाह प्रबुद्धेति प्रबुद्धोद्बुद्धाससमभिव्यक्तेति यावत् स्थाय्यपि भाववासना
१२३ स्वभावस्थायिपदव्यवहार्योद्बुद्धसंस्कारलक्षणा न स्वस्थः स्थाय्यपि भाव इति तु परमार्थः कथं प्रबोध इतिजिज्ञासाह प्रबोधका इति प्र
थमानुरागे वासनोत्पादकालंबनानुभवापूर्वकालत्वाद् गोचरीभूतो जन्मांतरीयेति । यद्यपीदानींतनस्वस्वकालभेदार्जितवास
नाभेदेनापि रसास्वादः स्यात्तथापि पटुतरभावमभिप्रेत्यैतदुक्तं । वस्तु स्वाभाविकवासनान्यकालिकानुभवमूलकस्थिति
प्रभवस्य स्थाय्यपि भावस्य वासनायाश्चाभिव्यक्तिस्थलेऽपि जन्मांतरीयास्पष्टतरवासनाकालीनस्यानुभवस्य वासनाभिप्रायको यं ग्रंथः

प्रबुद्धस्थाय्यपि भाववासनावाद्रसः प्रबोधकाविभावानुभावव्यभिचारिभावा न च यूनोः प्रथमानुरागे व्याप्तिः पूर्वो हि
एतादृशानुभवस्यैवाद्विषयाविषयविधयाकारणत्वादालंबनविभवाद् \\ अनुभवाभावादिति वाच्यं तत्रापि जन्मांतरीयानुभवस राम०
निगीयते तथा चाविभावानुभावव्यभिचारिभिः संयोगाद्व्यंग्यव्यंजकभावसंबंधाद्रसस्य भग्नावरणचिद्विशिष्टस्थायिनो निष्प १२३
त्तिः स्वरूपेणावभास इति सूत्रार्थः तदुक्तं श्रीमदाचार्यैरभिनवगुप्तपादैः लोके कारणकार्यादिना व्यवहार्यैः प्रमदादिभिः स्था
यिनोऽनुमानेऽभ्यासेन पाटवं झटिति प्रवृत्तिरूपं तद्धर्मो सामाजिकानां वासनारूपेणांतः स्थितेन रत्यादिः स्थायी कोऽभि
गुणालंकारादिद्वारा नाट्ये च चतुर्विधाभिनयरतिविभावनात्मकव्यापारवत्त्वाद लौकिकविभावादिशब्दव्यपदेश्यो गयदृशाविशि

ननु तथाप्यन्यनिष्ठैर्विभावादिभिः कथमन्यनिष्ठस्य स्थायिनोभिव्यक्तिरिति चेत्सत्यं ममैवैते शत्रोरेवैते तटस्थस्यैवैते इति संबंधिविशे
षस्वीकारनियमस्य न ममैवैते न शत्रोरेवैते न तटस्थस्यैवैते इति संबंधिविशेषपरिहारनियमस्य चानध्यवसायात्तेषां साधारण्येन प्र
तीतेस्तथा चामुकस्यैवैते त्यवधारणां विना प्रतीतानां तेषां स्वीयत्वासंसर्गाग्रहः सर्वसंमतस्तेषामस्य माहात्म्यात्तं भवत्येवेति स्वी
यस्थायिभाववासनाभिव्यक्तिर्युक्तैवेति भावः नन्वेवं विभावादीनां साधारण्यमवश्यकत्वेपि स्थायिनां साधारण्यं कथं स्या
त्तत्तदात्मासाधारणत्वात्तेषां  न च मास्तु तेषां साधारण्यं रसाभिव्यक्तेरसाधारण्येप्युपपत्तेरिति वाच्यं  तथा सति सहृद
यसंवादो न स्यान्मास्तु संवाद इति चेदेवंविधालौकिककल्पनाया मनाश्वासापत्तेः उच्यते उपायानां विभावादीनामुक्त
साधारण्यबलाद्रसानुभवकाले स्थायिनां प्रमातृविशेषनिष्ठत्वलक्षणाद्याः परिमितप्रमातृतायाप्रविगलनमज्ञानं
तद्वशादुन्मिषितो वेद्यान्तरसंपर्कशून्योपरिमितो भावो यस्य तेन प्रमात्रा सकलसहृदयसंवादकारिणा प्रमातृविशेषसं
बंधाग्रहरूपेण साधारण्येन स्थाय्यपि चर्व्यते

नै॰ ननुचर्वणाविशिष्टस्थायिभावमात्रं नरसः रसेघेवांपंलधानंदीभवतीत्येवमाघयास्मृत्यासहृदयप्रमाणेनवानंद
१२४ स्वरूपतायास्तत्राहरणदितिचेन्न प्रकाशनयेद्वत्तिज्ञानलक्षणात्वाकारवद्धस्यमाणार्चर्वणात्वरूपाभिन्नस्यात्मान
हस्यापिविषयीकरणात् सचचर्व्यमाणानेकधारास्थचर्वणानाशेनध्वपन्नतएवविभावादिजीवितावधिरनित्यच
र्वणास्तत्वासाधारणास्येणाविभावानवभासात्मानकरमन्यायेनचर्व्यमाणाः पुरइवपरिस्फुरन्हृदयमिवप्रविशर
न्सर्वांगीणामिवालिंगनन्यत्सर्वमिवतिरोदधद्ब्रह्मास्वादमिवानुभावयन्नतएवालौकिकचमत्कारकारीशृंगारादि
कोरसः सचनविभावादिकार्यः उत्पन्नस्यतस्यतत्कालेत्वसंभवत्नामशोकस्यतन्नाशकस्यसमवधानपर्यंतं
विभावादिचर्वणानाशेपिसत्वप्रसंगात् हित्वापेक्षावुद्ध्यारिवकार्यनिमित्तकारणायोर्नाशयनाशकभावकल्प रम॰
नायागौरवपराहतत्वात्त्हन्यथैवोपपत्तेः एवंस्वरूपेणामतोज्ञाप्यत्वस्याप्ययोगात्तन्नासौज्ञाप्योपि ॥ ॥ ॥ १२४

विभावादिभिरेव रससमुत्पाद्यज्ञाप्यत्वमित्यपि न विचाररमणीयं कार्यवैचित्र्ये सामग्रीवैचित्र्यस्य नियामकत्वात् कार्यव्याप्युक्तविभा
वस्य रत्यादिस्वरूपाजनकत्वाच्च किंच स्वप्रकाशनयेवात्मसुखज्ञानस्य च ससुखज्ञाप्यत्वव्यावर्तनाय यत्स्वभिन्नतज्जन्यज्ञानविष
यत्वरूपं तज्ज्ञाप्यत्वमुख्यमिष्टं तत्प्रकृते न संभवत्येव स्वाभिन्नतज्जन्यज्ञानविषयत्वरूपं तज्ज्ञाप्यत्वं तु न निषेधामः अपि तु विभावा
दिचर्वणात्मकविभावादिजन्यज्ञानाकारकात्मचैतन्यग्राह्य एवासौ मन्यते तदुक्तं विभावादिभिर्व्यञ्जितश्चर्वणीयश्चेति का
रकज्ञापकाभ्यामन्यो हेतुर्न सिद्ध इति चेद् लौकिकसिद्धेर्भूषणमेतन्न तु दूषणम् ये तु रसे विभावादिकार्यत्वव्यवहारस्तत्रापि व्यं
जकविभावानुभावव्यभिचारिणां चर्वणायामुपयोगात्तस्यामुपचारात् गुणालंकाराद्यसंभिन्नरसादिविषयलौकिकप्रमि
तेर्जगदादिविषययुञ्जानप्रमितेर्वा स्वार्थसंस्पर्शरहितात्ममात्रविषययुक्तप्रमितेश्च गुणालंकारसंभिन्नरसादिमात्रविषयत
या विलक्षणायां संवित्ति हेतुतया ज्ञाप्यत्वव्यवहारस्त्वपि तत्त्वसाम्प्रज्ञायिकानां ॥॥॥

नो॰
१२५

प्रागसत्त्वाद्विग्राहकस्याप्यभावान्नमुख्यज्ञाप्यपदप्रवृत्तिनिमित्तवानेषः तथाहि यत्तावद्ग्राहकं निर्विकल्पकं विभावादिपरामर्शस्य
निर्विकल्पकजननायोग्यत्वात् नापि स्वाभिन्नसविकल्पकं चर्व्यमाणस्यालौकिकानन्दमयस्य तस्य स्वसंवेदनमात्रसिद्धत्वात्
चर्वणादशायां ज्ञानान्तराभावात् स्वाभिन्नसविकल्पकविषयत्वेन ज्ञाप्यत्वं त्विष्टमेव ननु ज्ञानं तावद्द्विविधमात्मैवैतत्स्वरू
पं निर्विकल्पकमेकं स्वाभिन्नसविकल्पकं चाद्वितीयं तयोर्मध्ये आद्यैकाविषयत्वेनान्त्याविषयत्वमागच्छतो द्वयान्यतराविषयत्वा
भावेन चोभयविषयत्वमापद्यते तच्च विरुद्धमिति चेन्न तदिदं स्वाभिन्नसविकल्पकविषयत्वरूपं लोकोत्तरचमत्कारमेव रस
चर्वणायामवगमयतीत्याहुः गुरुश्रुतिस्वारस्यात्तु रत्याद्यवच्छिन्ना भग्नावरणा चिदेव रस इति तु युक्तमुत्पश्यामः सत्त्वे
रसस्यैतस्य रत्याद्यवच्छिन्नचिदानन्दस्यैतत्पर्यायान्यासेवमरणिः तत्रावरणाभंगो वा सहृदयस्य निजसहृदयतावशोन्मि
षितेन विभावादिचर्वणामहिम्ना तत्त्वकाप्युपहितस्वस्वरूपानन्दाकारसमाधिना योगिन इवान्तःकरणाहतिर्वा चर्व
णापदार्थः इयं च विभावादिविषयसंवलिताचिदालम्बनत्वादेव परब्रह्ममात्रास्वादात्समाधेर्विलक्षणा भावनाभावकाव्य
व्यापारमात्रादिति

रस॰
१२५

नव्यासक्तविभावानुभावव्यभिचारिणां संयोगाज्ञावानात्मन एव ह्लादापाद्यमस्यानिर्वचनीयदुष्यंतादिरत्याद्यात्मनोनि
ष्पत्तिरिति स्वार्थमत्वा काव्येनाद्येयकविनानटेन च प्रकाशितेषु विभावादिषु व्यंजनाव्यापारेण दुष्यंतादेः शकुं
तलादिरतौ गृहीतायां समनंतरमेव वृवतहृदयसहृदयतोल्लासितस्य भावनाविशेषरूपस्य महिम्ना कल्पितदुष्यंतत्वा
वच्छादितस्वात्मन्यज्ञानावच्छिन्ने शुक्तिकाशकलरजतखंडः समुत्पद्यमानोनिर्वचनीयः साक्षिभास्यः शकुंतला
दिविषयकरत्यादिरेव रसः ननु भग्नात्मनो दुरधिरोहत्वेनोर्विशालवंशोन्नतेः कृतशिलीमुखसंग्रहस्यापरस्यानुप
प्लुतगतेः परवारणस्य हानावुमेकलहभगः सततंकरोषि हिंस्याद्दीनानार्थस्फुलेशव्यंजकोऽवाग्राकरणिकार्थबोधाप
पत्तौ नातिरिक्तव्यंजनाव्यापाराभ्युपगमः समुचितः शक्तिनियमनपूर्वकव्यंजनोल्लासमभ्युपगच्छद्भिरपि नाना
र्थस्फुलेऽर्थद्वयप्रतीत्यंगीकारेणाप्रक्षालनाद्धि पंकस्य दूरादस्पर्शनं वरमिति न्यायान्नियमनोल्लासयोरेवाप्रामाणिकत्वा

नी०
१९६
126

नानार्थस्थलेषूपमायाः प्राकरणिकाप्राकरणिकार्थगतायाः प्रतिपत्तेयवश्यं वाच्यस्यार्थव्यंजनयेव प्राकरणिकस्याप्यर्थस्य
शब्दव्यंजनया प्रतिपत्तावक्लिष्टकल्पनेयत्याशयेन प्राचीनोक्तं नानार्थव्यंजकत्वेन दुष्यतीत्येवमाद्यन्यत्र विस्तरः अयं च कार्या
द्दोषविशेषस्य नाशप्रस्त्वनन्नाशस्य स्वोत्तरभाविनालोकाभराह्वादिनभेदाग्रहान्तु स्वपदव्यपदेश्यो भवति स्वरूपोपस्थितरला
द्विनाचभेदाग्रहाद्वृत्तित्वेनैकत्वाध्यवसानाद्वा व्यपदेशीयस्तोच्यते वच्छेदकं दुष्यंतत्वमप्यनिर्वचनीयमेवावच्छेदकत्वं च र
त्यादिविशिष्टबोधेविशेष्यतावच्छेदकत्वं एतेन दुष्यंतादिनिष्ठस्य रत्यादेरनास्वाद्यत्वान्तरसत्वं स्वनिष्ठस्यतस्य शकुंतला एम.
दिभिरतत्संबंधिभिः कथमभिव्यक्तिः स्वस्मिन् दुष्यंताद्यभेदबुद्धिरूपबाधबुद्धिपराहतेत्यादिकमपास्तं यद्यपि विभावादी १९६
नां साधारण्यं प्राचीनैरुक्तं तदपि काव्येन तेषु शकुंतलादिशब्दैः शकुंतलात्वादिप्रकारकबोधजनकैः प्रतिपाद्यमानेषु स
त्सु दोषविशेषकल्पनं विनानुपपादमतोवश्यकल्प्ये दोषविशेषे तेनैव स्वात्मनि दुष्यंताद्यभेदबुद्धिरपि सूपपदेति किंचि
न॥

नन्वेवं रतेरसिकानामदुष्यन्त इव सहृदयेऽपि दुःखजनकता करुणारसादिषु तु स्थायिनः शोकादेर्दुःखजनकतया प्रसिद्धस्य कथमिव सह
दयहृदयाह्लादहेतुत्वमनुगतनायक इव सहृदयेऽपि दुःखजननस्यैवौचित्यात्॥ न च मतमस्य शोकादेर्दुःखजनकत्वं कुतं न कल्पितस्या
तिनायकानामेव दुःखं न सहृदयस्येति वाच्यं॥ रसानुसर्यादेर्भयकंपाद्यनुत्पादकतापत्तेः किंच सहृदये रतेरपि कोऽपन्नत्वेन सुखज
नकत्वानुपपत्तेरिति चेत्सत्यं शृंगारप्रधानकाव्येभ्य इव करुणाप्रधानकाव्येभ्योऽपि यदि केवलाह्लाद एव सहृदयहृदयप्रमाणा
कत्वानां कार्यानुरोधेन कारणस्य कल्पनीयत्वाल्लोकोत्तरकाव्यव्यापारस्यैवाह्लादप्रयोजकत्वमिव दुःखप्रतिबंधकत्वमपि कल्प
नीयं यथाह्लाद इव दुःखमपि प्रमाणासिद्धं तथा प्रतिबंधकत्वं न कल्पनीयं स्वस्वकारणवशाद्वा भयमपि भविष्यति अथ
तत्र कवीनां कर्तुं सहृदयानां च श्रोतुं कथं प्रवृत्तिरनिष्टसाधनत्वेन निवृत्तेरुचितत्वादिति चेदिष्टस्याधिक्यादनिष्टस्य चान्
नत्वाद्वंदनकवलपनाद्याविव प्रवृत्तेः केवलाह्लादवादिनां तु प्रवृत्तिरप्रसक्तैव अश्रुपातादयोऽपि ततद्दशानंदानुभवस्वा
भाव्यान्न तु दुःखादत एव भगवद्भक्तानां भगवद्गुणानाकर्णनादश्रुपातादयः समुत्पद्यन्ते न च तत्र जात्वपि दुःखानुभवोऽस्ति॥

नो०
१२७
127

नवकरुणारसादेः स्वात्मनि शोकादिमद्दशरथ्यादितादात्म्यारोपपर्यालोचनाद्दुःखमद्यास्वत्वेन सन्निपाताद्वैवास्वात्मनि तद्वारोपेपि परस्याह्ला
दुभावि कंचन तत्र केवलं दुःखमिति काव्येपि केवलं दुःखमेव युक्तमिति वाच्यं अयं हि लोकोत्तरस्य काव्यव्यापारस्य महिमा
यत्प्रयोज्या अरमणीया अपि शोकादयः पदार्था आह्लादमलौकिकं जनयंति विलक्षणो हि कमनीयकाव्यव्यापारजन्यास्वा
दः प्रमाणांतरजादनुभवात् तज्जत्वं च तज्जन्यभावनाजन्यकल्पितरत्यादिविषयत्वं तेन रसाह्लादस्य काव्यव्यापारज
न्यत्वेपि न क्षतिः शकुंतलाद्यवगम्यात्वज्ञानोत्पाद्ये स्वकात्वात्मनि दुष्यंताद्यभेदबुद्ध्या प्रतिबध्यत इत्याहुः अनिर्वचनीयख्या
तिमनस्तु पगच्छतां व्यंजनाव्यापारमप्यविदुषां विदुषां तार्किकाणां मते प्रागुक्तदोषमहिम्ना स्वात्मनि दुष्यंतादितादात्म्या
वगाही शकुंतलादिविषयकरत्यादिमदभेदबोधो मानसः काव्यार्थभावनाजन्माविलक्षणविषयताशाली रसपदार्थो भ रस०
वति तत्र च विभावानुभावव्यभिचारिणां संयोगाज्ज्ञानरूपाद्दोषाद्दसप्यज्ञानविशेषात्मनो निष्पत्तिरुत्पत्तिरिति सूत्रार्थः ।। १२७

सवबोधः स्वात्मनि दुष्यंतत्वधर्मितावच्छेदककशकुंतलादिविषयकरतिवैशिष्ट्यावगाही शकुंतलाविषयकरतिमान्दुष्यंत इत्याकार
कएकः स्वात्मत्वविशिष्टे शकुंतलाविषयकरतिविशिष्टदुष्यंततादात्म्यावगाही शकुंतलाविषयकरतिमद्दुष्यंतोहमित्याका
रकोद्वितीयः स्वात्मत्वविशिष्टदुष्यंतत्वशकुंतलाविषयकरत्योर्वैशिष्ट्यावगाह्यहंदुष्यंतः शकुंतलाविषयकरतिमांश्चेत्याकार
कस्तृतीयोपि तत्रचसर्वत्रैवरत्योर्विशेषणतयाविशेषणज्ञानस्यविशिष्टज्ञानेहेतुत्वात्काव्यार्थभावनाकालेशब्दादप्रतीयमा
नायाअपि तस्याश्चेष्टादिलिंगकमनुमानं मध्येभ्युपगंतव्यमिति मंतव्यं स्वाभ्यादिबोधेतिप्रसंगवारणायकाव्यार्थभावनाजन्मे
तिबोधविशेषणं नन्वेवं रसंस्वदत इतिप्रयोगानुपपत्तिरास्वादस्य ह्यर्थस्यबोधस्यरसाभिन्नत्वादितिचेद्यास्तां तत्ररतिमात्र
परोरसशब्दः सचरसानलौकिकबोधात्माकिंत्वनेनतः करणविषयोप्यलौकिकसंनिकर्षसंपन्नइतिनरतिसत्तामपेक्षेत॥॥

नौका· विभावादीनां त्रयाणां मेलनात्मकसंयोगाद्रसनिष्पत्तिर्नो मरसपदव्यवहार इति सूत्रार्थं मत्वा तत्त्रयाणां समुदितानां
१२८ केपि रसत्वमामनंति विभावादिषु मध्ये सम्यग्योगाच्चमत्कारात्स इति सूत्रार्थं मत्वा त्रिषु कोपि चमत्कारी चेत्स रसो ना
न्यथेति वहवः भाव्यमानो विभाव एव रसस्तथाविधो नुभाव एव रसो व्यभिचार्येव वा तादृशो रस इति तु सूत्रे त्रया
णां समुदितस्य रसनिष्पादकत्वमभिहितं वृत्तौ भरताचार्यस्यानभिप्रेतत्वादनादेयं व्याघ्रादयो विभावा भयानक
स्येव वीराद्भुतरौद्राणामश्रुपातादयो नुभावाः शृंगारस्येव करुणभयानकयोश्चिंतादयो व्यभिचारिणः शृंगा राम·
रस्येव वीरकरुणभयानकानामिति तेषां प्रत्येकं नियतरसव्यंजनानुपपत्तेश्च एवं स्थिते ह्यसाधारणा विभावा १२८
द्येकमात्रोपादानेपरयोराक्षेपो ध्रुव इति स्मर्तव्यं तद्यथा ज्ञानाविनाभूतो बहूभिर्वक्षिभिर्बद्धः श्रोकारः सोखिलोह
घः प्रपंचे स्तीत्यनर्गलं

यद्यपिनाट्येरसाभिव्यक्तिंनिगदताभगवताभरताचार्येणकाव्येष्वप्येनांनिदर्शयताश्रीहर्षेणचनाट्यकाव्ययोरससंभवंलौकिको
भेदः समुपेक्षितस्तथापिमुख्याभिधेयरसस्वरूपनिरूपणंप्रतिज्ञातवतःस्वस्यतुतादृशभेदोनपेक्षणीयएवेत्याशयेनरसं
विभजते सचेति प्रवुद्धस्त्वापिभावनामनात्मेत्यर्थः एतेनकारणान्यथकार्याणिसहकारीणियानिच रत्यादेःस्था
यिनोलोकेतानिचेन्नाट्यकाव्ययोः विभावाअनुभावास्तत्कथ्यंतेव्यभिचारिणइतिसर्वानुमतनिबंधस्त्रेविभावानुभाव

सचरसोद्विविधोलौकिकोलौकिकश्चेति

व्यभिचारिपदंवालोकयतांलौकिकेरसेविभावादिशब्दाभिधेयैरनिष्पत्तिंविजानतामतएवरसपदार्थत्वाविपर्ययंमन्य
मानानामाधुनिकानांलौकिकेभेदेग्रंथकृन्मात्रोत्प्रेक्षामूलकताप्रयुक्तानादरणीयताग्रंथिःशिथिलिताभवति एतदपि
कल्पनामात्रमितितुमाशंकिष्ठाः किंतुप्रायोनाट्यंप्रतिप्रोक्ताभरताद्यैरसाभिव्यक्तिः यथामतिमयाप्येषाकाव्यंप्रतिनिग
द्यतइतिश्रीहर्षग्रंथंप्रागेविष्ठाः

नै० लौकिकेत्यादि स्वत्वागमनात्मनाहितस्यापि सत्त्वापिनः सर्वस्यैव कालांतरीणस्य सत्ताव्यवहितत्वात्कालीनलौकिकसंनि
१२९ कर्षजन्यत्वाद्रसपदार्थप्रविष्टस्यापि सत्वरूपेण योग्यात्वं न भेदकं किंतु रसोत्पत्तिनिदानभूतव्यंजकविभावानुभावव्यभिचा
र्यन्यतमस्य सर्वरसोत्पत्तौ लौकिकसंनिकर्षजन्यत्वं तथा यत्र विभावाद्येकतरत्र लौकिकसंनिकर्षस्तद्व्यतिरिक्तोभयत्रत्व
लौकिकस्तत्रापि लौकिकभेदतासिद्ध्यर्थमन्यतमत्वेन त्रयाणां निवेशः यद्यपि व्यभिचारिणामांतरत्वान्न कदापि लौ

लौकिकसंनिकर्षजन्मा लौकिको लौकिकसंनिकर्षजन्मा त्वलौकिकः

किकसंनिकर्ष इति तदुपादानमनर्थकमिति प्रतिभाति तथापि स्वाभिव्यंजकविभावानुभावलौकिकसंनिकर्षस्यैव स्वाभिव्यं राम
जकव्यभिचार्याद्यभिव्यंजकविभावानुभावलौकिकसंनिकर्षस्यापि लौकिकभेदतानियामकत्वमेव युक्तं न तु तत्रालौकिक १२९
भेदत्वमित्याविष्कर्तुं तदुपादानमिति मंतव्यं ॥ ॥

इत्थं च विभावमात्रस्य संयोगसंनिकर्षमात्रग्राह्यत्वेपि गुणक्रियात्वजात्यादिघटितमूर्त्तिकानामनुभावानामिंद्रियषट्केनापिग्र
ह्यत्वं ग्रहसंभवात्तात्त्विकमुपदर्शितसंनिकर्षभेदषट्केनाध्यक्षस्यैवरसस्यापिभेदषट्कं संभवतीत्यभिप्रायेणाह लौकिकः सं
निकर्षः षोढेति अलौकिकेत्यादि सामान्यलक्षणायोगजयोस्तत्रप्रसिद्धयोरपिप्रकृतानुपयोगाद्वाह ज्ञानमिति ज्ञान
मेवेत्यर्थः स्वाप्निकेभेदे ज्ञानात्मनः संनिकर्षस्यासंभवमाशंक्याह तेष्वपीति विभावादिष्वित्यर्थः इयं च सति सप्तमी सा

लौकिकः संनिकर्षः षोढा विषयगतः अलौकिकसंनिकर्षो ज्ञानं तेषु चानुभूतेषु साक्षाद्धेतुर्जन्मानुभू
तेषु प्राक्तनसंस्कारद्वारा ज्ञानमेव प्रत्यासत्तिः अलौकिकोरसस्त्रिधा स्वाप्निको मानोरथिक औपनायिक

श्चाद्विभावानुभावव्यभिचारिभावचर्वणाव्यवहितप्राक्कालवर्त्तित्वप्रत्यासत्त्याप्रत्यक्षश्चेति। औपनायिकस्य काव्यपद्य
सन्निमित्यर्थः इदं च ज्ञानमेव प्रत्यासत्तिरित्यग्रेतनेनान्वेति एतज्जन्मानुभूतेष्वपीति स्वाप्निकादियद्वार्थेष्वित्यर्थः संस्कार
द्वारा तादृशचर्वणाव्यवहितप्राक्कालिकजन्मांतरीयानुभवजन्यसंस्कारप्रत्यासत्त्याप्रत्यासत्तिमित्यर्थः ज्ञानमेवेति॥ जन्मां
तरीयानुभवोभवत्येवप्रत्यासत्तिरितिभावः अलौकिकं विभजते अलौकिक इति॥ उपनयंस्पष्टयत्यत्राऽविशेषेपिसामग्रीवैचि

नै॰का॰ काव्यपदं पदार्थचमत्कार इति यद्यपि काव्यमित्येव वक्तव्यं तथापि प्रसंगादुक्तिभंग्या काव्यलक्षणमप्युक्तं भवतीति नीत्युक्तम
१३० भिहितं तथा हि काव्यभूतौ यौ पदपदार्थौ तयोश्चमत्कार इत्युक्त्या चमत्कारिणौ पदपदार्थौ काव्यमित्यभिहितं तत्र
दभिहितमित्युक्तत्वात्तात्पर्यविरुद्ध एवार्थः शब्दादवगम्यत इति बोध्यम् इत्यमपि विशेष्यविशेषणभावव्यत्यासः कि
130 मर्थमिति चेच्चमत्कारे लोकोत्तरत्वरूपमुख्यत्वप्रतिपत्त्या गुणाय ॥ एतस्मायेव हेतवे करणीवलस्या लौकिकत्वप्रति
पिपादयिषयात्र भवद्भिर्दाक्षायणीचरणोः पदपरिमिताभूः स्वनीकृतेति विवक्षितेन मशेलवनकाननोत्कृष्टेति करणीव
णेन परपर्वणापभिहितं। अन्यथा तत्रापि पीठाहठस्य पीठोत्कर्षणावत्कृत्यसाध्यताप्रतिपत्त्या कालुष्यापत्तेः तदुक्तम
म्मटभट्टैः तददोषौ शब्दार्थौ सगुणावनलंकृती पुनः क्वापि अस्यार्थः अदोषौ दोषशून्यौ सगुणौ गुणवन्तौ मा एम॰
धुर्योजः प्रसादादिभेदभिन्नगुणवदसव्यंजकाविति यावत् कस्तुनरीति क्वाचिल्कित्यर्थः अभिमुखत्वात्मकरसभेदस १३०
त्व इति यावत् अलंकृतीनञोऽल्पार्थत्वादल्पत्वस्य चास्फुटत्वरूपपर्यवसनादस्फुटालंकारवन्तावपीत्यर्थः अपि ना
यत्र नाभिमुखो वा रसस्तादृशौ तु स्फुटालंकारौ पदपदार्थौ संगृह्येते इत्युक्तं चानलंकृती पुनः क्वापीत्यनेनाभिमुखरसस्य

तत्रचद्दोषगुणालंकाराणामनुगमेपिलोकोत्तराह्लादरूपचमत्कारजनकतावच्छेदकत्वेनानुगतीकृतानांतेषांसर्वेषा
मत्रांतर्भावः तथाचैतस्यापिप्रदर्शितार्थएवपर्यवसानं तेचद्दोषगुणालंकाररसाद्याः प्रतिबंधकत्वकाव्यशोभासंपा
दकत्वकाव्योत्कर्षाधायकत्वरूपाबहुविधाः प्रत्येकंमम्मटभट्टादिभिर्विततीकृत्यप्रदर्शिताविस्तरभियानदर्श्यंतेतत्र
वर्ज्योत्स्नाभिसारिकयाकृष्णाभिसारिकयाविरहिण्यावासमुह्योरितेत्यभिसरणविधितन्निषेधजीवनकष्टातिशयतात्प
र्यकेविधौर्मंऽङ्लमुद्यतमित्यादिनिरलंकारादावपिकाव्यत्वसिद्धिः निरुक्तानुगतरूपाक्रांतस्यरसस्यनिष्पत्तौसमर्थ
स्यविभावस्यप्रतिपादकत्वात् लोकोत्तरत्वंचाह्लादेसकलसहृदयसंविदेकगोचरोजातिविशेषः नत्वेवमननुगत
गुणालंकारादिजन्यतावच्छेदकत्वंतस्यानसंभवतीतिचेन्न तदेतज्जातिव्याप्याजातयः संत्येवताएवसकलानुभव
साक्षिकास्तज्जन्यतावच्छेदिकाइत्येतावतापिस्वव्याप्यतादृशजात्यवच्छिन्नजन्यतानिरूपितजनकतावच्छेदकत्वेनानुग
मस्यनिर्व्यलीकत्वात् ॥ ॥

नी॰का॰ एतेन चमत्कारजनकतावच्छेदकधर्मस्वरूपकाव्यत्वग्रहं विना चमत्कारजनकताग्रहो ऽशक्यस्तज्जनकताग्रहं विना तद्घटि
१३१ तकाव्यत्वग्रहो ऽपि नेत्यतिपरस्पराश्रयः न च विभावादिमत्त्वमेव चमत्कारजनकतावच्छेदकमिति वाच्यं तथापि तानि
चेन्नाद्यकाव्ययोरनुगतत्वाद्विभावत्वग्रहात्काव्यत्वग्रहाधीनो ऽस्य जनकताग्रहो जनकताग्रहे च तदवच्छेदकत्वरूपकाव्य
131 त्वग्रह इति ह्यन्तरेण चक्रकस्य दुर्वारत्वादिति दूषणामलग्नकं वेदितव्यं विच्छित्तिविशेषजीवातुगुणालंकारादिरू
पेद्धानामेव प्रातिस्विकरूपेणाजनकतावच्छेदकत्वादनुगतरूपेणा च तेषामेव काव्यत्वरूपत्वाच्च न हि प्रातिस्विक रस॰
रूपानुगतरूपयोः परस्परसापेक्षग्रहकत्वमिति कुतो ऽन्योन्याश्रयादिः एवं स्थिते तेन काव्यलक्षणेन काव्यत्वं शब्दार्थयोर्व्या १३१
सिक्तं प्रत्येकपर्याप्तं वेति विप्रतिपत्तौ दंडिप्रभृतयो ऽवसायंति शरीरं तावदिष्टार्थव्यवच्छिन्ना पदावलीति ॥ ॥ ॥

इत्थमेव हि जगद्दोषौ शब्दार्थावित्यत्रार्थविशेषविशिष्टशब्दस्य विशेष्यतात्मकमुख्यतयाभ्यर्हितत्वेन पूर्वनिपातोभ्यर्हितं पूर्वमि
ति स्मृतेरन्यथा जायद्दंतत्वेनार्थशब्दस्यैव पूर्वनिपातापत्तेः नन्वेवं गुणप्रधानभावे द्विवचनानुपपत्तिरिति वाच्यं प्राधान्ये
द्वंपत्यारिव तदुपपत्तेर्गुणप्रधानभावेपि जायापती अग्निमादधीयातामित्यत्र दर्शनात् नचतत्र पक्षकर्मधारये तद्वन्नयासहेति
गुणात्तृतीयानिर्देशरूपबाधकबलात्तथाभ्युपगतमिह तु द्वयोस्तथात्वे न किंचिद्बाधकमिति वाच्यं काव्यत्वजातेर्व्यास
ज्यवृत्तित्वाभ्युपगमगौरवस्यैव तथात्वात् इत्थंस्य सिद्धत्वेन लोकोत्तरवर्णनानिपुणकविकर्म काव्यमिति समाख्याविरो
धाच्च मिथ्यास्तु काव्यपदप्रवृत्तिनिमित्तं हि काव्यत्वं तच्चान्वयव्यतिरेकाभ्यां रमणीयतानातिरिक्तजातेर्मानं तथा
च बाधकाभावाद्द्विवचनस्यौत्सर्गिकत्वभावहानेर्मानाभावः नच समाख्याविरोधः समाख्याभिषिक्तं बाधकमिति वाच्यं अर्थ
स्यापि विभावादिरूपत्वेन विभावपदप्रवृत्तिनिमित्तभावनायाः क्वापि कारणकाव्यक्तिविषयत्वस्य वक्तुं शक्यत्वा
त् तस्मादुभयत्रैव काव्यत्वमित्याहुः

नौका· न व्यात्मकलोकोत्तराह्लादजनकज्ञानगोचरार्थप्रतिपादकशब्दत्वं काव्यत्वं लोकोत्तरत्वं च चमत्कारत्वापरपर्यायो जातिविशेषः
१३२ पुनः पुनरनुसंधानात्मकभावनाजन्यतावच्छेदकोऽयमेषः प्रत्यक्षसिद्धः तथाविधतद्धादिसर्वनाश्रितद्वतद्वक्षणानि व्या
132 प्तिर्द्वीरीवीतिवद्यत्रुपेयात्पताद्दशार्थविषयभावनात्वं चमत्कृतिजनकतावच्छेदकं तत्त्वमित्यर्थाद्वेवमपि यत्वतत्त्वान्नु
गम एवेति चेन्न विशिष्टजनकतावच्छेदकार्थप्रतिपादकत्वसंबंधेन तादृशजातिमत्त्वं काव्यत्वमनुगतमेवेहि शब्दार्थ
युगलं तु न काव्यशब्दवाच्यं मानाभावात् काव्यमुच्चैः पठ्यते काव्यादर्थोऽवगम्यते काव्यं श्रुतमर्थो न ज्ञात इत्यादिवि
श्वजनीनव्यवहारतः शब्दविशेषस्यैव काव्यपदार्थत्वप्रतीतेः व्यवहारः शब्दमात्रे लक्षणयोपपादनीय इति चे राम·
न्मैवं यदि काव्यपदार्थतयापराभिमते शब्दार्थयुगले काव्यशब्दशक्तेः प्रमापकं दृढतरं किमपि प्रमाणं स्यात्तदा १३२
वत्तु न पश्यामः विमतवाक्यं त्वस्मद्विषयमेव इत्थं चासति काव्यशब्दार्थयुगले शक्तिग्राहके प्रमाणे प्रागुक्तव्यवहार
तः शब्दविशेषसिद्धां तां शक्तिं को नाम निवारयितुमीष्टे

नवेवं तद्दोषौ शब्दार्थाविति मम्मटग्रंथो विरुध्यत इति वाच्यं ऋगतावितिधातोरौणादिके थप्रत्यये निष्पन्नस्यार्थशब्दस्यार्थ-
मार्यमाणत्वपरतया ज्ञायमानस्यार्थकत्वात्कृतैकशेषयोः शब्दपदार्थपदयोः कर्मधारयसमासो माहिवचनबलाद्दमणी-
यार्थप्रतिपादकतावच्छेदकानुपूर्वीविशिष्टौ शब्दौ काव्यमित्यस्यैव तदर्थत्वात् नद्वेवमर्थशब्दस्य श्रवीनियातापत्तिरि-
ति वाच्यं विशेषणविशेष्यणावकृत्समिति बहुलग्रहणात्कथमन्यथैकवीरेत्यादयः प्रयोगाः नवपूर्वकालैकसर्वज-
रत्पुराणनवकेवलाः समानाधिकरणेनेत्यनेनैकवीरेति सिद्धौ हीति वाच्यं स्पष्टतया तद्बोधकत्वान्नैवमसाधुः
शब्दो दुष्टो भवतीति वाच्यं यतोऽष्टाध्यायीलक्षणलक्ष्यतया संदिह्यमानानामपि शिष्टैरपरिगृहीता एव शब्दाः साधवोऽन्ये चापभ्रंशा
सन्तोऽस्खलभोऽन्यसाधवः के ते शिष्टा इति वेन्नकुराद्ये अष्टाध्यायीलक्षणालक्षितत्वेन निर्णीतावद्धितरोत्रेसर्गिकाः स्मात्प्र-
पुंजाना व्याकरणानभिज्ञा अपि यं कंचन गतिकलक्षणेन यावल्लक्षणलक्ष्यमपि प्रयुंजते ते न भवतः शिष्टा इति
न त्वेवं ध्यवसीयते यदसौ शब्दानिरुक्तलक्षणलक्ष्य इति तद्दिद्दष्टोषाद्दशब्दो नीतिसत्रमप्यिमहनाप्रबंधेन निहर्पितं त-

त्किं मम्मटभेदैः क्वाप्यपभाषितं येन
शिष्टं न भवेत्परित्यलमाग्रहेणेति प्राहुः

नोका०
१३३
133

अत्र ब्रूमः चमत्कृतं वक्तीति प्रयोगस्य चमत्कारप्रयोजकं वक्तीत्यर्थकतया प्रौढोपाधिरित्यस्येहापाद्यव्याप्यत्वमित्यर्थक
त्वेपेत्तोपपत्तेः स्वविशिष्टजनकतावच्छेदकार्थप्रतिपादकत्वस्य विशिष्टबुद्धिनियामकस्य संबंधत्वे मानाभावात्स्वविशि
ष्टजनकतावच्छेदकार्थप्रतिपादकतावच्छेदकानुपूर्वीविशिष्टशब्दस्य काव्यत्वं वाच्यं तत्रार्थप्रतिपादकतावच्छेदकानु
पूर्व्युपलक्षणानां विशेषणानां वाच्यवर्णानामनित्यत्वेनान्यादृशानुपूर्वीविशिष्टानामपि पद्यादिकानां विनादृशानुपूर्वीविशिष्ट
त्वाल्लोकप्रसिद्धपाठानां स्पर्शानां समुदायेति व्याप्तिरिति विशेषणानामपक्षएवादृगेव्यक्तस्थाचकाव्यत्वघटकोऽनुताः
सर्वएव पद्यादयस्तत्र तत्र विशेषणानि येवनिविशंतेन्यथोक्तप्रापद्योषापत्तेस्तस्माद्विशेषणेषु काव्यत्वं विनाविशेषणा
विशिष्टविशेष्यस्यासंभवात्तन्मते दोषवत्तेषु सिद्धमिति पद्यपद्यार्थद्वयमात्रोपादानेन तु काव्यशरीरप्रविष्टविशिष्टार्थप्रति
पादकतावच्छेदकयोजितवाक्यनिष्ठानुपूर्व्युपस्थापककाव्यशरीरप्रविष्टशब्दनिष्ठानुपूर्वीद्वैजात्यं विभिन्नकाव्यता
व्यवहारप्रयोजकं न तु शब्दस्यार्थस्य द्वयोरनयोः शाब्दानुपूर्वीव्यक्तेर्वाभेदस्तथा तर्हि सर्वमेव काव्यं यथोक्तव्यवहार
विषयः स्यादर्थविशेषप्रतिपादक १३३

तस्य च कारणं कविगता केवला प्रतिभा सा च काव्यघटनानुकूलशब्दार्थोपस्थितिस्तद्गतं च प्रतिभात्वं काव्यकारणताव
च्छेदकतया सिद्धो जातिविशेषः चाक्षुषत्वादिवन्नास्माकं चेष्यतां वाखण्डोपाधिर्निराबाधत्वात्तस्या हेतुः प्रतिभात्वव्याप्यं च धर्मद्वयमेकं देव
ता महापुरुषप्रसादजन्यादृष्टमेकं च विलक्षणव्युत्पत्तिकाव्यकरणाभ्यासयोर्जन्यतावच्छेदकं न तु त्रयमेव मिलितं प्रतिभा
सामान्ये हेतुर्बालादेस्तौ विनापि केवलान्महापुरुषप्रसादादपि प्रतिभोत्पत्तेर्दृष्टत्वात् न च तयोस्तत्र जन्मान्तरीययोः
कल्पनमिति वाच्यं गौरवान्मानाभावात्कार्यस्यान्यथाप्युपपत्तेश्च लोके हि बलवता प्रमाणेनागमादिना प्रतिकार
णताविनिर्णये पश्चादुपस्थितस्य व्यभिचारस्य वारणाय जन्मान्तरीयमन्यथानुपपत्त्या कारणं धर्मादि कल्प्यतेऽन्यथा
तु व्यभिचारोपस्थितौ पूर्वं तत्र कारणताविनिर्णये भ्रमत्वप्रतिपत्तिरेव जायते ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

नौका· नापिकेवलमदृष्टमेवकारणमित्यपिवक्तुंशक्यं किंयंतंचित्कालंकाव्यंकर्तुमशक्नुवतः कथमपिसंजातयोर्व्युत्पत्त्यभ्या
१३४ सयोस्तोः प्रतिभायाः प्रादुर्भावस्यदर्शनात्तत्राऽदृष्टस्वीकारेतुताभ्यांप्रागपितस्याः प्रसक्तेः नचप्राक्प्रतिभाप्रतिबंध
134 कमदृष्टांतरमस्तीतिवाच्यं तादृशानेकफलकल्पनादृष्टद्वयकल्पनापेक्षयाक्रमव्युत्पत्त्यभ्यासयोरेवप्रतिभाहेतुत्वक
ल्पनेलाघवात्तस्मात्प्राग्युक्तस्मरणैरेवज्ञापयंतीप्रतिभात्वंचकवितायाः कारणतावच्छेदकं प्रागुक्तप्रतिभागतेवैलक्ष
ण्यमेववाविलक्षणकाव्यस्यैतिवानव्यभिचारः नचसतोरपिव्युत्पत्त्यभ्यासयोर्यत्रनप्रतिभोत्पत्तिस्तत्राऽन्वयव्यभिचार
इतिवाच्यं तत्रतयोस्तादृशवैलक्षण्यमानाभावेनकारणतावच्छेदकानवच्छिन्नत्वात्पापविशेषस्यप्रतिबंधकत
त्वकल्पनाद्वानदोषः प्रतिबंधकाभावस्यचकारणतासमुदितशक्त्यादित्रयहेतुतावादिनः शक्तिमात्रहेतुतावा एम·
दिनश्चाविशिष्टाप्रतिवादिनां मंत्रादिभिः कृतेकतिपयदिवसव्यापिनिवाक्स्तंभेविहितानेकप्रबंधस्यापिकवेः १३४
काव्यानुदयस्यदर्शनात् ॥ ॥६॥

तदिदं काव्यं चतुर्विधमुत्तमोत्तमं मध्यममधमं चेति यत्र शब्दार्थौ गुणीभावितात्मानौ लोकोत्तराह्लादकारिणमर्थमभिव्यंक्त
स्तदाद्यं परांगस्यैव वाच्यसिद्ध्यंगस्यापि व्यंग्यस्य चमत्कारकारित्वादिति प्रसंगवारणाय गुणीभावितात्मानाविति शब्दार्था
पेक्षया व्यंग्यप्राधान्याभिप्रायकमतिगूढव्यंग्यनिरासाय लोकोत्तराह्लादकारिणमिति यत्र व्यंग्यमप्रधानमेव दुर्दै
ववशतो हास्यमनुभवद्राजकलत्रमिव चमत्कारकारणं तदुत्तमं वाच्यापेक्षया प्रधानीभूतं व्यंग्यांतरापेक्षया गुणीभूतं य
द्व्यंग्यं तद्द्वितीयं ध्वनावतिव्याप्तिवारणायावधारणं लीनव्यंग्यवाच्यविचित्र्यादिति प्रसंगवारणाय चमत्कारेति यत्र व्यंग्यचम
त्कारासमानाधिकरणो वाच्यचमत्कारस्तन्मध्यमं यत्रार्थचमत्कृत्युपस्कृता शब्दचमत्कृतिः प्रधानं तदधमं सम
प्रधानशब्दार्थचमत्कारे मध्यमेति व्याप्तिवारणायोपस्कृतांतं शब्दचमत्कृतिविशेषणं एवमेव यद्यपि यत्रार्थचम
त्कारासमानाधिकरणा शब्दचमत्कृतिस्तदधमाधमं काव्यं काव्यविधाहुर्गणयितुं सांप्रतं यथा मम कोकिलाक
लकलिकालेलोलकेकिकुलकेलिकलांके काकलालककाकाकुलालेः किंकुलाकिलललोकलिलीलामिति

टीका॰

१३५

135

यदि वात्र कुलटाध्वोवसंतकालाद्युद्दीपितो विपरीतसुरतारब्धः मृगाक्षोपि महद्द्वयमात्रसाक्षिकः सन्शाद्वचमत्कृतो गुणः
कालिलीलापदमपि कथंचित्तदनुगुणामेवेत्यागाह्यतद्धर्ममेवेत्युच्यते तदापि तारवोतारतरैरैरतैहृत्तरोत्तरैतोहृतेः रैतातीतिति
रीरोतितीरेतीरतैरोतरावितिश्चितिर्यग्भूतानां तार्थकं पद्यमेवमेकाक्षराद्यशेषतिपद्यमेवं धादिमहाकविनिबद्धं तथ्याद्रष्टव्यं तथा
पि समग्रीयार्थप्रतिपादकशब्दं तत्स्वरूपकाव्यसामान्यलक्षणायोगादुक्ततः काव्यत्वाभावेन प्राचीनपरंपरामात्रमनुरुंधा
नैर्महाकविभिस्तत्रतत्रकाव्ये निबद्धमपि नैवानोक्तिकाः इति मंतव्यं अत्र शब्दार्थचमत्कारभेदेन बहुहंतरयोरपि द्वयो
रेकभेदतां गौणीकार्यं व्यंग्यप्राधान्याप्राधान्यकृतमपि भेदद्वयमीषदंतरमेकभेदतामुपयातीति द्विविधमेव काव्यं भवेदि
ति त्रैविध्यप्रदर्शनं राज्ञामाज्ञामात्रमिति विभावनीयं तत्राद्यप्रभेदात्मकासंख्यप्रभेदस्य ध्वनेः सामान्यतः केचन भेदा
उच्यंते ध्वनिस्तावद्द्विविधोभिधामूलो लक्षणामूलश्च तत्राद्यस्त्रिविधो रसवस्त्वलंकारभेदात् रसध्वनिरित्यलक्ष्यक्र
मोपलक्षणाद्रसभावतदाभासभावशांतिभावोदयभावसंधिभावशवलतानां ग्रहणं द्वितीयश्च द्विविधोर्थांतरसंक्रमि
तवाच्योत्यंततिरस्कृतवाच्यश्च एनरुक्त्यनुपयोगाभ्यां शक्यस्यैव रूपांतरेण प्रतिपादनेप्यावः विरोधतदितिरिक्तसंबंधाभ्यां

१३५

नाद्येवेति नाद्यंनामाहार्याद्यभिनयचतुष्टयं स्वाभ्रिकमानोरथिकयोर्द्वयोर्दुःखाद्यात्मकत्वेपिकाव्यनाद्ययोरेकरूपएवरस
इत्याह परंत्विति अस्माकंत्विति धन्यानांगिरिकंदरेनिवसतांज्योतिः परंध्यायतामानंदाश्रुजलंपिबंतिशकुनानिः

नाद्येच परंतुद्वयोरप्यानंदरूपता ननुमानोरथिकोरसोनप्रसिद्धइतिचेत्सत्यं
अस्माकंतुमनोरथोपरचितप्रासादवापीतटक्रीडाकाननकेलिकौतुकजुषा
मायुः परिक्षीयतइत्याद्योमानोरथिकशृंगारश्रवणात् शास्त्रेसुखस्यैवेवि
धपगणानाञ्च रसेनविनावस्तुस्वानुत्पत्तेरिति ॥ ॥ ॥ ॥ ६ ॥

शंकमंकेशयाइतिपूर्वार्द्ध श्लोकार्थः स्पष्टः विश्रांतिपर्वंप्रत्यपर्यंतत्वंव्याचष्टे॥शास्त्रइति ॥ ॥ ॥ ॥ ६

नै. अद्भुत एवैको रस इति नारायणप्रभृतयः शृंगार एव रस इत्यपि केचिदलंकारिकाः नेद्वादशेति चाप्याधुनिककवयस्तन्त
१३६ र्वमप्युक्तमिति सप्रपंचं दर्शयिष्यन्विवक्षितार्थं दर्शयति तत्रविशेषा इति बीभत्साद्भुतसंज्ञौ चेति चकारस्त्वित्यर्थः नाद्ये चा
130 ष्टाविति चस्त्वर्थः तथा च काव्ये येनावंत इत्यविवादमित्यभिप्रायः सकलाधिदैवतं जगदंतरात्मा सच शृंगारस्या

तत्रविशेषाः यदाह भरतः शृंगारहास्यकरुणारौद्रवीरभयानकाः वीभत्साद्भुतसं
ज्ञौ चनाद्ये चाष्टौ रसाः स्मृताः सकलाधिदैवतं विष्णुः सच शृंगारस्याधिदैवतं
तेन सकलाकांक्षाविषयत्वेनाराध्यतया च प्रथमं शृंगारोपन्यासः ॥ ॥ २

धिदैवतमिति ननु किंनाम विशेषो शृंगारदेवतात्वं शृणु निखिलाश्रितरत्यालंबनत्वे सति देवतात्वं तत्त्वमित्येके नि रस०
खिलविषयरत्याश्रयत्वे सति दैवतात्वं तत्त्वमित्यन्ये ततल्लक्षापिमश्रक्तिकत्वे सति दैवतात्वं तत्त्वमिति बहवः ॥॥ १३६

द्वादशरसवादिमतमयाकर्तुंशंकते नन्विति एतेषांप्रतिनियतस्थायिभावानाह स्थाईनेति समाधत्ते तेषामिति सुख्य

नत्रुवात्सल्यंलौल्यंभक्तिः कार्पण्यंवाकथंनरसः स्थाईनाभिलाषश्रद्धास्पृहाणांस्था
यिभावानांतत्रसमत्वादितिचेन्नतेषांव्यभिचारिरूपात्मकत्वात् ननुकस्यरसस्यतेव्यभिचा
रिभावाभवेयुरितिचेत्तत्रं वात्सल्येकरुणएवरसोलौल्येहास्योभक्तौशांतः कार्पण्येहा
स्य ॥ ॥

रसाभावेरतेर्व्यभिचारितायाअसंगतेवेतिमत्वाशंकते नन्विति उत्तरयति वात्सल्यइति इयंचसतिसप्तमी एवमग्रेपिक
रुणाइति ॥ पुष्यतीतिशेषः एवमग्रेपि ॥ ॥

टीका· तथापि संख्यानियमस्तत्त्वदुक्तमत्र संगत एवेति शंकते नन्वेवमिति परत्र शृंगारे अत्राकरुणो धर्मिकल्पनातः प्रधानरसान्तरकल्प
१३७ नातः धर्मकल्पनायाः गुणानयावश्यकल्प्यरतिमात्रकल्पनायाः लघुत्वाद्देकमात्रविषयत्वात् उपपन्नाद्दिति तथाच

137

नन्वेवं परत्र कॢप्तत्वाद्रत्यभिचारित्वेनावश्यकत्वाद्धर्मिकल्पनातो धर्मकल्पनाया लघु
त्वाद्व्यभिचारिणी रतिरेवास्तु किं करुणेनेति चेन्न रतेः शोक इति शोककारणतायां राम·
रतेरुपक्षयात् १३७

करुणावर्वणावर्वणापर्यन्तं रतेरसत्त्वात्तत्र रम्या शोकागतार्थ इति भावः ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ६

करुणां विना रतेर्व्यभिचारितापि नोपपद्यत इत्याह किंचेति आनंदहानामित्युत्साहहानामित्यर्थः क्वचित्तथैव पाठः ततस्थापिनामिति शेषः अस्थिरत्वादिति विद्युद्द्योतप्रायत्वादिति भावः उपसंहरति तस्मादिति यद्यपि हास्येप्ययमेव करुणान्यायोऽस्तीति हृदंशका

किंच रतेः कस्य रसस्य व्यभिचारित्वं न शृंगारहास्यरौद्रवीराणां एव मिथुनपरस्परप्रीतिहासक्रोधानं
दानां तत्राभावात् न वा बीभत्सरसस्य जुगुप्सायास्तत्राभावात् नाप्यद्भुतस्य विस्मयस्यापि तत्रास्थि
रत्वात् तस्माच्छोकस्य स्थायितया शोकस्थायिभावकः करुणाख्योऽतिरिक्तो रस इति ननु र
तिरेवास्तु किं हास्येनेति चेत् कस्यासौ व्यभिचारिणी करुणरौद्रवीरभयानकबीभत्सानां तत्रानव
काशात् नाप्यद्भुतस्य विस्मयस्य तत्रास्थिरत्वात् न शृंगारस्य रतेः स्थायित्वाभावात् परंतु
रत्या सह हास्यस्य सांकर्यं ॥

तथाप्यधिकं वक्तुं हृदयगाशंका तेन नन्विति अधिकाशंकाभूमिकामारचयति। परंत्विति साकर्यं मिथोऽन्वयः सहवारः ॥ ॥ ६

नौका १३८ 138

नन्वु रतिकरुणयोरेकतरव्यभिचारवद्रतिहास्ययोरेकतरव्यभिचारस्याप्यभावे कथंपार्थक्यमित्याशंकते नहीति लक्षणापिभाव
भेदेरससांकर्यंनदोषायेत्यपिभिन्नत्वसमाधत्ते हेतोरिति लक्षणापित्वमिति योनः पुनेन्यनाभिव्यक्तिरित्यर्थः अभिप्रायंविशदयन्

नन्वु रतिहास्ययोरसंकीर्णत्वफलाभावात्पृथक्त्वं कथंस्यादिति चेन्न हेतोरसाधारणत्वादसाधारणमत्र लक्षणा
पित्वं यथा रतिसांकर्येपि लक्षणायिशोकादसाधारणात्कारणात्करुणोभिधीयते तथात्र सांकर्येपि लक्षणापि
हासभावादसाधारणात्कारणाद्धास्योभिधीयते शांतेप्येवमूह्यं नचवात्सल्यादावप्यसाधारणाहेतवस्सं
ईताद्यः संत्येवेति तेषामपि रसत्वापत्तिरिति वाच्यं श्राईतादीनामपि रतित्वात् ॥ ॥ ॥ ॥

ति पश्येति उक्तन्यायमन्यत्रातिदिशति शांतेपीति एवंरसभेदं विनारतेर्व्यभिचारित्वानिर्वचनं ऊह्यमिति रतेरिववि
स्मयस्याप्यातिरिक्तत्वादन्येषामसंभवादिति भावः लक्षणाप्यसाधारणंप्रकृतेपीतिशंकते नचेति रतित्वादिति तथा च नत एम.
स्यावात्सल्यलक्षणापित्वमिति भावः ॥ ॥ ॥ १३८

स्वत्वविप्रतिपन्नं प्रत्याह तस्मादेवेति शृंगाररसत्वापत्तिरिति नवास्त्रीपुंसविषयत्वाभावे कथं शृंगाररसत्वमिति वाच्यं रतिसं
भूतस्त्रीपुंसविषयकशोकप्रकृतिकत्वस्यावश्यकल्प्यकरुणपोषकरतित्वेनैवोपपत्तेः रसांतरे मानाभावादित्याशयः ननु तत्र
वरतिप्रकृतिकत्वं न तत्संभूतशोकप्रकृतिकत्वं वेत्यत्र विनिगमनाविरह इति चेद्रसांतरे विजातीयप्रकृतिकत्वसंभवतिमात्रेरसां

तस्मादेव तत्रासाधारणे शृंगाररसत्वापत्तिः ननूत्साहक्रोधावुभयत्र तस्माद्वीररौ
द्रयोरन्यतरत्राव रसो वर्ततामिति चेन्न स्थायिभेदेन भेदात् उत्साहवासना वीरे न
तु रौद्रे क्रोधवासना रौद्रे न तु वीर इति

तरप्रकृतिप्रकृतिकत्वस्यानौचित्यात् न हि रुद्रानुभावे सति विजातीयप्रकृतिकत्वस्याध्यवसायो भवतीति तदिदमुक्तमुपलभ्यादि
ति स्वरूपसतोरुत्साहक्रोधयोरविनाभावादेकतरव्यभिचारित्वमेव युक्तमित्याशंकते नन्विति समाधत्ते स्थायिभेदेने
ति वीरे क्रोधस्य व्यभिचारित्वेऽपि रौद्रे स्थायित्वादुत्साहस्य रौद्रे व्यभिचारित्वेऽपि वीरे स्थायित्वाद्विनिगंतुमशक्यत्वाच्च द्वया
रप्याविप्रतिपन्नत्वमित्याहोत्साहेत्यादि ॥

त्यर्थः

नौका॰ स्त्वाद्यवच्छिन्नानंदस्यानंदावच्छिन्नस्त्वापि नोवा समपरार्थनयो न्तत्वात्तदनुसारेणाथ शृंगारं लक्षयति यूनोरिति युवा च युवतिश्च

१३९ युवानौ तयोरिति यूनस्तिरिति सूत्रविहितप्रत्ययांतेन महैकशेषानुयायान्तद्भावाभावमात्रकृतविशेषाभावेनैकशेषाप्रसक्तेः परस्प

रंपरिपूर्णाः परस्परयथोचितविभावानुभावव्यभिचारिनिष्पन्नरत्यवच्छिन्नः प्रमोदस्यानंदः सम्भोगेति स्रेवोवि रूपेनैतासंगिनोः

१२९ परिविप्रलंभव्यवहारस्वरूपपरः इति संचितं बाहिरिंद्रियपरिपूर्णाः विभावानुभावव्यभिचारिभिर्भग्नावरणाविद्विशिष्टः रतिभा

यूनोः परस्परंपरिपूर्णाः प्रमोदः सम्यक्परिपूर्णारतिभावो वा शृंगारः यूनोरेकस्य प्रमोदः रूपाराधिको न्यूनेना

योव्यतिरेके वा परिपूर्णे रभावाद्रसाभासइति सच द्विविधः संभोगो विप्रलंभश्चेति तत्र दर्शनस्पर्शनसंलापा

दिभिरितरेतरमनुभूयमानं सुखं परस्परसंयोगेनोत्पद्यमानश्चानंदो वा संभोगस्संयोगो बहिरिंद्रियसंबंधः

वइति स्त्वापि मध्यमुभयत्राप्योचितप्रघटनाप्रयोजनं दर्शयति यूनोरिति यूनोर्मध्ये नं विभजते सचेति संभोगं लक्ष रम॰

यति तत्रेति तयोर्मध्ये दर्शनेत्यादि अत्र दर्शनादीनामन्यतमत्वेन प्रवेशोपक्षपालाघवादाह परस्परेति बहिरिति एतेना १३९

नाम्लिष्टयोरपि संभोगव्यवहारश्चिवस्तुतस्तुफलोपहितानाफलोपधायकसामग्रीसमवहितागारतिः किं वा द्विविधरत्यवच्छि

वाक्य न्नस्त्वानंदो द्विविधः संभोगइतिलक्षणोदयनान्वयं इदं चोदाहरणमेवानुसरणमेतन्नान्वयकमपीतिसारम्यसंबंधमात्रे

र स्तासंगिनोरपि विप्रलंभव्यवहारश्च स्वरूपपर इति संचितं बाहिरिंद्रियं ... कृतराभिमानभ्रम्नाविप्रलंभव्यवहारो दुर्घट इति विप्रलंभ्यर

आनर्थकवाक्येनर

वर्णाः श्यामइति यद्यप्यमूर्तत्वात्इसेवर्णसंभावनानास्तितथापितत्तद्वनाभिरेभेद्याध्यवसायाहुणात्मवह्यारः काव्यविद्यामितिमं
नव्यं लोभेनेति यद्यपिमधुसूदनस्यवाङ्मवचनानिप्रियवाक्यानिलोभेनेत्युज्ज्वलयत्वरंभेगादिमानिविकभावसंपातेनेतियावत्
पराहतानिप्रतिवद्धानिवभूवुः क्वचित्लोभेनेतिपाठः सतुप्रागुक्तलक्षणलक्षितेलोभेवचनप्रतिबंधकत्वस्यानुभववाधित
त्वात्सामायिकएवार्यद्दिवनन्याठग्रामायेप्यायहस्तहास्तिपासामान्यप्रतिबंधकत्वस्यत्तभलक्षणात्वाभिप्रायेणायोजनी
स्पष्टेइवितंविसृष्टवर्णाः श्यामः यथालोभेनवाङ्मवचनानिपराहतानिपाशिाः पयोधरगतोजडतांजगामल
यत्तद्वोक्तमधस्तात् किंवपाशिाः पयोधरगतः सन्नस्यचक्षुषः पत्तुश्श्रुवेपश्चुरेवनीवीविसंसपन्नहद्द्भून्मधु
रकीयांतः करणपरीक्षामात्रार्थकमार्तिकगदिकाश्लेषसमशीलांगाक्लिष्टप्रतिपन्निमात्रपरत्वान्ननायकारध्वनवशंकाका
लुष्यमावहेयाः कथंवान्यथोत्तराद्दिस्यावधारणंश्वोद्द्स्यजाड्यंपराहतिवासार्थकयेः तथाचात्रांगतायेतनस्यकश्ल्भ्यां
प्रत्ययांताभ्यामविवक्षिताश्र्वकत्वव्यत्मानारिद्धाश्र्वकत्वप्रकारकान्यद्दीपनिस्वयंविषयप्रथमव्यापारकत्वंतद्यारचत्वमि
तिसूचितंजडतांजाड्यंजगामप्रापपरंतुलक्ष्म्याः श्श्रुवेपश्चुरेवासहायः कंपोनीवीमन्नापिलक्षीश्म्याइत्यत्तुकम्पतेविसंसम

भूतवर्तमानार्थकगोणमुख्यर　　　　न्त्रो२　स३　　　　स्थ२

नोका· नैयिकारब्धं संभोगमुद्राहृत्य नायिकारब्धमप्येनमुद्राहरति यथा वेति निद्राणोक्षण्यामिति निद्राणो निद्रामुकुलितेईस्य
१४० रोचक्षुषी यस्य तथा वदनेन मुद्रमयोल्ले: कृत्वा कांते श्रीकंठस्येकुचांतः स्पर्शशिलानां तरालनिहिताग्रहस्ते सत्या होस्तन
१४०

यथा वा निद्राणोक्षणा सुन्नमयप्रवदनं कांते कुचांतः स्पृशिन्यस्त
व्यस्तदुकूलदर्शि नवलिप्रव्यक्तनाभीश्रियः राधायाश्चखू
रोदुत्पलदलद्युतीमदक्षोहि भिर्दृक्कोणास्यतरंगितैर्विर एम०
चितो हो वपुरेव स्मरः ॥३॥

शिथिलीभूतं पश्चाद्व्यस्तं गलितं पटदुकूलं तेन दर्शिता यावले १४०
त्रिवले प्रव्यक्तायाः प्रकटायानाभेः श्रीयेस्या स्ताहश्या राधाया होरेति ईषत्कंपमानकमलपत्रपुटगर्वासहिष्णुभिर्मद
चटुलैरिति यावद् दृक्कोणास्यतरंगितैरपांगपातैः कटाक्षैः स्मरः कामो होवपुरेवा तिभ्रमिंगतए वविरचितः कृतइत्यर्थः

वसायां तथापि उत्कमनेकविधोऽप्येष एक एव गण्यत इत्याह देशानामिति नायकयोरिति एमान्विवेयेत्येकशेषः यद्यपि
कायामवावस्थाभेदेन भेदेन नायकस्यान्यथा खंडिता हि भर्तृजीवातु परसंभोगचिह्नितत्वस्यापि नायिकायां सद्भावेनेति

देशानां समयानां नायिकानां च भेदेन नायकयोरवस्थाभे
देन च बहवो भेदास्ते च रसमंजर्यां विशेषतो दर्शिता इह पुन
र्विस्तरभियान प्रदर्श्यंत इति ॥ ॥ श्रीराम० ॥ ॥ २

नरा मनोचित्येन रसाभासापत्तिरित्याहि रसमंजर्यां प्रपंचितं तथाप्यत्रावस्थापदेनाजहत्स्वार्थलक्षणया नायकभेदनि
यामकस्वभाव एवोपलक्ष्यतां नेतावता किंचिद्रूपवीयते ग्रंथकृतः

टीका अत्रैव प्रसंगाद्धावान्निरूपयितुं प्रतिजानीते अथेति तानुद्दिशति तत्र भरत इति योषितामित्यादि लक्ष्यनिर्देशः सामा
१४१ न्येन लक्षयति नारीणामिति नारीसंबंधीत्यर्थः शृंगारचेष्टेति संभोगशृंगारानुगुणो व्यापारविशेष इत्यर्थः स्वा

141

अथ हावा निरूप्यंते तत्र भरतः लीला विलासो विच्छित्तिर्विभ्रमः किलकिंचितं
मोट्टायितं कुट्टमितं विब्बोको ललितं तथा विहृतं चेति विज्ञेया दश हावास्तु यो
षितां नारीणां शृंगारचेष्टा हावः स च स्वभावजो नारीणां ॥ ॥ रस० ॥२

नुगुणं च वपौ वीर्यधैर्यगुणासंबंधित्वमानुगुण्येन व्यवह्रियमाणत्वं वेत्यन्यदेतत् स्वभावजो नारीणामिति नारीस्वभा रस०
वविशेषनियत इत्यर्थः न तु नारीजातिनियत इति भावः तथा च नारीस्वभावजन्यत्वे सति शृंगारानुगुणचेष्टात्वं हा १४१
वसामान्यलक्षणं बोध्यं

तत्रसत्यंतत्प्रयोजनंस्पष्टयितुमाशंकते नन्विति उत्तरयति तेषामिति औपाधिका उद्दीपकनिष्ठोत्कर्षरूपोपाधिसत्ता
नियतसत्ताकाः स्वभावजा उद्दीपकस्वरूपमात्रसत्तानियतसत्ताकाः आशयमविद्वानाशंकते नन्वेवंयदीत्येवंमन्यतेचे

नन्तुविब्बोकविलासविच्छित्तिविभ्रमाः पुरुषाणामपिसंभवंतीतिचेत्सत्यं तेषांत्वौपाधि
काः स्वभावजाः स्त्रीणामेव नन्वेवंयदितासांसहजास्तेकथंनभवंतीतिचेत्सत्यमुद्दीप
कान्वयव्यतिरेकाभ्यांनायिकानांहावाविर्भावतिरोभावाविति ॥ ॥ रस० ॥ ६

हितेत्यर्थः कथमिति स्वभावस्यचिरंतनत्वाद्धीतिभावः आशयमुद्घाटयन्समाधत्ते सत्यमिति उद्दीपकेति उद्दीपकस्वरू
पमात्रेत्यर्थः पुरुषाणांचोद्दीपकातिशयान्वयव्यतिरेकाभ्यांतावितिशेषः

नै०का० तद्विभजते शारीराणीति शरीरमात्राश्रितानीत्यर्थः स्वांतराणि मनोमात्राश्रितानि उभयसंकीर्णमिति ग्रमस्य शारीरत्वा
१४२ द्भिलाषस्यांतरत्वाद्धर्वस्मितहर्षभयक्रोधानां स्वरूपस्य तत्तथात्वे स्वांतरत्वात्फलतत्त्वात्वे शारीरत्वात्तदेतदुभयतमन्वादितस

१४५

लीलाविलासविछित्तिविभ्रमललितानि शारीराणि मोट्टायितकुट्टमि
तविब्बोकविहृतान्यांतराणि किलकिंचितमुभयसंकीर्णमिति ॥ ॥६॥

मुट्टायात्मकः किलकिंचितस्योभयसंकीर्णत्वमित्याशयः ॥ ॥ राम० ॥ राम० ॥ राम० राम० १४२

तत्र प्रथमो दृष्टत्वाल्लीलां लक्षयति प्रियेति विभावउद्दीपकमनुभावस्तत्स्वरूपस्तु दृश्यमेवमग्रेऽपि सर्वत्र बोध्यं चंडांशाविति चं
डांशाविति चंडांशोऽतिप्रमरो विषिचरमाद्दिदृक्षुर्विन्यस्तं यातमनित सभ्रुवां नायिकानां मनोंऽतः करणाहृत्तिं जिज्ञासितुं परीक्षितुं न्य

गामननयनवदनभ्रूप्रभृतीनांप्रः कश्चिद्रुत्पद्यतेविशेषः सविलासः अत्रविभावाः प्रियदर्शे
नस्मरणादयः अनुभावास्त्वभिलाषवैदग्ध्यप्रियभूषणावचनाद्यनुकृतिर्लीला तत्रविभा
वः सखीकौतुककलापः अनुभावः प्रियपरिहासः यथा चंडांशोवरमाद्दिदृक्षुर्विनिमनोजिज्ञा
सितुंसुभ्रुवांन्यवत्कौतुकयातयाविरचितेवंशीरवेराधया एषस्फूर्जतिकस्यनिस्वनइतिक्रोधा हुं ॥
द्गकाननंराधांवीक्ष्यलताप्रतानपिहितांस्मेरोहरिः पा
वत्कौतुकयासंजातेच्छयातयाप्रौढयाराधयावंशीरवे
मुरलीनादेविरचितेकृतेसतिएषकस्यनिः स्वनः केनकृतोवंशीरवइतिक्रोधाद्रमर्षेणाकाननंराधाधिष्ठितंव्रजन्गाछन्लताप्रता

नापिहितां विततलताछन्नां राधां वीक्ष्य स्मे
रो हसन्हरिर्नोऽस्मान्पातु रक्षत्वित्यर्थः ॥

नौका
१४३
143

विलासंलक्षयति गमनेति कूजंतीति कूजंतीशब्दायमानाकांचीमेखलायत्रहरमीषत्स्फुरंतीवलिस्त्रिवलिर्यत्रनटंतींवचलाभ्रू
वल्लीवल्लीसदृशीभ्रूर्यत्रवेल्लद्दुलाद्भुजः शरीरंयत्रवलांत्पुद्वल्लंतीकुंडलकांतिः करणीभूषणाशोभायत्रसाचिवक्रंवलितायत्कतायी
वायत्रकर्मणियथाभवतितथावेवावचनेलपंत्याव हंत्यावरतनोः सुंदर्याः प्रातीरिति प्रातः कालेनीतंमानिवायुवलि

गमननयनवदनभ्रूप्रभृतीनांयः कश्चिदुत्पद्यतेविशेषः सविलासः अत्रविभावाः प्रियदर्शनस्म
रणादयः अनुभावाश्चाभिलाषदेहंगच्छप्रकाशनादयः यथा कूजत्कांचिदरस्फुरद्वलिनटद्भ्रू
वल्लिविल्लद्भुजंवेलात्कुंडलकांतिसाचिवलितयोवंलपंत्यावचः प्रातर्निर्जितपुंडरीकपरिषत्पांडित्य

राम
१४३

तान्येतेनक्रियाविशेषणानिर्निर्दिष्टार्थविंवभूततास्मिन्नावेदितानानियानि पाटच्चरीहष्टिर्यप्रतिजायतेवरतनो
पुंडरीकाणिसितोत्पलानितेनमुखप्रसादोव्यम्यः तेषांपरिषदः सभायापांडित्यस्यशोभायाः पाटच्चरीसमपहंत्रीहष्टि
र्यप्रतियपशुदृशपवक्राजायतेसशनाधिकोनायासेनस्वर्गफलाभिमुख्यादित्यर्थः

विच्छित्तिर्लक्ष्यपति कतिपयेपीति केचनेति यद्यपि केयूरं वा हूमूषणं करेण कृतं पदे कटकं पुनरप्यर्थनमौलौ मस्तके मालानत
थापि कस्तूरीतिलकं ललाटइत्यर्थात्संसारसारां सर्वातिशयिनीं श्रियं शोभां तनुते तन्नो त्विदानीं वेधसा ब्रह्मणा सुभ्रुवो रूपाद्यध्या

कतिपयभूषणाविन्यासो विच्छित्तिः तत्रविभावाः सौकुमार्यप्रियसौभाग्यसौंदर्यगर्वक्रोधक्लेशाद
यः अनुभावा गर्वमानक्लेशप्रकाशनादयः यथा ग केयूरं न करे पदे न कटकं मौलौ न माला पुनः
कस्तूरीतिलकं तथापि तनुते संसारसारां श्रियं सर्वाधिक्यमलेखि भालफलके यद्वेधसा सुभ्रुवो जानी
मः किमुत त्वमन्मथमहीपालेन मुद्राकृता।
हार्यं ललाटफलके यदिति क्रियाविशेषणं सर्वाधिक्यं ललनाचूडामणि
त्वमलेखि तत्त्वलेख मन्मथमहीपालेन कामदेवेन यमित्यध्याहार्यं कस्तूरीतिलकरूपा मुद्राया याथार्थ्यप्रतिपत्त्ये कृता किं
स्विति वयं जननो अक्षत्वं निश्चिनुम इत्यर्थः

नौका॰ विभ्रमंलक्षयति वामिति त्पकइति केलिविधौक्रीडाप्रारंभेपूर्वोपरीक्षनावपवस्त्रचितावयविनीतियावतत्पक्षेवसितेपीतां
१४४ वरस्यश्रीकृष्णस्यांशुकंपरिधानीयंनिजांशुकधियापात्वपरिधानीयबुद्ध्यापरिधायपश्चात्कृत्पसख्यशयनाद्दंतः पुरपर्यंकादुत्था
यपश्चात्तत्पर्यसिवहिर्व्रजंत्यागच्छंत्याः पश्यायाहाक्लिरापाः सकाशाद्द्वाद्दातुमर्थान्स्त्रीपंग्रहीतुंवसनांचलमर्थान्तत्राक्षिकुतंतद्द्वै

वागंगभूषणानांस्थानविपर्यासोविभ्रमः तत्रविभावाः धनमदरागोत्कंठाद्दयः अनुभावाः प्रियसख्याद्यु
पहासाद्दयः यथा त्पक्षेकेलिविधौनिजांशुकधियापीतांवरस्यांशुकंपश्चायाः परिधायसख्यशयनो
त्थानः पर्यंत्यावहिः आह्वानुवसनांचलंचपलयक्षोपंद्दशाद्दर्शयत्राचाकौतुकमावरन्स्मितसुधास्नि
यंपरिधानीपंचपलयन्निहंत्वद्दीयमितिद्दर्शयन्नावतानालोचयंत्यांतस्यांकोपंद्दशाद्दशी ग्धोहरिः पातुनः ॥ ॥ राम॰
पन्तोकस्मिककोपानिद्दानगवेषणेनापीयमववुद्धेतेतिमत्वामिथ्येवलोचनाकोवनाघ्याविष्कुर्वन्नावानुमगद्दहाक्षर १४४
याकौतुकमाचरन्नाकोपहासास्पद्दीभवन्तोकास्त्वामेवसुपहसिष्यतीतिस्ववयान्निजियावन्स्मितसुधास्निग्धोहास्यरससं

किलकिंचितंलक्षयति श्रमेति श्रमोमार्गगौरवादिरभिलाषइच्छागर्वस्मितहर्षभयक्रोधाः स्वल्पप्रकारोलक्षितामुख्यावृत्तिषा
मनुभावागौरणापवृत्तिषांसंकरोन्यतमस्यसामानाधिकरण्यंद्वयोरेवसामानाधिकरण्येपिनतथाप्रवहाइतिवक्तुंतत्रसंमति
माह नन्वाहुरिति अनुभावविवक्षयोद्धहरतिपश्यति कोऽहंभोमामिति तत्त्वेनाध्यवसितंभ्रुकुटियुगलंचंडिमानंकौटिल्य

श्रमाभिलाषगर्वस्मितहर्षभयक्रोधानांसंकरः किलकिंचितं तदाहुः श्रमाभिलाषगर्वाणांस्मित
हर्षभयक्रुधां असकृत्संकरः प्राज्ञैर्विज्ञेयंकिलकिंचितमिति अत्रविभावाः नवयौवनाङ्कुरचांच
ल्याद्यः अनुभावाः कर्तव्यानिर्द्धारणादयः यथा कोऽहंभोमारोहतिचंडिमानंमधुव्रतः कांक्षा
तिशोणिमानं पश्यंसुधांवर्षतिवेपमानंस्वर्णाचलः स्विद्यतिकिंनिदानं ॥ ॥ एम० ॥

मारोहतिभंजनेते एतेनगर्वानुभावउक्तः मधुव्रतस्तत्त्वेनाध्यवसितंवक्षः शोणिमानंलोहित्यंकांक्षतिधत्ते एतेनक्रोधा
नुभावउक्तः पश्यंतत्त्वेनाध्यवसितंवक्त्रंसुधांप्रसादंवर्षतिप्रकटयति एतेनहासानुभावउक्तः कीदृशंपश्यंवेपमानंप्रकं

नौका· स्वर्णाचलत्वेनाध्यवसितंकुचमंडलंलिहिधाति एतेनहर्षोनुभावउक्तः अत्रकिंनिदानंकोहेतुरितिकामयमानस्तत्थाम्भू
१४५ तांनायिकांप्रत्युक्तिः सतिसंभवेसर्वेषामपिसांकर्यंतथ्येतिवक्तुंमुख्याविवक्षयोदाहरणांतरमाह यथावेति क्रोधेति क्रो
धाविनाभावाद्गारतयाध्यवसितलोचनसमुद्गताः समुद्गयंस्तत्कालाविर्भूतोयः संत्रासोभयंसएवशैल स्तेनार्दितामध्येरु
145

यथावा क्रोधागारसमुत्थिताः समुद्गयत्संत्राससशैलार्दिताव्रीडाभिः परिमर्दिताः स्मितसुधाधाराभिरुद्व
र्तिताः स्नाताः स्नेहरसैर्मनोभवकलामालाभिराभूषिताः पायासुर्मयिशैलराजदुहितुः स्फीताः कटा

ह्वाव्रीडाभिर्हर्षव्यंग्यव्यंजकयोरैक्यारोपात्परिमर्दिताः स्पृष्टाः स्मितसुधाधाराभिरुद्वर्तिताः स्नेहरसैर (क्षच्छटाः॥
भिलाषैः स्नातामनोभवकलामालाभिः कामोद्दीपनचतुरस्वनायरंपराभिर्गर्वातिशयाद्याभूषिताः स्फीताः श्रमभराच्छैल राम·
राजदुहितुर्हिमालयसुतायाः पार्वत्याः कटाक्षच्छटाश्चपांगपतनानिमयिपायासुः पान्तुः पापासुरितिपाठेनुभावहानि १४५
र्भयाहारितिकपटवटुवेषाजिहासान्वितरुद्रस्योक्तिः

मोक्षमपितंलक्षयति वार्तेति वागादिव्यापारविषयकद्वेषवत्त्वमित्यर्थः निभृतेति इतरापरिचितेत्यर्थः दर्शनेति दृग्व्या
पार इत्यर्थः नखेहस्येति राधास्नेहस्यप्रेम्णः कथारसंरस्यमानां कथांशठत्वाभावात्तु तात्पर्यविरुद्धविशेषणाभावावगमः
सख्यादिभिर्निवेदितामित्यर्थात् कथमपिसरवीद्वाक्षिरोपसत्यपि श्रोतुमाकर्णयितुंनसमुत्कंठतेनेच्छति एतेनद्वेषा

वार्तावैमुख्यसानिनिभृतभूयोदर्शनस्पृहामोहापितं अत्रविभावाः सपत्नीत्रासलज्जादयः अनुभावा
मनः प्रेमकथनसंकेतानवेदनादयः यथा नखेहस्यकथारसंकथमपिश्रोतुंसमुत्कंठतेराधाकिंतुवि
कीर्णारत्नकपटाद्दागत्यमोधाद्धिहिः नृत्यन्नेत्रपुटस्फुरत्कुचवटीस्वेदोल्लसद्दोस्तटव्यावलद्भूकु

त्रावेदितः विकीर्णस्यगलितस्यरत्नस्यमुक्तादिरवचितस्यकपटाद्व्याजात टिसवलत्यादिपुनः कृष्णांतिके भ्राम्य
एतेनसंगुप्तिः स्वचितासोधाद्दहाद्धहिरेत्यनृत्यंतीनेत्रपुटीयत्रस्फुरंतीकुचवटीयत्रस्वेदेनोल्लसंतीलज्जास्वेदयुक्तेति
यावद्दोस्तटीबाहुशांतौयत्रविशेषणासमंतावल्लांतीभ्रुकुटीयत्रस्वलंतीकटिपटीयत्रकर्मणियथाभवतितथाकृष्णां

नोका.
१४६
140

कुट्टमितं लक्षयति सुखइतिदुःखचेष्टा एतच्चेष्टया स्वदुःखावगमो स्त्विनीछेत्यर्थो हंतरत्नमायाति ॥ इच्छाविशेषपरिचया
पल्लुचेष्टारूपैतेवाहत्याक्षेतिध्येयं एवमन्यत्रापिपथानुभवमूह्यं रोद्धुमिति वीटिकामोचने हतनोः पाणी रोद्धुं प्रचलति
परं तु विरराश्चिरकालमसौ रोद्धुं प्रवृत्तांगुलिर्निश्चलानिरोधक्षमव्यापारशून्याययोधरस्पर्शेभ्रूविक्षेपः हतनो रित्यत्राप्य
स्मेवदुःखचेष्टाकुट्टमितं अत्रविभावाःरागोत्कट्यदशनकरजक्षतकुंतलाधरग्रहादयः अनुभावाः क
पटकायसंकोचकपटसीत्कारादयः यथा रोद्धुंपाणिः प्रचलतिविरांगुलिर्निश्चलासोभ्रूविक्षेपो
भवतिकुटिलो नेत्रमंतः प्रसन्नं गाढाश्लेषजपतिस्तनोर्द्धमात्रानकारः कंपोमूर्ध्नः प्रसरतिसुखं
तुषज्यते भ्रून्यासः कुटिलोवक्रोभवतिनेत्रमंतः प्रसन्नमांतरसुखाभिव्यंजकप्रसादयुग् ॥ संसुखं न प्रयाति ॥ –
क्त गाढाश्लेषेस्तनोर्नकारोर्द्धमात्रोलघुप्रयत्नेजपतिविलक्षणाभवतिस्वाभाव्यादुद्दीतिनीत्विच्छापूर्वकयत्नाद्दित्याशयः
जपतीतिस्थानेभवतीतितुप्रक्रमानुरोधीपाठस्तत्रनकारोभवतिपरंत्वर्द्धमात्रइतियोजनात् अमंत्रशोमूर्ध्नः कंपः प्रस
रतिसुखंतुसंमुखंनप्रयातिसंमुखावलोकनेनतुनायकोद्योगप्रवृत्तिमेवप्रतिषेधतीत्यात्वराह्नसुखतायांतुफलितेतद्द्योगजातिस्वा

रस.
१४६

विब्बोकं लक्षयति गर्वेति अनादरात्मा नितरां क्रियाहृमः विहेतव इमाराणापीतिरिहाप्यनुसंधेया कृतांजलिरिति कान्तरोभय

चकितोहङ्गिपातोयस्यैवंभूतः मारोऽस्मरः कृतांजलिर्बद्धकरपुटः सन्नस्याः पार्श्वेस्थितः समीपंनवसुसंमुखतउपाजगामेषापु

नरेषातु सखीमुखेस्थितांकुंडलरत्नरेखां ताटंकखचितवैडूर्यादिकांतिमोक्षितुं द्रष्टुमाचकांक्षे येयमर्थः ललितंलक्षयति

सकलेति सकलांगानांसमीचीनतयाविन्यासः प्रसाधनमित्यर्थः धन्यासियाकथयसिप्रियसंगमेपिविस्रब्धवादु

गर्वाभिमानसंभूतोविकारोनादरात्माबिब्बोकः अत्रविभावाः यौवनमदधनमदकुलमदाप्रियापराधा =

यः अनुभावाः अवहित्थमुद्वेगनेत्रप्रेक्षणादयः यथा कृतांजलिः कान्तरहङ्गिपातः मारोऽस्मरः =

पार्श्वमुपाजगाम सखीमुखकुंडलरत्नरेखामेषापुनः प्रेक्षितुमाचकांक्ष सकलांगसमीचीनविन्या

कशनानिरन्तांतरेषु नीवीप्रतिग्रन्थिहितेनुकरोषिमेरागसख्यः शय्यामिपर्द्धिकिंविहसोल्लसितं अत्रैवस्मितादयोत

पिस्मरामीतिरसकथापरासुसखीषुमध्येरतिकालीनं सप्रियालापंकथयंतींकाचित्प्रहसत्याः कस्याश्चिदुक्तोधन्यासीति

सोल्लुंठवाक्यात्प्रतीयमानस्यपरोपहासलक्षणास्यास्मिनस्याधिकामाशंकानिरावेष्टअत्रैवेति अत्रादिनाक्रियादिग्रहणम्

टीका· १८७ 147

केलीति शांतोहरीहृक्शमध्यांविहस्यतृणमिवत्रैगुणमवगणय्यकस्यमहामहिमस्तुकृतस्मरतिमांहरिंक्रीडागृहंकलक्कणि

तामधुरध्वनिमुतांमेखलांकटिभूषणांयत्रचपलंचंचलमतएवचारुरमणीयंनेत्रांचलंपक्ष्मयत्रप्रसन्नमांतरसुखानुभाव

तत्रविभावाः मनःप्रसादप्रियतमहृगनुरागधीरत्वादयः अनुभावाःप्रियवशीकरणालोकानुराग

चमत्कारादयः यथा कलक्कणितमेखलंचपलचारुनेत्रांचलंप्रसन्नमुखमंडलंश्रवणसंचरत्

कुंडलं स्फुरत्पुलकबंधुरंलपितशोभमाना धरंविहस्यरतिमंहरिंव्रजतिकस्यशांतोहरी ॥ ॥८

भूतप्रसादसहितंमुखमंडलंमंडलाकारंमुखंयत्रश्रवणयोःसंचरतीकुंडलेताटंकेयत्रस्फुरंतः प्रकाशमानाःपुल राम· १८७

कास्तद्वाघाः परमसूक्ष्मास्त्रपिविकारायस्यताहृशंबंधुरंनिम्नोन्नतंनाभिमतनप्रधानमवयववक्रंपत्रलपितेनभाषे

येनशोभमानोधरायत्रकर्मणियथाभवतितथाव्रजतीत्यर्थः

विहतंलक्षयति प्रियेति अभिलाषापरिपूर्त्तिरभिलाषस्यापरिपूर्त्तिर्विषयासंस्पर्शस्तथाचाभिलाषफलोपधायकसामग्री
कालीनस्वप्रयत्नसंघटितताहृशमयोर्विघटनंविहतमितिफलितंतत्रेदंबोध्यंताहृशविघटनरूपफलोपधायकप्रयत्नो
विहतंविघटनंत्वनुभावइतिव्याजात्परकोपस्यलज्जायाः स्वकीयस्याभिलषितस्यविघटनमितिविशिष्टमभिप्रेत्याह व्या
जलज्जादयइति अभिलषतीति चंद्रचूडेशिवेतिलकंपत्ररचनांकपोलेगल्लयोर्विधातुंकर्तुमभिलषतिवांछतिसमु
प्रियसंनिधावभिलाषापरिपूर्त्तिर्विहतं तत्रव्याजलज्जादयोविभावाः अनुभावास्त्वन्यथाचेष्टितान्यथाव्यव
हारादयः व्याजाद्यथा अभिलषन्तिकपोलेचंद्रचूडेविधातुंतिलकमुद्यदंतः कोपभाजाभवान्या फ
हयन्त्यंतः कोपस्तद्वत्येतेनविलंबासहिष्णोरकांडकोपः कं[illegible]रिणापतिभयकूटादृगसुत्कंपयंत्याप्रचलवसनवातैर्वि
पेसहायकमाचरतीतिदर्शितंफणिपतेर्वलयीकृतस्यफणाधराद्यस्यकूटमिथ्याभूतंभयंतस्मादृगंहेलाद्युत्कंपयंत्योत्कृष्ट
कंपशालयाचरंत्याभवान्याप्रबलंकंपभाग्यद्रुमनमंबलंतत्संभ्रमैतेर्वातैः केलिदीपः क्रीडार्थंस्थापितोदीपोयाभिर्निर्वापिताशान्तइत्यर्थः

नो० १४८ 148 श्यानंदेति चकोरनेत्राकोपकषायिताभीत्यर्थं शक्तिम्लध्वेनरघ्वासखीं सहचरीं चुलकोदकेन सुखसंमाजेनार्थेसुपानेन संजघाघा
नर्निषिषेचेत्यर्थः कथंभूतां सखीमानंदभाजउत्कंदितस्यपत्युर्नंदनस्यश्रीकृष्णस्यकरावरोधं कंचुलिकादिनिर्मोकप्रवृत्तपा
णिप्रतिबंधं करेणात्वीयेन नकुर्याइत्येवंरूपं लपंतीं शिक्षयंतीमित्यर्थः अत्राप्रियकथांश्रुश्रूषेत्येवकयाविलज्जापारवश्या

लज्जातोयथा आनंदभाजोयत्पुनंदनस्यकरावरोधंनक
रेणाकुर्याः सखीलपंतीमितिसंजघानचकोरनेत्राचुल
कोदकेन ॥ ॥

चुलुकोदकनिषेकेणाप्रियकथारूपस्वेष्टस्येवविवृटनं कृतमितिपूर्वस्माद्विशेषः ॥ ॥ राम० ॥ ॥ राम० राम० १४८

सपरिकरं संभोगं लक्षयित्वा विप्रलंभं लक्षयति यूनोरिति अन्योन्यमिति भ्रमोऽसंबंधाभावे वा स्वेति मुदितानामिति अंतरर
तिभावव्यभिचारिणा हर्षादिनानुभावैः संभृतानामित्यर्थः संबंधाभाव इति रतिं विना नाहशाभावोतिप्रसक्त इति मुदितेत्युक्तं सं
भोगव्यावृत्तये संबंधाभाव इति पंचेति तु रतिपरिपोषाभिप्रायं तथा च वियोगकालावच्छिन्ना परिस्फुरणा रतिर्विप्रलंभ इति फ
लितं परिपोषाभावे तु शृंगारसामान्यलक्षणाभावान्न विप्रलंभोपीति मंतव्यं न तु हेतु इंद्रियसंबंधकालेपि परस्परं साक्षात्कार

॥४॥ यूनोरन्योन्यं मुदितानां पंचेंद्रियाणां संबंधाभावोऽभी

त्कारणाभावेन न विप्रयुक्तत्वं सर्वमतसिद्धं तत्संपत्त्येव फलोपहितत्वं संबंधविशे (ष्टाप्राप्तिर्वा विप्रलंभः
षणाभावस्य कं ततो वरं त्व विषयनिष्ठानुपहितत्वमेव परिस्फुरणो रतेर्विशेषणमित्यभिप्रेत्य लक्षणांतरमाह अभीष्टेति इच्छा
विषयासंबंध इच्छैयेवार्थो लभ्यत इति भवदुक्तमेव लक्षणापर्यवसितमिति भावः ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ३

च्छलतोमुद्रितपदव्याप्तिंदर्शयितुंशंकते नचेतिसमाधत्ते मुद्रितेति नत्विंद्रियसंबंधरूपप्रति योगिनामतिकथंतदभावोभावप्रति
योगिनोः परस्परंविरोधादित्याशंक्याह तदानीमिति तथाचनकेवलंप्रतियोगिनासहाभावस्याविरोधः किंतुप्रतियोगि
तावच्छेदकावच्छिन्नेनैवेत्याशयः यत्तुविशेष्यस्याप्रतियोगित्वमुत्पादना यविशेष्यवतिविशिष्टाभावस्याविशेषणाभाव

नचमानात्मकेविप्रलंभेव्याप्तिरितिवाच्यं मुद्रितपंचेंद्रियसंबंधाभावरूपस्यविशिष्टाभावस्य
तत्रापिसत्वात्तदानीष्टनोरिंद्रियाणांमुद्रितत्वाभावात् ननुयाप्रियमभिसरतिसावि
प्रयुक्ताभवेदितिचेत् ॥ ॥

स्वरूपनाभिप्रायवर्णनंतत्तुच्छं मुद्रितत्वाभावस्यविशिष्टाभावेहेतुपदर्शनावि
रोधात् नन्वभिसारिकानविप्रयुक्ताविप्रलंभकार्यस्याश्रुपातादेरभावात्तथाचतत्रातिव्याप्तिरित्याशंक्यतानान्वेति ॥ ॥

समाधत्ते सत्यमिति मा विप्रयुक्तेवेति एवकारेणामुद्रितत्वमात्रेणापहानेनतत्त्वानिव्याप्तिरिंतीद्रियसंबंधाभावोपाद्दानमस्तित्वस्यां
चिन्तामंगइतितद्वारणामितिमतमपक्रमसंभवापत्तेरितिसूचितं॥ नन्वेवंकुतोनाश्रूपानादिस्तस्याइत्यतआहाचिरेति विशेषाद्युप्र

सत्यं मा विप्रयुक्तैवाचिरदर्शनप्रत्याशानुवृत्तप्रमोदेनविरहधर्मस्याश्रुंपातादेरसंभवति सचवि
प्रलंभः पंचधादेशांतरगमनात्कृतनिदेशादभिलाषादीर्ष्यायाः शापाच्चेति समयादे
श्चादिदूराहिल्याइयोप्युन्नेयाः
पलंभेपिप्राचीनपरंपरानुसारेणासुविभजेते सचेति विशेषात्तुपलंभेपिकारणावै
चित्र्यमात्रेणाविभिन्नभेदत्वेन्यपिवहवोभेदाः संभवंतीतिवक्तुमुपक्रमते समायादिति ॥ ॥ ॥ ॥ ॥८

नौका· देशांतरगमनंनसत्वतपक्षेदृवविप्रलंभहेतुः किंतुतज्ज्ञानमात्रमान्यंतथाचदेशांतरगमनाभावेपितज्ज्ञानहेतुकंविप्रलंभमुदाहर
१५० तिपर्यंतेति प्रस्थानायेति प्रियतमेनायकेप्रस्थानायप्रस्थानंकर्त्तुंकृतोद्यमेस्वारब्धोद्योगेसतिवामभ्रुवोनायिकाया
150

देशांतरगमनाद्यथा प्रस्थानायकृतोद्यमेप्रियतमेहस्तात्कंकरणान्च्युतंधैर्येण
स्खलितंमहृद्नगलितंनेत्राम्भसानिःसृतंजीवेनापिपियासुनाशिवशिवप्रारं
भिवामभ्रुवः कंपांदोलितकिंकिणीकलरवव्याजेनवैरापस्मृतिः ॥ ॥ ६ ॥ राम०

हस्तात्कंकरणान पद्यपिकंकणांकरभूषणामितिकोशाद्धस्तात्पहानर्थकंप्रतिभाति ॥ ॥ ६ ॥ ६ ॥ १५०

तथापिदृष्टयविशेषणावाचकपदस्समभिव्याहारोविशिष्टवाचकंपदंविशेष्यमात्रमभिधत्तइतिकाव्यविदांसमयात्कं
कणापदंभूषणमात्रपरं इष्टव्यं च्युतंगलितंधैर्यंगाम्वलितंत्वरापसरणान्मेदेनगलितंनेत्रांभसानिः स्यूतंस्खलितंनो
पल्लवशंकयापियास्तुनागंतुमिच्छतानजीवेनापिकंयेत्याहि कंपेनाहमंतान्होलितान्श्वालितायाः किंकिणपः स्तुङ
वंटिकानामासांयः कलरवोव्यक्तमधुरध्वनिस्तद्याजेनवैराग्यस्मृतिः प्रस्थानेवैराग्यस्मृतेर्मांगलिकतयाकृतत्वात्
यथावैराग्यंदृष्टुंहेहयमर्जुनंचशाकुंतलेयंभरतंनलंच रामंवयोविस्मरतिप्रयाणेतस्यार्थसिद्धिः पुनरागमश्चेति
शिवशिवेनिर्वेदःप्रारंभिसार्थ्यज्ञाभिराणामंतुमावश्यकत्वेपिपुनरागमनेच्छयेवंविधंमंगलमाचीर्णमित्यर्थः ॥॥

नौका·
१५१
151

स्वनूपसेदृशांतरगमनहेतुकमपिविप्रलंभमुद्वाहरति यथावेत्ति वीणामिति सखिमजदृशाजलाविनाभूतलोचनया
कयाचिन्नापिकया सखीप्रार्थनाभिः मियमखीविज्ञापनाभिः कथमपिबलात्कारेण वीणामंकेनिधायतेवेरंस्वे
रमभिनिविष्टस्वाछंदेनगातुमारब्धमेवमूर्छाकिमप्यत्यंतंविरहेणक्षीणाननएवहीनानुकंपयांगवल्लीयस्यास्तामे

यथावातानवरणानांवीणामंकेकथमपिसखीप्रार्थनाभिर्निधायैवेवंस्वर
रमिजदृशागातुमारब्धमेव तंत्रीत्रुट्याकिमपिविरहक्षीणाङ्गीनांगवल्लीमे

नामेवतंत्रीत्रुट्यावीणाप्रेमणावहुशोधिकंस्पृशतिवि॰ ((नामेवस्पृशतिवहुशोमूर्छनाचित्रमेतत एम·
लंभोद्दीपनाद्वैतद्विचित्रंमूर्छनापदार्थस्यशब्दधर्मस्यवीणायामेवाभिव्यक्तेःहचित्तत्वादिसमर्थः ॥ ॥ ॥ १५१

भास्वानिति हेनाथगुरोः पित्रादेः राज्ञयानिर्यातोसिपरंत्वमीक्ष्रायमहादुष्टस्यहकार्यकारिणः कथंत्वयानविचारितः क
मनर्थमुत्पाद्यपिथ्यंनीतिनगराकंप्रतिष्टष्टाः अमीकेतानाह चूततरुराम्राभास्वान्नवपल्लवैर्देदीप्यमानस्मर्यश्चमनसिजः
कामोगुरुर्महान्बृहस्पतिश्चकोप्यनिर्वचनीयमभावएवः पुरोवतोभृंगस्तमस्त्रांध्यंसंपादकत्वाद्राडस्वगंधवहोवायुर्मंद
एतेनोद्दीपकतावैदिनाशनिश्चमलयजस्यहंनांसितोजात्याशुद्धः शुक्रश्चमाधवोवसंतोद्वेषाणांपरपीडनाद्धिरूपारेणा
गुरुनिर्देशाद्यथा भास्वांश्चूततरुर्गुरुर्मनसिजः कोप्येषभृंगस्तमोमंदोगंधवहः सितोमलयजो
द्वेषाकरोमाधवः संगारोनवपल्लवः परभृतोविज्ञोगुरोराज्ञयानिर्यातोसिविचारितः कथममीक्ष्र
माकरः त्वक्षानंवंदस्यनवपल्लवैरंगारोद्वाहकत्वान्मंगलश्चपरभृतः कोकिलोविज्ञोविशेषाज्ञराक्षत्वयानग्रहः ॥१॥
भिज्ञः स्वरूपतोरुन्तुदस्यकुहूहितिभणितस्यविरहिजनसंतापकारित्वंज्ञावमानपर्यवसायिजयाभिलषितस्यामावास्यादिरू
पार्थस्यप्रतिपादनमुखेनेष्टंचिंतकत्वस्यतस्मिन्नारव्यापनाद्बुधश्चेत्यर्थः ॥ ॥ ॥ राम० ॥ राम० ॥ः

आगारेति क्वचिद्देवद्देवायतनाद्दीपक्रान्तवधूवरयोः संमर्दवशाद्विचिरविश्लिष्टयोर्द्वारभेदेन बहिर्निःसृतयोरन्योन्यमागवि
लोकनासक्तयोः कयोश्चिन्नायकयोर्मनोरथवर्णनमिदं अग्रेगमनाशंकया पुरोगच्छतोरप्यंतराद्देवायतन एव समुद्द

अभिलाषा यथा आगाराभिमुखं मुखं रचयतोर्वक्रीकृतग्रीवयोर्व्यस्तं चोलम
जानतोः क्वचिद्दपि व्याजात्पुनस्तिष्ठतोः मार्गं विस्मरतोः क्वचित्क्वचिद
पि त्यक्ताक्षरं जल्पतोः साचिप्रेक्षितमावयोर्यदभवद्भूयस्तदाशास्महे ॥ ॥२

यत्संभावनयागाराभिमुखं देवालयसंमुखं वदनं रचयतोरत एव वक्रीकृतग्रीवयोरस्तेन वस्त्रं व्यस्तं व्यस्ततयापिधेयपिधेयपि
धानाक्षमं ॥

चोलमंगावरराववत्त्वमजाननोः क्वचिदप्यस्थानेपिव्याजात्तुनर्मिषेरोवतिष्ठतोमार्गंगंतव्यमध्वानंविस्मरतोक्वचि
दपियत्रकुत्रापिविषयेत्यकाक्षरंलुप्तवर्णानल्पनोराववयोर्यत्साचिवक्कैशेक्षितंमध्येमार्गेहैवसंघटितंप्रेमभरपूरितवक्षु
षानिभृतपरस्परावेक्षणमभवत्तद्वयः पुनरपिवयमाशास्महेत्वावामाशास्वहेइत्यर्थः यथाहंत्वमपितथात्वंमयो
तिप्रकाशस्तत्किंविलंबसेइतिद्वयोरप्याशयस्यप्रतिपादयितुंयुक्तत्वात् अस्मदोद्वयोश्चेत्यनेनाद्वित्वविवक्षायाम
प्यस्मदोबहुवचनानुशासनात् यद्यप्येकत्वविवक्षासाधारणमेवतदनुशासनंतथापिरसाभासापत्यानैकत्वमपि
प्रकृते विवक्षामर्हतीतिध्येयं अभिनववक्ष्यरागस्यजनयात्राप्रसंगप्रवसमुत्सन्नेर्वर्णानस्यकविकुलक्षणात्वा
त् अन्यादृशव्याख्यानेत्वामाराभिमुखंसुखंरचयतोरित्यस्यक्वचिदपिव्याजात्तुनस्तिष्ठतोरित्यस्यचसामञ्जस्या
भावाद्दिति॥ ॥

नौका· आशापाशस्येति हे वंशरूपं तत्कोपेनेमानमाग्रहं विमुंचेति सख्या उक्तिः वेधसा ब्रह्मणाखिलं सर्वमेतदाशासूत्रे प्रभवति सम
१५३ र्थं ग्रथितं प्रोतमस्त्याशानियतसत्ताकं भवतीति भावः तदेवाह तस्येति तस्याशासूत्रस्य भंगे नाशे सत्येतेषामपि नि

153 ईर्ष्यातो यथा आशापाशस्य प्रभवति मनः प्रेमेह मया सन्नं चेतश्चूतं दृगपि कमलं जीवनं बंधुजीवं स्वा
शासूत्रे ग्रथितमखिलं वेधसा तस्य भंगे स्यादेतेषामपि निपतनं चंडि मानं विमुंच ॥ ॥ २ ॥ ३

पतनं निपातः स्यात् एतत्किं तदाह आशापाशस्येति प्रार्यंतिकप्रेमालंबनस्य मनः प्रेमांतरस्येहाहि मया सन्नं स्वर्गापुष्पं राम·
मन्येऽहं संरक्षणीयत्वाच्चेतोंतःकरणं चूतमाम्रपुष्पं प्रियागंधानेकविधमनोरथशालित्वात् दृगपि कमलं पार्थः स्वर १५३
निमग्नत्वाज्जीवनं बंधुजीवमस्थिरप्रसादत्वादित्यर्थः

अन्यत्रेति निर्गंतुंपुनर्वहिर्यातुंजीवितुमितियावत् इच्छायदीति अस्तितर्हीतिशेषः दूरतोनामिकामहेष्वेवनिर्गच्छपरा
वर्तस्वान्यत्रपक्षांतरेप्रियांप्रत्यभिसरणाद्इतियावत् प्रियेति प्रियायोविरहस्तज्जन्यविश्लेषस्तेनजातोयस्तापः प्रज्वल
नंतेनास्माकंप्रतापनमात्रक्षमोपितस्यास्तापस्तत्सुखावलोकनमात्रेधःप्रवर्धितस्त्वांप्रदग्धुंक्षमतइत्याशयः शापदग्धः
शापेनेवदग्धोभस्मसात्कृतविष्यसितथासंभाव्यसेप्रियासंभोगेपथ्यामहापुरुषशापेनभस्मीभूतसात्मानंसंभावयसितथाह
शापाद्यथा अन्यत्रयाहिनिर्गंतुमिच्छानिर्गच्छदूरतः प्रियाविरहतापेनशापदग्धोभविष्यसि ॥ ॥ ॥
मयिप्रियानेकधमात्रेणशापस्थलत्वद्दीपविरहानलेनतथाभूतंत्वांसंभावयामीत्यर्थः एतेनयद्यपिविरहपदंवोधि
तेप्रकृतनायिकाविरहेशापहेतुकत्वाभावेपिशापसंभावनासंभोविनन्यनायिकोविरहस्तथात्वमविकलमितिभवत्येवो
दाहरणं तथाप्यन्यत्रेत्यादिनाविभावनावच्छेदकरूपेणाविभावस्याप्रतिपादनेनवियोगस्यभविष्यतीत्यनेनसंभाव्यमा
नहेतुकत्वप्रतिपादनेनचबुद्ध्यारोहइतएववास्यानुभावादेराक्षेपस्याप्यसंभवाच्चानुदाहरणत्वमाशंकमानाः परा
स्ताः

विश्लेषेति वियोगेपि जीवनसंभूतव्रीडाजनितपीडया विधुरमधीरं मानसं यस्याः सा विश्लेषजीवनाभ्यां व्रीडापीडाभ्यामिति
व्याख्यानं तु विश्लेषपीडया वक्रीकृतेत्यस्याननुगुणत्वादुपेक्ष्यं त्वया विना न जीवामीति शंसितज्ञा नवनीका विरक्तामिनी प्रि
यं विधाय वस्तुहिते समागमिष्यामीति इति संकेतं प्रातरुद्दिष्ट एव दृष्टं तथाविनयायामि विधाय वस्तुहिते पुनरेष्यामीति प्रदुरि
तं भवतां जानात्युद्दिष्टमात्रं नेदं तत्त्वेन जानातीति वाक्येन परावर्तितं प्रातरागतं एतेन संकेतवैफल्यमुक्तं प्रेक्ष्य विफलित

समया द्यथा विश्लेषजीवनव्रीडापीडाविधुरमानसा तस्थौ प्रातः प्रियं प्रेक्ष्य वक्रीव वक्रीकृतानना

संकेतं मत्वा वक्रीव वक्रीकृताननेत्येकं पदं वक्रीव वक्रवाकीव एतेनापश्या वक्रवाक्येकपंगेरवलात्संपादितं प्रियं प्रा
तः प्रेक्ष्य मुखमात्रं वक्रीकृत्य तिष्ठतितथेत्यर्थः सूचितः वक्रीकृतमवक्रं वक्रं संपद्यते तेन तथा कृतमाननं यत तथाभूता त एम०
स्थौ स्थितवतीत्यर्थः एतेन समयात्कालविशेषाद्धित्यर्थयित्वा वक्रवाकीहतां नाभिशापेरोद्घाहरणं मन्यमाना नां तिर्य १५४
ग्विरहवर्गानां नौचित्यात्मामनस्तापो विलीयत इति मंतव्यं

जीवन्नइति जीवनेसतिविश्लेषोविश्लेषेवसतिजीवनमप्यनयोर्द्वयोर्नामध्येहमेवनत्वन्यन्निदर्शनसुदाहरणमितिराम
स्याक्तिः पूर्वनांदार्ष्टांतिकश्चतानामितित्वव्यात्यन्त्रप्रलपितमनर्हमंतथासतिवहुवचनप्रतिपादितवक्तृत्वानयोग्यानांवह
नांविवक्षितत्वात्पूर्वश्लोकेषुसुन्दरेतरोदाहरणत्वप्रतीत्याहमेवेत्यवधारणात्संगतेः इतरामाधारणप्रतिपाद्यैपापविरोधात्
उष्णः स्पर्शश्चंद्रः शीतइतिवदुपुष्टार्थत्वापत्तेश्च केलीगृहइतिलंकानगरेकेलीगृहेवागृहेकदेशेवामणिमंदिरेवागृहस्य

देवाद्यथा जीवनेसतिविश्लेषोविश्लेषसतिजीवनं द्वयोरप्यनयोर्नामहमेवनिदर्शनं विदुरावयोः केलीगृ
हेवामणिमंदिरेवाशशामलंकानगरेहुताशः इतस्ततः प्रस्थितयोर्नश्नोर्वियोगजन्माविरामवह्निः इति

सर्वभागेवाप्रज्वालितोहुताशोग्निः शशामकियताचित्कालेन श्रीभानुदत्तमिश्रविरचितायां रसतरंगिण्यां रसनिरूप
नदर्शनोवभूवततस्ततोयथानिर्गमंप्रस्थितयोः पलायितयोर्यूनोः पुमान्स्त्रियेत्येकशेषः वियोगजन्माविरहोद्दीप
नोवह्निर्वह्निःस्तनविरामभयान्निपातेनचिरादप्यपरावर्तनाहितिभावः इतिश्रीजनकनामकगंगारामविरचितायांनौ
कारव्यायांरसतरंगिणीव्याख्यायांषष्ठस्तरंगः ६

नौका· श्रीगणेशाय नमः हास्यं लक्षयति हासस्येति अस्य वर्णो हास्य इत्यादि श्रीमदिति शुद्ध इति दैवतं इत्यादि प्रमथ इति एवमग्रे
पि तं विभजते स चेति स्वनिष्ठ इति स्वसमानाधिकरणविभावज्ञानमात्रापेक्ष इत्यर्थः व्यधिकरणस्यापि विभावस्य ज्ञा
१५५ नं समानाधिकरणमेवेति न कोपि विशेषः परनिष्ठेति प्रसंगवारणाय मात्रेति ॥ अत एव न शृंगारे द्वैविध्यसंभव इति बोध्यं

155

हासस्य परिपोषो हास्यः वर्णोस्य शुक्लो दैवतं प्रमथः स च द्विविधः स्वनि
ष्ठः परनिष्ठश्चेति तावप्युत्तममध्यमाधमभेदात्त्रिधेति षड्विधः ॥ ॥२

तदुक्तं आत्मस्थान् इत्यादि विभाव ईक्षणमात्रत इति परनिष्ठ इति अनुभावपर्यंतज्ञानद्वारा स्वव्यधिकरणविभाव
ज्ञानसापेक्ष स्वसमानाधिकरणविभावज्ञानापेक्ष इत्यर्थः स्वनिष्ठेति प्रसंगवारणाय सापेक्षांतं। अत एव नैरोद्रे द्वैविध्य राम·
संभव इति बोध्यं तदुक्तं हसंतमपरं दृष्ट्वा विभावश्चोपजायते योसौ हास्यरसस्तज्ज्ञैः परस्थः परिकीर्तित इति तावपि १५५
स्वनिष्ठपरनिष्ठावपि त्रेधेति निश्चिनोति शेषः एवमग्रेपि

उत्तमानां स्वनिष्ठः परनिष्ठश्च हास्यः स्मितहसितभेदेन द्विविधः एवं मध्यमानां स्वनिष्ठः परनिष्ठश्च हास्यो विहसितोपहसितभे
देन द्विविधः एवमधमानां स्वनिष्ठः परनिष्ठश्च हास्योपहसितातिहसितभेदेन द्विविध इति द्वादशविधो हास्य इति वाक्यमुप
क्रमते स्वनिष्ठापीति अत्र द्वावप्यपिशब्दौ परनिरपेक्षत्वलक्षणं प्राधान्यं सूचयतस्तदेवोपपादयति तथाहीति स्मितल
स्वनिष्ठोपि षड्विधः परनिष्ठोपि षड्विध इति द्वादशविधो हास्यः तथाहि उत्तमानां स्वनिष्ठपरनिष्ठयोः स्मि
तहसिते मध्यमानां स्वनिष्ठपरनिष्ठयोर्विहसितोपहसिते अधमानां स्वनिष्ठपरनिष्ठयोश्चापहसितातिहसिते
उत्तमानामीषद्विकसितकपोलमव्यक्तदशनमपाङ्गदृष्टिवीक्षणं स्मितं उत्फुल्लकपोलं किंचिल्लक्षितद
शयति ईषदिति तदुक्तं ईषत्फुल्लकपोलाभ्यां कटाक्षैरप्यनुल्बणैः अदृश्यदशनो हास्यो मधुरः शनं हसितं ॥ २
स्मितमुच्यत इति हसितं लक्षयति उत्फुल्लकपोलमिति तदुक्तं वक्त्रनेत्रकपोलैश्चेदुत्फुल्लैरुपलक्षितः किंचिल्लक्षित
दन्तश्च हास्यो हसितमिष्यत इति

नौका० विहसितंलक्षयति समयोचितमिति तदुक्तं सशब्दंमधुरंकालगतंवदनरागकृतस्याकुंचिताक्षिवदनंविदुर्विहसितंबुधाइति
१५६ उपहसितंलक्षयति उत्फल्लनासापुटमिति तदुक्तं निकुंचितांसशीर्षश्चजिह्मदृष्टिविलोकनः उत्फल्लनासिकोहास्योना
156

मध्यमानांसमयोचितमुत्तमस्वनमाकुंचितमुखमाविर्भूतवदनरागंविहसितंउत्फुल्लनासापुटंकुटिलवी
क्षितंकुंचितग्रीवंस्फुटस्वनमुपहसितं अधमानामुद्धतमुद्यदश्रुकंपितमौलिस्फुटतरस्वनमपहसितं
अत्युद्धतंवहलाश्रुस्फुटतमस्वनमाश्लिष्टपार्श्वजनमारब्धकरतालमतिहसितं ॥ ॥ २ ॥ २ ॥

म्नोपहसितंमतइति अपहसितंलक्षयति उद्धतमिति तदुक्तं अस्थानजः साश्रुदृष्टिराकंपस्कंधमूर्द्धजः शार्ङ्गदेवेन
गदितोहास्योपहसितनामयइति अतिहसितंलक्षयति अत्युद्धतमिति तदुक्तं स्थूलकर्णकटध्वानोवाष्पपूरप्लु
तेक्षणः करोपगूढपार्श्वश्चहास्योतिहसितंमतइति

रास० १५६

लेखनीमिति पद्मभूर्ब्रह्मालिखनीमितइतउभयोरपिपार्श्वयोर्विलोकयन्कुत्रकुत्रनजगामकिंकिंनददर्शअवगासीम्निलंभिता
मवतंसीकृतांतांपुनः प्राप्यमत्रतमुखंमत्रतंकपोलविकासप्रतिबंधकचेष्टावष्टंभननेयस्मतया मत्रतमुखदृतिप्रथमांतपा
ठत्वध्याहृतएवंक्रियाकर्तृविशेषणासमर्थकमेतत् स्मितंदधाविव्यर्थः अत्रवांजकतावच्छेदकवैजात्यान्तुगिरंत्यपिस्मि
स्वनिर्घोस्मितंयथा लेखनीमितइतोविलोकयन्कुत्रकुत्रनजगामपश्यन्भृतः तांपुनः अवगासीम्निलं
भितांप्राप्यमत्रतमुखः स्मितंदधौ स्वनिघंहसितंयथा व्योमांकुरंव्योमगतोहस्यमुग्रद्युतिस्वीयमुद्दीर
स्यविस्मा: यच्चासहासाकिमुतत्ययोधावधापिफेनस्तवकायमानं ॥ ॥ ॥ ॥ ३ ॥
तादृयदृानिनव्यंग्यतावच्छेदकानिवमंति तथातथाविधलेखनीवस्मगतहास्यालंबनं नचासौसाम्प्रयइत्यत्राहरा
संगतिः व्योमांकुरमिति स्वीयदेस्मवंव्योमगतंदृष्ट्वाकृद्धारेनिर्भिद्यैनांगगनतलदृशंपरदृाग्रेव्योमांकुरसदृशोदृश्यतेया
संभाव्यविस्मार्यदृास्यमुग्रद्युत्यप्रतिवहृदृशनव्यक्त्यामतनकृयाधोक्षीरार्णवेधायीदानीमपिफेनस्तवकायमानंपुंजीभ

नौका॰ एकोऽत्रैव परनिष्ठमेतद् द्वन्द्वयं सुहृद्वाहरति परनिष्ठमिति द्वयेति षडास्यः शिशुः स्वामिकार्त्तिको हरस्य वृषभमुखेनं घासे
१५७ सुवर्णोन्या द्विसवर्णेन सवर्णा समानवर्णा कान्तिर्यस्य तत् तस्य वर्णा भवान्या अन्तिके समक्षं सखेलं सकौतुकं यथास्यात्तथा योज
यत्क्षपयति भुजगपतेः शेषस्य द्विशिकज्जलं कलयति अत्रापि सखेलमित्यनुषज्यते तेन नलस्य सरालस्मितत्वावगमः
157 इति इत्यर्थः अत्र परशो व्यापारेण हसितं षडास्यं दृष्ट्वा भवान्याः स्मितमभूत् इंजनव्यापारेण हसितं तं दृष्ट्वा नु तस्या हसित

परनिष्ठं स्मितं हसितं च यथा हरवृषभमुखे सखेलमायोजयति सुवर्णसवर्णकान्तिपर्णी इशिभुजगपतेः
शिशुः षण्मुखः कलयति कज्जलमन्तिके भवान्याः परनिष्ठं विहसितं यथा निशास्तु तैलस्याधियागृहीते

माविर्बभूव तत्पर्थ्याद्विभाववैचित्र्यमात्रागता इति मशीजलैर्लिप्तमुखारविन्दे गोपं प्रभाते सखलं इस्क्रनीरमधीरनादे १५०
हरणासंगतिः परनिष्ठो हास्यरसो नैव स्वनिष्ठ उद्भाव्यते भवति स्वाश्रयपालं वचनत्वस्य नद्य स्वरात्वा द्विनाशयेन तमेव भे १५७
हसुद्वाहरति निशास्विति तरुणगोपो निशासु तैलस्याधियागृहीते मशीजलैर्लिप्तमुखारविन्दे गोपं प्रभाते सखलं हस्र
नीरनिःपतद्वाष्पजलमधीरनादं मन्मनकंठध्वनि च यथा भवति तथा जहस्तु हसितवत्य इत्यर्थः अत्र बहुवचनात्सरी
घता

यइति मयायन्त्राप्रहन्त्रारब्धइतितात्पर्यकंयधंयोनिरोधइतिपदत्वाटितंवाकंपठत्तुधोयोनेरोधइतिजुगुप्सितार्थप्रतिपादकं
मत्वाशम्भुर्हिमाद्रिनिरंतरम्यासभरोत्कूननामापुटेननतटत्ल्केनेतिनाप्कपहस्यतेइत्यर्थः रतोत्सवइति वारवधूर्वेश्या
रतोत्सवेकेलिवेलायांकंठावलग्नेवत्सभयेयज्ञसूत्रमुपवीतमत्रवालंवनोद्दीपनाश्रयारागांत्रयारागामपिप्रतीतिरितिविशिषं

परनिष्ठमुपहसितंयथा योनिरोधोमयारब्धइतिपदंपठत्तुधः शम्भुदुत्फुल्लनासेननतटस्के नोपह ≡
स्यते परनिष्ठमपहसितंयथा रतोत्सवेवत्सभयज्ञसूत्रंकंठावलग्नंपरिमोचयंतीद्विजांगनोद्दी हृद
र्वतरंस्यसंनीनारस्वनंवारवधूर्जे
ध्वनयित्तुंक्रियांविशिनष्टिदीर्घतरमितिश्वसंनोहसंतीमितियावत्परिमोच
यंतीकांचिद्द्विजांगनांब्राह्मणावधूंहष्ट्वेतिशेषस्तारस्वनमुच्चैर्घोषंयथातथाजहासहसतिस्मेत्यर्थः ॥ ॥ ॥२

नौका. चौरइति स्वैवेश्यपाम्भोराभिर्निशिकामीरियोः शिवस्यगृहंगतः अलंकपालंवहरन्धूर्त्तफलस्यधत्तूरफलस्यवीजंतंडुलधियानी
१५८ त्वापुनस्त्वर्थंभक्षवान् अतएवव्यावलान्नांद्दोलितः सन्नवलन्धावन्स्खलन्नुद्दवरगाः सन्परिपतंश्चुटन्मुखाविस्फनारं

158

परानिश्वमतिहसितंयथा चौरः कामीरियोर्गृहंनिशिशिगतः अलंकपालंहरन्वीजंधूर्त्तफलस्य
तंडुलधियानीत्वापुनर्भक्षवान् व्यावल्गन्नवलन्स्खलन्परिपतन्मुखविघूर्णन्हसन्नहारइध्वनिमुक्तः
मौलिकुसुमंस्त्ववेश्ययाहस्यते ॥ ॥

भः सविघूर्णोविविनोभवन्हसान्निरालंवंहास्यंकुर्वन् चौरोहाहध्वनिनिर्मुक्तकंठंसुक्तमौलिकुसुमंनिपतन्छिरोगुंफि राम.
तपुष्पंवयथासातयाहस्यतेहासास्यद्वीक्रियतइत्यर्थः अत्रत्विकत्वाविवक्षयाप्रागवेहववाइष्टपुरुषाश्चेपाउत्तरेवहववा १५८
परानिष्ठत्वमवगंतव्यं ॥ ॥

करुणांलक्षयति शोकस्येति परिपोषोभग्नावरणचिद्वैशिष्ट्यंतत्रविनिगमनाविरहाच्छोकावच्छिन्नभग्नावरणचिदेवापिकरु-
णात्वेशोकासाधारणकार्यीभूतसर्वेन्द्रियक्लमस्याप्यवच्छेदकत्वंविनिगमकाभावेनानीयमानमनिवार्यमित्यनेनेतः करणाद्वृत्ते-
रपितथात्वमभिधत्ते सर्वेन्द्रियेति अतएवक्लेशाद्याकारेणास्वादसहत्वकः एतदभिप्रायेणैवचाद्यावृत्तरलक्षणोविप्रलंभाति

शोकस्यपरिपोषः करुणः आशाविच्छेदेसतिसर्वेन्द्रियक्लमोवा नचविप्रलंभेऽतिव्या-
प्तिः तत्रेष्टाशायाः सत्त्वात् तद्विच्छेदेतुसविप्रलंभः करुणएव शोकोदुःखं वर्णी-
स्यकपोतश्चित्रितोदैवतंवरुणः सचवस्तुनिष्ठः परनिष्ठश्च

प्रसंगमुपसार्यप्रथमलक्षणप्रविष्टशोकपदमनंतरंव्या-
ख्यातमेवमेवचोत्तरत्रापिवैकल्पिकपक्षांतरमसमुपन्यासोव्याख्येयः तंविभजते सचेति ॥ ॥ ॥ ३

न्नत्रबंधनाद्युपाधीनांशोकविभावत्वेत्वसमानाश्रयालंबनत्वंस्वनिष्ठत्वंस्वाधिकरणालंबनत्वंचपरनिष्ठत्वं बंधनकर्मीभूताद्युपधे
यानांतथात्वमितिसिद्धांतेतुस्वाश्रयालंबनत्वंस्वनिष्ठत्वंस्वाश्रयान्यालंबनत्वंचपरनिष्ठत्वंवाच्यं नचैवंबंधनाद्यसमनादि

स्वशापबंधनक्लेशानिष्टैर्विभावैः स्वनिष्ठः परेष्टनाशशापबं
धनक्लेशादीनांदर्शनस्मरणैर्विभावैः परनिष्ठः ॥ ॥२

तिभरताचार्योक्तिर्विरुध्यतइतिवाच्यं बध्यमानस्यापिबंधनंविनानकरुणाविभावत्वमित्यर्थबंधननाद्येवतथोक्तेरेवंसर्वे
त्रविभावेरीतिरनुसर्तव्यातदुक्तंमम्मटभट्टैर्व्याघ्रादयोविभावाइतीत्यभिप्रेत्याह स्वशापेति परेष्टनाशेतिच ॥ ॥

तवेति हेनाथतववास्तविकत्वत्वंवंधभाक्शरः शरासनंवानवेहिहेनसहेवेपोगपद्योयोगव्यवच्छेदइएवकारार्थः भस्मसाद्भस्मी
भूतमभूद्इहमस्मिनतुभस्मीभूतातततोभस्मीभावात्तववनास्मित्वद्दीयसंवंधभाक्भवामीतिप्रतीयतेत्याक्षिप्यतेइत्तएवंविधनि
श्चयानंतरंकिमुच्यतांमांविहायकथंपरलोकपथिकोभूरिति किंवक्तव्यमित्यर्थः अनुवनमिति वनमालस्यानुयांतंवा

स्वनिष्ठायथा नवनाथशरः शरासनंतववहिहेनसहेवभस्मसात् अहमस्मिततः प्रतीयतेनववना
स्मीतिकिमुच्यतामितः परमिष्टायथा अनुवनमनुयांतंवाच्यवारित्यजंतंमृदितकमलह्लानस्रग्
ममालोच्यरामं हिनमपिरविरोविलापमंतः प्रसवेरजनिरपिवधत्तेतारकावाष्पविंदून् ॥ ॥ २

ष्यवारित्यजंतंमृदितेत्यादि म्लानसरोजमालाक्तशरामममालोच्यहिनमपिपश्चिमतनसंतापकेतुत्यमाह रवीति सौरप्र
चंडातपलक्षणांतापमाग्निजरमंतर्मध्येधत्तइत्यर्थामित्सनेप्रकटयतिवक्तनत्वंतः पहतमपिव्याहतनापपदमेवजूरत
यकपरमित्यलंक्लिष्टकल्पनयारजनिरपिवतारकेति नारकालक्षणान्वाष्पविंदून्वधत्तेपुष्पानीत्यर्थः ॥ ॥ २

नौका० रौद्रं लक्षयति परिपूर्णोऽिति प्रागुक्तमुक्तयालक्षणांतरमाह सर्वेन्द्रियाणामिति व्याख्यातत्वमेतत् वर्णोस्य रक्तो दैवतं
१६० रुद्र इति ननु दैवतयाभेदाध्यवसायात् तद्रोपवर्णेन रसेवर्णाध्यवसाय इति प्रागुक्तं रुद्रस्य च कर्पूरधवलो वर्णः स्मर्यते त
त्कथं रौद्रस्य रक्तो वर्ण इति चेत्सत्यं याहशां तः करणा हन्ति काले यो दैवताया वर्णा स्तुष्यते तेन वर्णेन रसस्य वर्णो

160

परिपूर्णः क्रोधो रौद्रः सर्वेन्द्रियाणामौद्धत्यं वा
वर्णोस्य रक्तो दैवतं रुद्रः ॥ राम० ॥ राम० राम०

वत्ताध्यवसीयते तथा च क्रोधाविष्टस्य रुद्रस्यापि वर्णो रक्तो भवति सकलानुभवसंवादि श्रमायाम्लककल्पनाया १६०
स्त्वपि प्रामाराणात् स्मर्यते च कोपेन वा स्याव ह्रंनं मषी वर्णा मभूर्ति हि इति क्रोधसमावेशे च हन्त लौहित्यं दैवताया स्त्र
पि मषीगुंजेति माषितेति ना नुपपत्ति गंधोपि ॥ ॥

चंडांशुरिति चंडांशुः सूर्यः स्वकं किं नेत्येवं रूपयाकांक्षेत्यमेव सकलमंचक्रमितिविपरीतार्थोगम्यते एवमग्रेपि स्वसौधराधा
रोभुजगपतिः शेषः पाशोवानवर्तते इतिहंता किं कुंताश्च कुंतासुधानिनगिरिरशनिः किंन स्वन्यैरेतद्व्यतिरिक्तैः शस्त्रैः
कि स्वलं स्वहंभीमोनन्यसाधारणाकर्मानसवभीमवाक्यमितिनोपन्यस्तामितिसंप्रदायः दुष्टेतिदुर्जनस्यदुर्योधनस्यमारणा

यथा चंडांशुः किंनचक्रंभुजगपतिरसौवर्ततेवानपाशः कुंताः किंहंतिहंतानचगिरिरशनिः कि
न्नशस्त्रैः किमन्यैः भीमोहंदुष्टदुर्योधननिधनसमुद्दंडबाहुप्रकांडः प्रत्यासन्नप्रकोपप्रलयहुतवहो
नास्मिकस्यापिवश्यः

र्थंसम्यगुन्नतोन्नतोद्दंडोयत्रताहशोबाहुप्रकांडोभुजरूपावयवोयस्यताहशः प्रत्यासन्नेति पु
नरुद्दीप्तः प्रकोपएवप्रलयकालिकाग्निर्यस्यताहशः कस्यापिवशेपार्थिनोनास्मीत्यर्थः ननुत्वंयस्यक्रोधस्यप्रकोपप
द्देनवाच्यीकरणाद्दोषात्कथंरसोद्भाहरणामेतद्दितिचन्निरवधानोसि रसदोषरसानपायादिसुकन्वादुद्भाहोहरणातया
स्वक्षेतेः॥

नौका· तथापिनिखिलव्यंजकसमवधानमात्रादेवसमुल्लसंत्यांव्यंजनायांपुनर्व्यंग्यस्यवाच्यीकरणंकोपयकल्पंतदिमंदोषमसहमान
१६१ उदाहरणांतरमाहयथावेति क्रीडेति वर्यक्रीडेत्यादि क्रीडायैशैरैः क्रीडितुंतुंगाउच्चतरायेतुरंगाश्वास्तेषांटापाः
161 शफास्तेषांपटलीभिः खर्वीकृतालघूकृताः क्षुमाइतियावत् येउर्वीधरानगास्तेषांश्रेण्यास्फालिताभिः प्रादुर्भूताभिर्धूलि
धोरणीभीरेणुपंक्तिरूपैस्तमः स्तोमैरंधकारपटलैरवलीढंजगत्सामंतैसैन्यादिवद्धेति भोगीश्वराणांदिग्धमसूष्यंतोयह
यथावा क्रीडातुंगतुरंगपटापयपटलीखर्वीकृतोर्वीधरश्रेणीस्फालितधूलिधोरणीतमस्तोमावलीढंजगत् वह
स्तिसमुद्गायस्यचरणादीर्घंदीर्घाइतियावत् स्पर्द्धकरीदग्वंदचरणाव्याभुग्नभोगीश्वरव्यग्रोदग्रफणायरत्नरुचिभिर्विद्यो
यत्तुवहस्पर्द्धानांरिपूणांकरीडाइतिव्याख्यानं तत्प्रक्रमभंगाद्भोगीश्वरनमनानन्तगुणत्वान्नायकप्रतिनायकयोःसंप एम·
सुत्कर्षापकर्षयोरभिमतमतिप्रतिद्वंद्विमनिकारकत्वाद्योपेक्ष्यं तेर्व्याभुग्नानांभारभरान्नम्रीकृतानांभोगीश्वराणांधराधा १६१
रभूतानांव्यग्राभिश्चलिताभिरुदग्राणामुत्कृष्टानांफणारत्नानांरुचिभिः पर्वतचूर्णनसंजातविवरनिःसृताभिरितिगू
ढाभिःसंधिःविघोतयामः प्रकाशयामइत्यर्थः अत्रवक्तरन्यस्यवाबुद्धिस्थत्वाभावाद्गुणिकाकृताकृतवदवतीति
वोध्यं॥

वीरं लक्षयति परिपूर्ण इति उक्तप्रकारलक्षणान्तरमाह सर्वेन्द्रियाणामिति तं विभजते स चेति उत्साहेवं लक्षणप्रकार
णां वेलक्षणपाधीनमिति तत्ताह इयांस्त्विति तमेव विशेषं दर्शयति स चोत्साह इत्यादि एवं चङ्क्रमणनिर्बंधनिरीक्षणादिप्रभवविव
लक्षणोत्साह परियोषाद्यात्मकपांडित्यादिवीराग्र्यप्रतिरिच्यं जामिति च इति तिरिच्यं न एव ते इति पुनः सप्रपंचमुपपादितं श्ला

परिपूर्ण उत्साहः सर्वेन्द्रियाणां प्रहर्षो वा वीरः वर्णोऽस्य गौरः दैवतं शक्रः स च त्रिधा युद्धवीरो दानवीरो द ॥
यावीरश्चेति इयांस्तु विशेषः स चोत्साहो युद्धवीरे प्रतापाध्यवसायादिप्रभवः दानवीरे दानसामर्थ्या दिप्रभवः दयावीरे आर्द्रतादिप्र ॥

यमधस्तात् एतेषामुदाहरणानां गर्वादिध्वनित्वमभ्युपगच्छद्भिः कथंकारं तु
द्धादिवीररसानां सर्वरसानामेव वा तेषां तत्तद्व्यभिचारिध्वनित्वं नाभ्युपेयते तत्त्वापि प्रतीतिस्तु समानयोगक्षेमैवेति नायं
पंथा ॥ ॥

नै·का· संग्रामेति दशमुखे रावणे संग्रामांगणं युद्धभूमावागते स्थिते सति सौमित्रिणा विस्मितमद्यैव वक्ष्यन्न कृत्वा भविष्याम्यद्य इति हर्षा
१६२ त्सुग्रीवेणाविर्विंतितं कथमहमेवैनं न निहत्य श्रीरामस्यानृणी भविष्यामीति चिंताविषयो हनुमता व्यालोलं रामरावणयो
162 र्द्वयोरपि युगपच्चक्षुः संचारं यथा स्यात्तथालोकितं श्रीरामेणाज्ञ एवैतं वधात्पातयिष्यामीत्यालोकनाशयः श्रीरामेण

युद्धवीरो यथा संग्रामांगणमागते दशमुखे सौमित्रिणा विस्मितं सुग्रीवेणाविचिंतितं हनुमता व्या
लोलमालोकितं श्रीरामेण परं तु पीनपुलकस्फूर्जत्कपोलश्रिया सोत्साहं नवरसालसा निरुंधिरे वाणासने दृष्टयः ॥ रस० १६२

त्ववाणासने दृष्टयः परं निरुंधिरे स्थापिताः कीदृशेन रामेणापीनेत्यादि उत्साहकार्यांग
पुष्टिभाजा पुलकैः स्फूर्जंती कपोलश्रीर्यस्य तेनेत्यर्थः किंभूता दृष्टयः सोत्साहा इति निविडालसेन दात्मकेन रसेनालसा
इत्यर्थः अत्रेदं कवेरुक्तिसौष्ठवं यत्पूर्वार्द्धे व्यालोलादिपदसमभिव्याहारेणाहन्नमहाभिनिवेशाः परिशेषाणामुत्साहस्तथा
गाद्वयोरपि शेषाणां सोऽप्रतीयते शेषेति स्थायिभावसंकीर्णरसोत्साहरणामेतदसोत्साहरणा स्थायिभावोत्साहरणायोर्विशेषावगतये

अभ्यागच्छतीति विश्रवसुधेब्राह्मणायायष्टाब्राह्मणकार्यं संपादयितुं वपुः शरीरं यस्य तादृशाय परमपुरुषायेति यावत्तस्मै रामा
यनमोस्तु तस्मै कस्मै द्विव्यापगां गंगेति भिंयवत्री नामतीयस्यां द्विवरणां न जहाति न त्यजति तौ किं द्विजकुले र्थिसार्थे मंदिरं नि

ह्रानवीरोयथा अभ्यागच्छातिमंदिरंद्विजकुले खंडायखंडां बुधिं क्षाराब्धिं लवणाय दुग्धजलधि
दुग्धायचेद्दास्यति दुर्वारो विरहो भवेद्धितिभयाद्दीने वद्दिव्यापगाय स्यां द्विं न जहाति विश्रवपुषेरा
मायतस्मै नमः

जमहन मभ्यागच्छत्यातिथिनां गते सतिरामस्त्वं खंडा यखंडं संपादयितुं खंडां बुधिं खंडसमुद्रं न थालवणाय क्षाराब्धिं क्षार
णीवं दुग्धायदुग्धजलधिं दुग्धसागरं दास्यति विप्रमात्कारिष्यति नर्हि ममविरहः प्रियाविश्लेषा दुर्वारोप्रनीकारो भवेद्दितीः
त्यर्थः॥

नौका० परदूषणाकथ्यात्मिकास्त्रवींवस्तुरामविषयककविगतरतिभावांगतयेवर्द्धनवीरः प्रमीयतेइतिकथंरसोत्साहसामेतीदृति
१६३ तद्भमसाभिधानं यत्तावांतरवाक्यार्थबोधद्वयंकोत्रश्लोकेमहावाक्यार्थबोधोविवक्षितः नह्यिनर्हिपदद्वीटतोंतरवाक्या
र्थबोधस्तर्हिपदार्थबोधंविनाभवतिः नवानर्हिपदार्थबोधः पूर्ववाक्यार्थबोधंविनैवभवितुमीष्टे प्रकारांतरेणाप्युदृशि
163 श्चाहिनानर्हिपदार्थबोधांगीकारेपूर्ववाक्यवैयर्थ्यापत्तेः अतएवशब्दालौकिकवाक्यार्थकर्मकेकुलकादौ वावांतरवा
क्यार्थबोधनियमोमहावाक्यार्थबोधेसमर्थितः पक्षधरमिश्रैः तदेवंपूर्वांतरवाक्यार्थबोधयोः पौर्वापर्यजागरू
केप्रधानतयापूर्ववाक्यार्थप्रतीतिदशायामुत्साहरणोत्साहस्तुपारूढेपाश्चात्त्यांगभावोकिंचित्करइत्याशयात्॥ राम०
१६३

दयावीजमिति हरेर्विष्णोर्नेत्रं दयाया वीजमसाधारणं कारणं अत्र दयापदंशकोद्धा विशेषातिरिक्त एवंव्यंग्यतया भूतदया
वीरोत्साहगमको रक्षणादिव्यापारो दयापदार्थ इत्याशयात्रवमनारव्योदोषः तत्र वीजं कुरो भास्करोऽजायततती कुराद्द
तोरामलक्ष्मणौपल्लवावभूतामित्यर्थः अत्रेदं शपल्लवीरोपानुगुणानुभावानुभाविनोगम्यजगाद्वभाविनोगम्योत्साहदि

दयावीरोयथा दयावीजं हरेर्नेत्रमंकुरस्तत्र भास्करः
ततः समुच्छ्रितौवंशौपल्लवौरामलक्ष्मणौ ॥ राम ॥

नाद्दिसंवारितोदयावीरोत्साहोव्यंग्यइत्यत्राहरणासंगतिरित्यास्तांनावत् इदंत्वयुक्तमुदाहरणं यथास्मत्कृततरसमीमांसा
यां ॐबारवांगुरोर्गौश्रुरूढसिंहांदिलीपस्त्रावेक्ष्य आनीतिनक्रपुटकः स्वयमपतत्क्ष्माप्यपिंडइव नवासोदानवीरइति
सांप्रतं विनिमयेहास्मिन्दानत्वासंभवात् ॥ ॥

नौका० भयानकं लक्षयति भयस्येति लक्षणांतरमाह सर्वेंद्रियाणामिति विभजते सचेति अत्रापिप्राग्वद्देवस्वसमानाधिकरण
विभावालंबनत्वं स्वाश्रयालंबनत्वं वा स्वनिष्ठत्वमित्याशयेनाह अपराधादिति स्वनिष्ठादित्यादिः गोपीति शिशुवपुर्दे
१६४ वः श्रीकृष्णः गोपीनामिति गोपांगनानां क्षीरसंभृतघटीसंबंधिविलुंठनफलकस्वकीयव्यापारविषयककथाभिज्ञयोः पि

164

भयस्यपरिपोषः सर्वेंद्रियाणांविक्षोभोवाभयानकः वर्णोस्यश्यामोदैवतंयमः सचस्वनिष्ठः परनिष्ठश्च अप
राधात्स्वनिष्ठोयथा गोपीक्षीरघटीविलुंठनविधिव्यापारवार्ताविज्ञोः पित्रोस्त्रासुनशंकयाशिशुवपुर्देवः प्र
काश्यज्वरं रोमांचं रवपदृशोसुकुलयन्नत्यंगमुत्कंपयन्सीत्कुर्वन्नमसिप्रसर्पतिगृहंसायंसमागच्छति ॥ ॥ रामु०

त्रोर्नंदयशोदयोः कर्तरिषष्ठीतादुनावित्तंत्वार्थमभिधत्तेताडनस्यशंकासंभावनंतेनज्वरंप्रकाश्यगात्रप्रकंपादिनाभिनो १६४
यमायंतमसिप्रसर्पतिसातिगृहंसमागच्छति ॥ ॥

तमभिनयमेव विशेषणचतुष्टयेनाह रोमांचमिति रोमांचं विवशीकरणासंभृतशीनाद्युत्पंरवपञ्चरसंभृततयावोधयन्हृशो
मुकुलयज्वरम्यासमृवहनत्वमुद्गावयन्स्वत्यंगमुत्कंपयन् निभृतप्रपन्नमाध्यंकंपंज्वरसाध्यतयाप्रीतिपाद्यन्नेतरत्तुगुणात

परनिष्ठापथा ॥ ॥ श्रीराम० ॥ ॥

येवमतिसम्भ्रमं तमुपन्यस्तं सीत्कुर्वन्मुखं श्वासेनाक्षरयन्नित्यर्थः स्वरूपमधिकरणविभावालंवनत्वं स्वाश्रयान्यालंवनत्वं वाप
रनिष्ठत्वमित्याशयेनाह परनिष्ठइति परनिष्ठकोर्याद्दिम्माहिः

नौका· गंगायाइति वालः कलावशिष्टत्वकथारघुतिर्हिमांशुराहोरात्म्यमुद्वीक्ष्य किं कीदृक् अस्माहस्तं न कुरुते नात्युत्तिष्ठति नसाहस्तमना
१६५ रत्यन्तरीभङ्गाशिपश्यति साहमेव समारूढेयदि जीवतिपश्यतीति शाह्वाहिनिभावः गंगाया घुनद्याः सलिलेनिमज्जतिजटा

165

गंगायाः सलिलेनिमज्जतिजटाजूटेपरिभ्राम्यतिभ्रश्यत्यग्निशिखाशनेफणिफणाभोगेकचिच्चिल्ली
यते कुञ्जीभूयहरस्यकर्णशष्कुलीविवरेनिर्गत्यसुप्तं चन्द्राहोरात्म्यमुद्वीक्ष्य किं न कुरुते वालस्तुषाररघुतिः

जूटेहरस्यपत्यनुषज्यते एवमन्येपि परिभ्राम्यति अग्निशिखाशनेभ्रश्यति स्खलति फणिफणाभोगेकचिद्दंतर्गीते राम·
लीयते अन्तर्भवति कुञ्जीभूयशरीरंसंकोच्य शाङ्कुरुशीघ्रं हरस्यकर्णस्य विवरं निर्गत्य सुप्तं चन्द्र इत्यर्थः ॥ ॥ ॥३ १६५

विक्लृप्तनिनन्नादिति परक्लृप्तादित्यादिः कुर्वाणइति दशास्यदशभिर्मुखैर्नादंकुर्वाणोसन्निसैरैर्दैवैः कंपितंदिङ्नागैरै
रावतायैश्चकितंहरेः स्वयंस्यहयैः समसंख्याकेरपि अत्रकेचित् एकोप्यम्भोधावहतिसमनामेति श्रुतेर्वैङ्कवचनानुपपत्ति
रिति तत्रब्रूमः एकस्मिन्नम्भोसमपदस्यदिष्यतिपादिकासा श्रुतिर्नाम्भोकत्वमवधारयति।समयुंजनीतिश्रुतेः परस्परभेद

विक्लृप्तनिनदात्परनिष्ठायथा कुर्वाणोदशभिर्मुखैर्दशमुखनादंस्वरैः कंपितंदिङ्नागैश्चकितंहरेरपिहयैर्हप्तसुर
च्छमायाचितंसुग्रीवसुसमुच्छलज्जलनिधिव्यालोलवीविभ्रमभ्रश्यन्तेसतविशंकयाहनुमतोवक्त्रैदशैःसंदधे

भ्रमत्कगतिर्वैहत्यपरिहारार्थंवैकत्वमुत्कीर्तितम् मित्यत्रएवरथयस्तयन्नेतिसमसन्निपदंविष्टरावतेवहवः श्रुत्यर्थः
दर्शिनः उत्पुच्छसर्धंपुच्छंयस्मिन्कर्मणियथास्यात्तथेतिस्वभावोक्तिरासमन्तात्प्रावितंमत्सुग्रीवः पुनः समुच्छलतोतिसुच्छ
लजलनिधेर्व्यालोलावेगवत्तराइतियावद्वीचयोलहर्योभ्रमयस्त्रावर्तास्तेषांविभ्रमैर्भ्रश्यतः सेनोर्विशंकयासेतुभ्रंशशंक
यतियावद्धनुमतोवक्त्रैर्दशैःसंदधेयोजयामासेत्यर्थः

नै० का०
१६६
166

केचित्वत्रस्त्रग्रीवे योत्यग्रेव संदधे इत्यत्र योजितेइतियाठं कल्पयित्वाप्रक्रमभंगमुद्दिधीर्षंति तत्र भावकर्मप्रत्ययक्कतस्यास्पता
वताप्यनुद्धारात् वयंतुब्रूमः पूर्वार्द्धेस्त्राकस्मिकस्त्रा सउत्तरार्द्धे संभावनापूर्वकं तिङर्थप्रयत्नप्रतिचिकीर्षिजंभयमित्यन
योर्विशेषावगतयेसमर्थः प्रक्रमभंगोगीकृतोनदूषणमिति एतेनस्त्रग्रीवेस्पातिस्त्रग्रीवे रोत्येवचात एवाग्रेकर्तृक
रणात्वतीयाभेदेनव्यवस्थितस्यवक्त्रेदृशासंहितमितिचपाठस्यकल्पनापिपरास्ता विशेषणानिरभिप्रायत्वप्र
सक्तस्यापुष्टार्थत्वदोषस्यतत्साभिप्रायत्वमात्रेणापरिहारवद्यथाश्रुतपाठेप्रसक्तस्यास्यतस्मिन्नेवनिरुक्ततात्पर्यग्राह राम०
कत्वमात्रेणापरिहारिपिसामंजस्यसंभवात् ॥॥ १६६

वीभत्सं लक्षयति जुगुप्सायाइति लक्षणांतरमाह सर्वेंद्रियाणामिति विभजते सर्वेति स्वसमानाधिकरणविभावालंबनत्वं

जुगुप्सायाः परिपोषो वीभत्सः सर्वेंद्रियाणां संकोचो वा वरेण्यो स्पनीलो हृदंवृतं महाकालः सवस्वनिष्ठः प

रनिष्ठश्चेति स्वनिष्ठो यथा कालीकुंडलिनीकुतूहलमिथः प्रारब्धयुक्तकातिन्यं वहीचिविलहिहायसिवल

क्ष्मिह्लीनिपातस्पृशि वहूस्पर्द्धिविपक्षपक्षरुधिरस्रोतस्विनीस्नातासिभ्रश्यत्पुंडूमतिस्खलत्पथरराक्रो

धाकुलो भार्गवः

वास्वनिष्ठत्वं स्वव्यधिकरणविभावालंबनत्वं स्वाश्रयान्यालंबनत्वं वा परनिष्ठत्वं प्राग्वदिहापि वोध्यं कालीति भार्गवो

वह्नेति॥॥

नौका० स्पर्द्धाशीलानांशत्रुवर्गाणांरुधिरसंभृतायाः स्रोतस्विन्यानद्याः स्रोतसिप्रवाहेभ्रश्यपतितपतत्फक्कमतिमुह्यतिव्यथेति
१६७ किंचेत्यर्थः स्खलतिस्खलितंचेध्यतेकीदृशोभार्गवोररोति संग्रामानुशरणाक्रोधव्यग्रइत्यर्थः कथंभूतेस्रोतसिका
167 लीलत्यादि योगिनोविशेषयोः कुतूहलेनकौतुकेनपरस्परंप्रारब्धायाघूत्कृतिनिर्निष्ठीवनशब्दानुकरणामेतत्तयार
न्यंचंत्येषायावीचयस्तास्ववलद्विहायोगगनतारास्तास्स्याद्युत्ताहशिपुनः कीदृशेतस्मिंश्चलति वलतीनांझिल्ली
नांनिपातः परियतनंतज्जाजीत्यर्थः ॥ ॥ रामं० १६७

छत्रमिति कुंडलिन्याः प्रेतमुख्यायाः तनयेत्यादि तनयस्य पुत्रस्य यः परिणायो विवाहस्तद्वीयप्रारंभाज्जन्मयस्मात्ताहृशः
प्रेतेत्यादि प्रेतेषु वृद्धा जरठायास्त्वंगनास्त्रियस्तासां प्रायेणैवं विधे कार्ये पुरंध्रीणां प्रगल्भतेति हृष्टत्वा हंगनायहणां इत्येवंवि

परनिषेधो यथा छत्रं कुंभींद्रकरोर्विरचयन्तनुतं चामरव्यालपुच्छैर्मालां मुंडैः प्रचंडैः स्रजगजजयघोने
मंडपं येोजयस्व श्वत्रे नीराजनायाः कल्पयविधिमितिप्रेतवृद्धांगनानामालापः कुंडलिन्यास्तन
परिणायारंभजन्मा वश्व
धन्यालापतद्घोषो वभूव जातः इतीतिकिं कुंभींद्रकरोर्विलत्तत्वाच्छत्रं विरचय लग्न((
कालमात्रिध्याघस्य यस्यैवशीघ्रं प्रघत्कार्यनिर्माणेनैपुणं पतेनेतेनैव तत्तत्कार्यं कर्तव्यं न तु प्रतिनियतं केनचित्किंचिदि
तित्वराविशेषस्य च कार्थद्योतनायन कृत्वाप्यामंत्रणप्रयोगः

नोका०
१६८
168

व्यालपुच्छेः यद्यपिमेघलिंगः शठव्यालः पुंसि श्वापदसर्पयोरिति कोशाद्व्यालशब्दः श्वापदसामान्यवाची
तथापि प्रक्रान्तेकुंभीन्द्रकेशरीरिति विशेषसमभिव्याहाराद्व्याघ्ररूपविशेषपरो द्रष्टव्यः वामं तन्तु तं हि कार्त्तिक
स्याभयतश्चामरादूननस्यैकपक्षार्थत्वावगतये द्विवचनान्तक्रियापदसमभिव्याहारे रोकवचनान्तं कर्मपदं प्र
चंडेरूपदर्शिने मुंडैर्मालास्रजगजघ्नेरूपवैस्तरत्वान्मंडपं संस्थानविशेषं योजयन्त्यां त्रैनीराजनायाविधिं वक्ष्य
वरोद्देश्यकक्रियाविशेषात्मकलोकाचारं कलयेत्यर्थः अत्ररसाश्रयो द्रष्टा पुरुषस्त्वाक्षेप्य इत्यग्रे व्यक्तीभ राम०
विष्यति ॥ ॥ १६८

अद्भुतं लक्षयति विस्मयस्येति लक्षणांतरमाह सर्वेंद्रियाणां ताटस्थ्यमिति तं विभजते स चेति स्वसमानाधिकरण
विभावालंबनत्वं स्वाश्रयालंबनत्वं वा स्वनिष्ठत्वं स्वव्यधिकरणविभावालंबनत्वं स्वाश्रयान्यालंबनत्वं वा परनिष्ठत्वमिति
वहुधोक्तमेवात्रापि वोध्यं लीलेति स रामः सीतयाश्लिष्टमात्मानं वहुमन्यत सकः यो लीलानिवद्धपाथोधिः पुनः
विस्मयस्य सम्पवसमृद्धिरद्भुतस्सर्वेंद्रियाणां ताटस्थ्यं वा वरो स्यपीतो द्वेवतं ब्रह्मा स च स्वनिष्ठः परनिष्ठ
श्च स्वनिष्ठो यथा लीलानिवद्धपाथोधिर्हेलाहतदशाननः स रामः सीतयाश्लिष्टमात्मानं वहुमन्यत ॥
सकः यो हेलाहतदशाननः पूर्वार्द्धे द्वितीयांतपाठे तु सप्रसिद्धो रामो लीलानिवद्धपाथोधिमपि हेलाहतदशानन
मपि चात्मानं सीतयाश्लिष्टं वहुमन्यतेति विधिविशेषणाभ्नत सीतेत्याद्युद्देश्यतावच्छेदकतया पूर्वार्द्धोपात्तविशेषण
द्वयं योजनीयं तथा च यथा सीताश्लेषणाविस्मितो भूत्तथा न केनापीति भावः पाठद्वयेपि पर्यवसति ॥ ॥ ॥ २

नौका. त्यक्तेति एवं रघुनंदनस्य चरितं श्रुत्वा को वा जनो न रोमांचति रोमाणां मंचनं येषां मांचः सोऽस्यास्तीति यद्वा रोमाणां यंचतीति किं
१६९ वांचतीत्यं वीरोमणां मंचदर्शितरोमांचशब्दनिष्पन्नावा वा रक्षिपि रोमांचतीति रूपनिष्पत्तेः संजातपुलको न भवतीत्यर्थः
एवं किं तदाह त्यक्तेति जीर्णादुकूलवन्ममतानालिंगितत्वाद्दूरमतीत्यक्तांबुधिर्विंदुवद्गनायासंवंधनाद्बुद्धः क्ष
169 परनिष्ठायथा त्यक्ता जीर्णादुकूलवद्दूरमतीववृद्धांबुधिर्विंदुवद्दूरा राज्ये राजरत्न कपोतक इव व्यापादि
तो रावणः लंकाकापि विभीषणाय सहसा मुद्रेव हस्ते र्पिता श्रुत्वेवं रघुनंदनस्य चरितं को वा नरा मां
ते सेतुर्बाणाग्ने राजरत्नकपोत क इव दुर्वलत्वाद्रावणो (चतिः स्वात्सुक्ति श्रेमात्क्विचित्रोक्तिविरोधाभासप्रभृतयो राम.
व्यापादितः काप्यपरिमितसंपत्कालिन्यपि लंका समुद्रेवाल्पत्वाभिमानाद्विभीषणाय विभीषणामाप्यासपितुं सह १६९
सा प्रथमदर्शन एव हस्ते र्पिता न तु प्रतिज्ञामात्रमित्याशयेत्यर्थः अद्भुतारव्वाद्भुतरसाभिव्यंजका एव ॥ ॥

भूयाद्दिति एवंकोलावतारोवराहतनुर्हरिः सतांसाधूनांहितायभूयात् कएषः भूम्युद्धारस्त्रसंगेसिंधोर्मज्जनाज्जातंक्लेशमपा
स्यपस्यदृशनप्रांतेस्थितायाभुवः अत्रताराकर्तृकहारसदृशावारानुगुरार्पस्थितोवोधयितुंक्लेशमपास्यस्थितायाइत्यफ-
लं अन्यथास्थित्वापास्तक्लेशायाइत्येवावक्ष्यत् तेनभगवत्संश्रयणमात्रस्यसकलक्लेशापासनफलोपधायकत्वरू
अत्फक्तिर्यथा भूयाद्दिषसतांहितायभगवान्कोलावतारोहरिः सिंधोः क्लेशमपास्यपस्यदृशनप्रांतेस्थि
तायाभुवः ताराहाररतिवारिहृत्तिलकातिस्वर्वाहिनीमाल्यानिक्रीडाहर्पणानिश्रपापतिरहद्देवश्वताटंक
पेकर्यकारणाव्यतिक्रमस्यव्यंग्यभगवत्पदंसाहात्म्यमावरनीतिवोध्यं तारानक्षत्रमालाहारस्फज्वलमणि ति गः
राम.
हारवह्नावरतिवारिहृत्मेघास्तिलकतितिलकवद्रवतिस्वर्वाहिनोगंगामाल्यानिस्वच्छत्वात्पुष्पमालारूपाभवतिश्र
पापतिश्चंद्रः क्रीडाहर्पणानिलीलामुकुरायतेहर्देवः सूर्यस्ताटंकतिस्वर्गावर्णात्वाहित्यर्थः अत्फत्वेरूहरणाभि
प्रायमद्भुतातथ्यवर्णानमिदम्

नैका· तत्ररतिभावं गतायामपरितुष्यन्नाविष्णुः पृथिवीपतिरित्यनुस्मारेणाह्वां पत्यव्यवहारो विवर्तप्रसंगात्पारस्परं विसृष्टपृथिव्योरख
राणानुगुणांभूषणाविन्यासं दर्शयितुमुदाहरणांतरमाह यथावेति द्विव्यहरेरिति द्विव्यहरेः कोलावतारस्य विष्णोर्मुख
१७० कुहरे मुखरंध्रे व्योमपर्णाति नागवल्लीदलीयति अल्पपरिमाणतया प्रतीयमानत्वात् चंद्रश्चूर्णाति चूर्णस्यानाभिष

170

यथा वा द्विव्यहरेर्मुखकुहरे विस्तीर्णो पर्णाति व्योम
चूर्णाति चंद्रः क्रमुकति कनकगिरिः खदिरसारति
खरांशुः

क्तं भवति पर्णैकदेशे गुष्टसंघटितचूर्णसंस्थानतुल्याद्वपरिमाणवत्तया प्रकाशमानत्वात् कनकगिरिः क्रमुक राम·
तिद्विंदायते तत्तुल्यपरिमाणताध्यवसायात् खरांशुः सूर्यः खदिरसारति मुखांतर्गतनगतजगद्रंजकत्वादित्यर्थः १७०

तीव्रैरिति हेरंबस्य गणपतेः दंतेति दंतस्य शिखरमिव शिखरमग्रभागस्तस्य एतेन दंतस्य पर्वतसारता प्रकाशिता अतएव
वदंत एव शिखरमिति व्याख्या शिखरसारता अन्यापि काव्यरूपेसिता व्यापार उत्कीर्णानां उकूलस्तत्र यो लीलारसः प्रीत्यतिश
यः स पुनातु मनोगोचरीभूय पवित्रीकरोतु कथंभूतस्य हेरंबस्य पंकेति पंके शङ्ख्यातसमुद्रकर्दमे पतितं मैनाकं मैनाक

भ्रमोत्क्षिप्तैर्यथा तीव्रैस्तिग्मरुचः करैः परिचितां सेक्तुं कपोलस्थलीं नीरार्थानि करं करेणाहरता तु
छीत्कृतेनारधौ मैनाकं समुद्रीश्यपंकपतितं शाल्ककशंकाजुषा हेरंबस्य पुनातु दंतशिखरव्यापारलीलारसः ॥६॥

नामकं हिमालयतनयं समुद्रीश्यशालूकेति शालूकं कंदविशेषस्तस्य शंका संशयस्तां जुषते धत्ते तस्य
सर्थः कस्मिन्सति तीव्रैरतिशयेनोष्णैस्तिग्मरुचः खरांशोः करैः किरणैः परिचितां संबद्धां तप्तामिति यावत्कपो
लस्थलीं गंडस्थलीं सेक्तुं नीरार्थानि करं हरता करेण शुंडादंडेन नीरधौ समुद्रे तु छीत्कृतेन शब्दकृतेन सनीत्यर्थः ॥

नौका· एकत्रैवविषयेकर्त्स्मिन्ह्रेनानाधर्मारोपरूपांभ्रांतिंविच्छित्तिविशेषायोज्ञाहरति यथावेति स्वंतरिति मनः संस्थितक्रो
१७१ धरूपेणाग्निनाज्ञायतः प्रादुर्भूतायेकपटनरहेरेर्ध्वतावतास्यनृसिंहसस्फारवहुलीभूतानिश्वासवातास्तेर्व्याधूता॰
171 स्तिमाः कुलधरणिभृतः कलावलस्यमानुषुशिखरेषुप्रस्खलंतोवारिवाहामेघाहेड्नागैर्दिग्गजैर्नागवुद्ध्याहस्तिभ्रांत्यावन

यथावा स्वंतः क्रोधाग्निजाग्रत्कपटनरहरिस्फारनिश्वासवातव्याधूतावारिवाहाः कुलधरणि
भृतः मानुषुप्रस्खलंतः दिङ्नागैर्नागवुद्ध्यावनहरिणाकुलैः शंकयाशाद्वलानांछायाभ्रांत्याकि
हरिणाकुलैः शाद्वलानांनडशाद्वाद्वलवृहरिततृणाद्यस्थलीनां रातैः शितिवसनधियावीक्षिताः सर्वैर्भिः
शंकयाकिरातैर्भिल्लैरुन्माभिभूतैरितियावच्छायाभ्रांत्यास्सर्वेभिरप्सरोगणैः शितिवसनधियासमुपास्यमान
क्रांतिवासोवुद्ध्यावीक्षिताः तेषांतेषांप्रबलाभिलाषस्येवप्रवलहेषस्यापिसंस्कारोद्बोधकत्वानमदभिलाषादि रस· १७१
न्तत्रज्ञारोपहेतुरितिहृद्यं

गिरिरिति  गिरिस्त्वेनाध्यवसितंकुचमंडलंमौक्तिकावलिंतत्वेनाध्यवसितांस्वेदविंदुरचनांवमत्युद्गिरत्पलिहृयंतत्वेनाध्य
वसितंलोचनयुगलंस्फुछावरंनिस्वष्टंशरत्तुहिनदीधितिकृद्वयप्रकाशात्तत्वेनाध्यवसितंसुखंव्यजनमारुतंमध्येमध्येस्तंभनात्त

चित्रोक्तिर्यथा  गिरिर्वमतिमौक्तिकावलिमलिहृयंस्फुछावरंशरत्तुहिनदीधितिर्व्यजनमारुतंवांछति
धनुः स्वपितिमान्मथंशिथिलवंधमंधंतमोनमोमनसिजायतेकिमपिकौतुकंतन्वते ॥ ॥ ९ ॥

त्वेनाध्यवसितंश्वासंवांछतिसंधत्तेमान्मथंकामस्यधनुस्तत्वेनाध्यवसितंभ्रुकुटियुगलंस्वपितितात्स्थ्यंभजेतेंधंतमो
तिनैल्यात्तत्वेनाध्यवसितः केशपाशः शिथिलवंधंगालितवंधनंभवतीतिकिमपिस्वस्वानुभवैकवेद्यंकौतुकंचमत्कारं
तन्वतेतेमनसिजायनमोनन्यसाधारणकलापात्रत्वादित्यर्थः

नौका० सारोपलक्षणापिविवेत्तात्वंतर्गतेवनातिरिक्तेत्याह लाक्षणिकमिति सारोपमाध्यवसानभेदभिन्नलक्षणासंबंधिपद्घटित
वाक्यसामान्यमित्यर्थः यथाममकुचकनकगिरिप्रांतः स्वहारभोमौक्तिकाक्रांतः नवनिधुवनपाडित्यंपिशुनयितुमयं
१७२ विपर्ययोजातः यथावाममैव स्वपिनीलांशुकवृन्तेननिर्मलवृन्तांशुकेसराकीर्णे लोलाक्षिभृंगशालिनिकांतेवासं

लाक्षणिकमखिलंचित्रोक्तिरेव ॥ ॥ श्रीराम० ॥ २

तिकस्यापिप्रागतत्वयानतुगुणानेवात्रसामान्यधर्मप्रयोगोप्युपमितसमासबाधकोस्तीतिपूर्वस्माद्विशेषः एवमुपमितस राम०
मासेत्वयासामंजस्यमुक्तलक्षणादृश्यते यथाममवलिनः श्रोणिस्तनयुगवक्त्रैरोमालिशैवाले नयनयुगलारविं १७२
देकामिनिसरसीवमेभासीतितिदिक् ॥ ॥

कोपीति हेमुकुंदत्वंकोप्यसौसर्वलोकप्रसिद्धप्रभावोनंदकः खड्गः कंससंपद्धोऽनंदकोनाशकइतिशब्दच्छलात्प्रतीयमानवि
रोधसमाधानशिरस्कोविरोधाभासः अत्रनिंदकइतिपाठकल्पनाकुकल्पनैवेतिप्रतिभातिवास्तविकस्यैवापातनोपिवि
रोधस्फुरणस्याभावेनानुद्घाहरणात्वप्रसंगात् हेमुकुंदत्वंकुंडलीकरणाभूषणाभोगमिसामीप्यंभजसेकालियंकालिय

विरोधाभासोयथा कोप्यसौनवमुकुंदनंदकोऽनंदकोभवतिकंससंपदः कुंड
लीत्वमसिकालियंकुतोहरतोनयासितान्निवेदय ॥ ॥ राम० ॥ ॥ ८

नामानंकुंडलिनंकुतः किमुद्दिश्यहरतोनयस्यपसारयसि तदिदिप्येवंहयाजेज्ञासाविषयहपंच्प्रयोजनंनिवेद्दयकथये
त्यर्थः कुंडलिसामान्यापाकरणमसमुद्देश्यकेनामुनाव्यापारेणकुंडलिसामान्यापाकरणस्यनवसामीप्यसंभवादि
तिविरोधोव्यालसामान्यापाकरणसंभवाद्दाभासहपइति॥॥

नौका० परंतु हृद्ययोरप्यानंदरूपतेति प्रागुक्तं तत्रानंदमयप्रसंगाद्रागादिप्रधानकाव्यनाट्ययोः सहृदयानां प्रवृत्तिसंभवेपि दुःखमयकरु
णादिप्रधानयोस्तयोः कथं तेषां प्रवृत्तिरिति विशेषतः शंकामपाकरोति नाट्ये चेति चकारः काव्यसमुच्चायकः पद्य
१७३ पिप्रागेव हृद्ययोरिति वक्तुमुक्तं अन्यथा काव्ये चेत्येव किं न कृतमिति नियोगप्रसंगात् तथापि नाट्यरसे विशेषं वक्तुमित्यभि

173

नाट्ये च सर्वे रसा ह्यानंदरूपा अद्भुताख्याः
परिनिष्ठा एव

हितं सर्वे रसाः अनुपदं निरूपिता अष्टावपि आनंदरूपाः काव्य इवानंदरूपा एवैवं शेषिकाणां पदपक्षकानुमान ए.म०
वपरस्परदृष्टांतत्वादानोतिकभावोपि सुप्रसिद्ध एव उभयत्र तथाविप्रतिपन्नस्य प्रतिपाद्यत्वेपि न काचिद्दन्नोक्तिरित्यलं न विना १७३

अत्रक्वचित्पुस्तकेनाद्येवेतिपाठः सतुक्वतुरेवेवार्थकवशब्दस्यापिमहाकाविनिबद्धत्वात्काव्यात्मनउपमेयस्यप्रस्तुतत्वाद्दृ
ढत्वाभावाच्च एतेनसकलरसाभिव्यंजकतयाकाव्यमेवाल्वगामितितदेवप्रस्तुतमुपमेयंयुज्यतेतेननाद्यमितिप्रजल्पन्समाहि
तइतिपुनरपव्याख्यानं परनिष्ठाएवेत्यस्यतथापाठविरुद्धमतिकारकत्वापत्तेः रसाधिकस्याल्वगतायामप्रयोजकत्वा
त् नाद्यशेतरसोनास्तीत्यत्रापिग्रंथकृन्निर्भरेसाधकाभावाच्चेत्यग्रपदंव्यक्तीभविष्यति नतुलोकस्त्वप्राज्ञाविवके
चनदृः स्वरूपाच्चपीत्यवधारणार्थः तच्चविततीकृतमधस्तात्स्वकृतगाख्याः विस्मयाद्यभिचारिणः परनिष्ठाए
वनटातिरिक्तसामाजिकगताएव एवकारेणकाव्येतुकविसुमहृदयेषपिवर्ततइतिसूचितं नटस्यानुकारित्व
नियमात्केवं सहृदयांतःपातित्वावश्यंभोवाद्दितिहृद्यं

नाद्यभिन्नेनवक्तव्यशांतरसप्रतिद्वंद्वितयामायारसंव्यवस्थापयितुंभूमिकामारचयति चित्तवृत्तिरिति प्रवृत्तिर्निवृत्तिश्चेति उ
पादेयतामतिर्हेयतामतिश्चेत्यर्थः प्रतिभातीति वक्तुंयुज्यतइत्यर्थः अमंगलप्रायनिर्वेदस्यसर्वव्यभिचारिप्राथम्यमसमा
श्रित्यवक्ष्यमाणोद्देशपाठदृष्टीकृतमुनितात्पर्यकः शांतरसस्तन्मतानुसारिभिः संगीतरत्नाकरादिभिर्व्यवस्थापितः एवं
चित्तवृत्तिर्द्वेधा प्रवृत्तिर्निवृत्तिश्च निवृत्तौयथाशांतरसस्तथाप्रवृत्तौमायारसइतिप्रतिभातिएकत्ररसे
त्यत्रिरपरत्रनेतिवक्तुमशक्यत्वात् ॥ ३ :
पूर्वाचार्यानुभवसंवाद्यनुभवस्यशरणीकरणीयत्वात् मायारसस्तुनत
थानुभवसिद्धोवक्ष्यमाणमायारसोदाहरणेतुदेवादिविषयकत्वादितिभावएवनरसइतिमुनिवचोगोरवाद्वाच्यमित्य
भिप्रेत्यप्रतिभातीत्युक्तं तथाचयुक्तिसाम्यादाधुनिकानुभवस्यविनिगंतुमशक्यत्वाद्भूयोराधिक्येप्रसक्तेपिभरततात्प
र्यानुसारिभिः प्राचीनैः सर्वसंवाद्यनुभवायातः शांतः स्वीकृतोनमायारसः स्वातंत्र्यालंबनेनवहुपल्लवापत्तेरितिभा
वः ॥॥

व्यभिचारिणा पारेत्येवोपपत्तौ किमतिरिक्तरसकल्पनयेत्याशंक्य तेन नवेति रसान्तरकल्पनां विना व्यभिचारितापि न संभवति रस
व्यञ्जकत्वस्य तद्घटकत्वात् शिवाशमेनोक्तस्येति सकस्यास्त्विति कृत्स्नव्यभिचारित्वमयाकरोति न शृंगारस्येति तत्र हेतुमा
ह वीभत्सस्यापीति न च विरुद्धयोर्द्वयोरेकस्मिन्नास्थितिस्तथा च वीभत्ससंचारित्व बुद्धमिथ्याज्ञानवासनाभिव्यक्तिस्थ
ले शृंगारस्यानास्वाद्यतयानतत्र शृंगारव्यभिचारिणी रतिः संभवतीति भावः अतएव त्वविरोधितावच्छेदकवीभत्ससा
नवमरतिरेव तर्हि सकस्यास्तु व्यभिचारी न शृंगारस्य तद्वैरिणो वीभत्सस्यापि तत्र सत्वादत एव न वीभत्सस्यापि
न हास्यस्य तद्वैरिणः करुणस्यापि तत्र सत्वादत एव न करुणस्यापि न रौद्रस्य तद्वैरिणोद्भुतस्यापि तत्र सत्वा
दत एव नाद्भुतस्यापि न वीरस्य तद्वैरिणो भयानकस्यापि तत्र सत्वादत एव न भयानकस्यापि नापि शांतस्य तत्स
मानाधिकरण्यतुल्यं शृंगारसामानाधिकरण्यादेव एवमग्रेपि व्यभि [illegible] हि रोधित्वात् नव सामान्य एव रसस्ता हि
चारिन्यायेन भुज्यमानरत्यादीनामेव मायारसत्वं रसन्यायेन भुज्यमानानां तु तेषां शृंगारादित्वमत एव मायारस इति
रसामान्याभिधा विशेषाभिधा शृंगारेत्यादीत्याशंक्य तेन नवेति वाच्यमिति शेषः तथा चोक्तस्थले वीभत्ससास्वाद्ये

नै० का० स्थापितयानुभूयमानप्रवृद्धमिथ्याज्ञानवासनायाविघुद्द्योतप्रायतत्त्वं इत्यस्थायिभिरन्यथासिद्धौ जगद्विषयहेयनावुद्धिवा
सनायास्तथाविधायाः अपितथाविधेन हर्षादिनान्यथासिद्धिः स्यात्तदिदं एकमेकत्र रसोत्पत्तिरपरत्र नेति वक्तुमशक्यत्वादिति
१७५ तथाच शांतस्य रसविशेषता सर्वाभिमताविलीयेत इत्यत आह यतीति शांतरसस्यतहरेति तस्मान्मायारसोऽधिक एव रत्यादि
शांतरसस्य तर्हि रसाभावत्वापत्तेः किंतु विकृत एव रतिहासशोकक्रोधोत्साहभयजुगुप्साविस्मयास्तत्रो
त्पद्यंते विलीयंते च तेनतत्र ते व्यभिचारिभावा इति लक्षणं च प्रवृद्धमिथ्याज्ञानवासनामायारसः मि
थ्याज्ञानमस्यस्थायिभावः विभावाः सांसारिकभोगार्जकधर्माधर्माः अनुभावाः पुत्रकलत्रादिजयस्मा
यत्तस्य व्यभिचारिण इत्युपसंहरति किंत्विति विकृत एव अतिरिक्तो विलक्षण एव रस इत्यर्थः आस्वाद इत्यन्ना
ः विकृत इवेति पाठे नतु मायारसस्थले रत्यादिप्रतीतेः का गतिरत आह इति किंत्विति स्पष्टार्थ वत्तारणीयं तेन नः जत्यादि विलया ०
न्याविघुत्प्रायत्वेन तल्लक्षयति लक्षणं चेति प्रवृद्धा फलिता मिथ्याज्ञानमित्यस्य मिथ्याज्ञानवासनेत्यर्थः तेन
लक्षणवाक्येन विरोधः

वाटीति लाटीलाटदेशस्त्रीतस्याहृगेवांभोरुहंगंधवहंप्रेरितत्वात्तस्प्रभसोवेगश्चांचल्यमितियावत्तस्यकर्त्रीफलपुष्पसमृद्धेरी
हृशीवाटीवाटिकातिष्ठतिकांताप्रमनोविश्रामहेतुस्मरोजसारंगादिप्राप्तिपत्ररोहशीवापिकातिष्ठतितत्स्यंपर्यंकश्चंज्ञानु
कल्पंकामिनीप्रकटयतीतियोज्यं नैर्मल्यमाहंगादिसंपत्तेरेतेनोपभोगसाधनसंपत्तिकारकाहृष्टरूपोदिपनविभावउक्तः
कामिनीकामनीतिंकामक्रीडांमिथः परस्परंप्रकटयति एतावतापीडंक्षियजन्यानिर्हीतिलक्षणाः शृंगाररूपोव्यभिचा
रीसूचितः कामानुरूपंमनोभिलषितंरूपमाकृत्यादिकामिनीप्रकटयतीत्यन्वयः एतेनकामिन्याद्यात्मवुद्धिरूपमिथ्या
यथावाटीलाटीहृगंभोरुहरभसकरीवापिकाकापिकांतातल्पंचज्ञानुकल्पंप्रकटयतिमिथः कामिनीका
मनीतिं रूपंकामानुरूपंमणिमयभवनंबंधुरंबंधुरागोलोकेलोकशकस्त्वमसिनभवनेसर्वज्ञासर्वज्ञाता॥
ज्ञानवासनायाआलंबनविभावोदर्शितः अथोपादेयतामतिरसमनुभावंदर्शयति मणिमयभवनंबंधुरमुत्रतान
तसर्वर्तुसेवनीयमितियावत् धनमस्तीतिशेषः एतेनधनसंपत्तिरुक्ता बंधुरागोबंधुजनप्रीतिः स्वयंसंपादितास्ती
तिशेषः एतेनाभिजनसंपत्तिरुक्ता हेलोकेशत्वंकस्यपुंसोलोकेसर्वज्ञाभवनेसर्वज्ञानानासि अपितुत्रैलोक्येविद्यमा
नानासर्वेषामेवपुंसांयथाकालमनायासेनैवसर्वज्ञाज्ञासीत्यर्थः अत्रयथोक्तविभावादिसंयोगाद्दीभव्यज्यमानाकल्पु

भिन्ननायकगतामिथ्याज्ञानवासनामायोरः सङ्गतिबोधश्च॥

नो॰का॰ नव्यास्तु नहि प्राधान्येनाभिव्यज्यमानो भावो रसमपेक्षते तथात्वे सति रसस्यैव प्राधान्यापत्त्याभावध्वनिविलोपप्रसंगात् तस्मात्स्व

कस्यन्त्याद्दिविकल्पानवकाशाद्व्यभिचारिणोरनिर्मायारसंगतापेयतीत्याहुः तत्र विभावानुभावयुक्तस्यापि चर्वणा

१७६ याद्दवस्वातंत्र्येणात तथाविधव्यभिचारिचर्वणायाश्चपि निरुक्तानंदांशावरणानतानिवर्त्तनसमर्थालौकिकव्यापारफ

लोपधायकत्वकल्पने गौरवात्त्वशांते रसव्यक्तेरभ्युपगमे तु क्तसमाग्र्येव निर्वाहात् परं तु पानकरसन्यायेन चर्व्यमा

176 णत्वात्मनो भावचमत्कारप्रकर्षाद्भावध्वनिव्यवहारः रसस्तु तत्र व्यज्यमानोपि न तथा चमत्कारहेतुरिति न रसध्वनि

रेषः अत एव वात्सल्यादीनां नेते रसाः संचार्यतया प्राग्दर्शिताः रसस्यानंदांशाविनाभावस्य धर्मिग्राहकमा

नसिद्धत्वाच्चमत्काररहितरसव्यक्तौ मानाभाव इति तदुविवाद्ग्रस्तमेव प्रावां कथमन्यथा परमुखं रसमेतेनुम राम॰

ते तथाहि अलंकारे वर्णाविरचित्तविश्रांतिकारिणा अलंकारस्य मुख्यत्वं गौणत्वं रसभावयोरिति तस्मा

त्प्रावामापारसोनपवार्यएवेति ग्रंथकृदाशयः १७६

नाट्यभिन्नपरमिति आह्निकाव्येतिहासादौ इत्यर्थः शांतोपि नवमो रस इति ननु शांतरसस्यातिरेके किं मानमिति चेन्मुनि
वचनं तद्यथा शृंगारः करुणः शांतो रौद्रो वीरोद्भुतस्तथा हास्यो भयानकश्चैव बीभत्सश्चेति ते नव इति नच शमाभावा
न्नाट्ये गीतवाद्यादीनां विषयवैमुख्यात्मकशांतरसविरोधिनां सत्वाच्च न तत्र शांतरससंभव इत्याशयेनोक्तं नाट्यभिन्ने इति
तदुक्तं शांतस्य शमसाध्यत्वान्नटे च तदसंभवात् अष्टावेव रसा नाट्येन शांतस्तत्र युज्यत इति नच यास्तु नटे शमाभावा

नाट्यभिन्नपरं निर्वेदस्थायिभावकः शांतोपि नवमो रसो भवति ॥ ॥

दिति हेतुरसंगतः नटे रसाभिव्यक्तेरस्वीकारात् सामाजिकानां च शमवत्वेन तेषां रसोद्बोधे बाधकाभावात् नच नट
स्य शमाभावात्तदभिनयप्रकाशकत्वानुपपत्तिरिति वाच्यं तस्य भयक्रोधादेरप्यभावेन तदभिनयप्रकाशकताया अ
प्यसंगत्यापत्तेः परिह्रियते नटस्य क्रोधादेरभावेन वास्तवतत्कार्याणां वधबंधादीनामुत्पत्त्यसंभवेपि कृत्रिमतत्कार्याणां
शिक्षाभ्यासादित उत्पत्तौ न बाधकमस्तीति स्वस्थमद्दशा निरीक्ष्यते तद्वा प्रकृतेपि तुल्यं वहि हृंग्या तिकुतो हेतोस्तराल
तन्मतिस्वस्थमसाक्षिरापि ॥ ॥

नौका० १७७ (177)

नचनाट्ये गीतवाद्यादीनां विरोधिनां सत्वात्सामाजिकेष्वपि विषयवैमुख्यात्मनः शांतस्य कथमुद्रेक इति प्रागुक्तं शंक्यं
नाट्ये शांतरसमभ्युपगच्छद्भिः फलबलाद्गीतवाद्यादेरंगस्य तस्मिन्विरोधितायाअकल्पनात् विषयचिंतासामान्यस्य तत्र
विरोधित्वस्वीकारे तत्तदीयालंबनस्य संसारानित्यत्वस्य तदुद्दीपनस्य पुराणश्रवणादेरपि विषयत्वेन विरोधितापत्तेः अ
त एव संगीतरत्नाकरे च रसाध्याये ष्टावेव रसा नाट्येष्विति केचिदचूचुदन् तदचारु यतः कंचिन्न रसं स्वदते नट इत्यादि
ना नाट्येपि शांतरसोस्तीति व्यवस्थापितमित्यन्यत्र विस्तर इति प्राहुः येरपि नाट्ये शांतरसो नास्तीत्यभ्युपगम्यते तैरपि
बाधकाभावान्महाभारतादिप्रबंधानां शांतरसप्रधानतया सकललोकानुभवसिद्धत्वाच्च काव्ये सोवश्यमंगीकर्त
व्यस्तत्सिद्धं नः समीहितमित्येतदभिप्रायकमेव नाट्याभिन्ने परमित्यत्र काव्ये शांतरसस्य निर्विवादतास्य च कंपरं राम:
पदमुपात्तं अत एवाष्टौ नाट्ये रसाः स्मृता इत्युपक्रम्य शांतोपि नवमो रस इति मम्मटमहाद्याअप्युपगममहार्षुः ॥ ॥ १७७

शांतंलक्षयति निर्वेदस्येति नित्यानित्यवस्तुविचारजन्मनोविषयविरागाख्यचित्तवृत्तिविशेषस्येत्यर्थः अस्यैवालंब
त्वयदुच्यते अत्रैवचविषयेषुनित्यतामतिरूपंविषयदोषविचारंविभावंवक्ष्यति ननुनिरुक्तनिर्वेदस्यस्थायिभावत्वेशां
तेर्निखिलविषयपरिहारजन्यात्ममात्रविश्रामानंदप्रादुर्भावमयत्वानुभवविरोधः उक्तंतु यच्चकाममुखंलोकेयच्चदिव्यं

निर्वेदस्थायिभावः शांतोरसः दोषप्रशमोवा दोषाः कामक्रोधादयः अस्यविषयदोषविचार
विरक्त्यादयोविभावाः अनुभावाश्चानंदाश्रुपुलकहर्षगद्गदवचनादयः ॥ ॥ ॥ ३ ॥

महत्सुखं तृष्णाक्षयसुखस्यैतेनार्हतः षोडशीकलामिति अतएवसर्ववृत्तिविरामोस्यस्थायिभावइत्यपिनिरस्तं अ
भावस्यस्थायित्वायोगाद्वेत्यभिप्रेत्याहदोषप्रशमोवेति सर्वानुभवसाक्षिकः कामक्रोधरूपदोषापगमावस्थायामा
त्मविश्रामसंभूतानंदइत्यर्थः अत्रैवनिरीहात्मिकांविरक्तिंविभावंवक्ष्यति तस्मान्निर्वेदस्यनिरुक्तदोषप्रशमस्यवास्था
यित्वमित्युक्तमतभेदेनैवोदाहरणभेदोवसेयः ॥ ॥

नै॰का॰ हेयमिति इदं कुसुमसंपत्तिशालिहर्म्यगृहं हेयमस्थिरत्वादित्येतेन विषयेष्वासक्तिबुद्धिरूपस्यालंबनविभाव उक्तः निकुंजभवनं श्रेयमाश्रय
१७८ णीयमित्येतेनौदासीन्यरूपोनुभाव उक्तः धनं प्रहेयं रागद्वेषादिसाधनत्वेनानुपादेयत्वात् तीर्थपयः पेयमनायाससंपत्तेरित्ये
178 नहिताहितप्राप्तिपरिहारार्थक्रियाहानिरूपमनुभावांतरमुक्तं भगवतः षड्विधैश्वर्यादिगुणशालिनः तदुक्तं ऐश्वर्य

यथा हेयं हर्म्यमिदं निकुंजभवनं श्रेयं प्रहेयं धनं पेयं तीर्थपयो हरेर्भगवतो गेयं पदांभोरुहं नेयं जन्म चिराय
दर्भशयने धर्मे निधेयं मनः स्थेयं तत्र सितासितस्य सविधे ध्येयं पुरारां महः ॥ ॥ ॥ ॥ ६॥

स्य समग्रस्य वीर्यस्य यशसः श्रियः ज्ञानवैराग्ययोश्चैव षण्णां भग इतीरणेति हरेर्विष्णोः पदांभोरुहं गेयमित्येतेन मतिरूप रम॰
व्यभिचारिभावस्सूचितः जन्म दर्भशयने चिरायनेयमित्येतेन नतापसदर्शनमुद्दीपनमुक्तं मनोधर्मे निधेयमित्येतेन वेदांतश्रवणा १७८
द्युद्दीपनांतरमुक्तं तत्र सितासितस्य गंगायमुनयोः संघातस्य सविधे प्रयागस्थेयमित्येतेन तपोवनदर्शनाद्युद्दीपनांतरमुक्तं
पुरारां महश्चात्मचैतन्यं ध्येयमित्येतेन नास्वायहृष्टिरूपोनुभावो ध्वनित इति

वेदस्येति चेत्कमलाकांतस्यपदंनकीर्तितंतहीदमध्ययनादिसर्वंव्यर्थंतज्जन्यफलस्पृहायाविनाशात् एतेननिरीहा
त्मिकाविरक्तिरालंबनविभावउक्तः आनंदस्यानिर्विषयत्वेपितद्विशेषणाप्रशमेस्याविषयकेच्छा इतियौगिकत्वादेवालंबन
त्वमत्राध्यवसितमिति बोध्यं वेदस्यस्वाध्यायस्य अध्ययनंगुरुमुखोच्चारणानूच्चारणाकृतं एतेनवेदांतश्रवणाख्य
उद्दीपनमुक्तं शास्त्रंपरिचितं एतेनमननाख्यउद्दीपनांतरमुक्तं पुराणांश्रुतंमतेनवैराग्यदार्ढ्यप्रतिपादनायनियतकालि
यथावा वेदस्याध्ययनंकृतंपरिचितंशास्त्रंपुराणंश्रुतंसर्वंव्यर्थमिदंपदेनकमलाकांतस्यचेत्कीर्तितं उक्तवातं
सदृशीकृतंविरचितः सेकोंभसाम्ययमासर्वंनिष्फलमालवालवलयेस्मिन्नबीजंयदि ॥ ॥ इतिश्रीभानुदत्तमि
श्रविरचितायांरसतरंगिण्यांरसनिरूपणंनामसप्तमस्तरंगः
कत्वंफलविषयारुचिवीजमुपन्यस्तं तत्रदृष्टांतः उक्तवा
तंखनितंसदृशीकृतंसमीकृतंअपसांभसासेकोविरचितस्तत्सर्वंनिष्फलंभवत्यालवालवलयेयदिबीजंनास्मिन् एतेन
मतिव्यभिचारिभावोध्वनितइति ॥ ॥ इतिश्रीजदुरूपनामकगंगारामविरचितायांनौकाख्यायांरसतरंगिणीव्याख्यायां
सप्तमस्तरंगः

नौका· श्रीगणेशायनमः दृष्टयस्त्रिविधाः स्थायिभावजाव्यभि चारिभावजारसजाश्चेतिसंगीतकशास्त्रानुसारात्स्थायिभावभेद

१७९ नियतभेदाद्दृष्टीराह अष्टधेति नातउद्दिशति स्निग्धेत्यादि व्यभिचारिभावजादृष्टीर्विभजते विंशतिधेति नातउद्दिश

ति शून्येत्यादि यद्यपित्रयस्त्रिंशद्व्यभिचारिभावास्तेषांदृष्टयश्चविंशतिधेतियथायोगंविनियोगोनभवतितथापिय

179

स्थायिभावजादृष्टिरष्टधा स्निग्धाहृष्टादीनाक्रुद्धादृप्ताभीताजुगुप्सिताविस्मिताचेति व्यभिचारिभावजा
दृष्टिर्विंशतिधा शून्यामलिनाश्रांतालज्जिताशंकितामुकुलाऽर्द्धमुकुलाग्लानाजिह्माकुंचितावितर्किता
भितप्ताविषण्णाललिताकेकराविकोशाविभ्रांताविप्लुतात्रस्तामदिराचेति ॥ ॥ ३ ॥ ॥ ३ राम०

यातासांतेषुविनियोगस्तथासंगीतकशास्त्रेप्रतिपादितम् तच्चनातीवोपयुज्यतइतिदिङ्मात्रेणोदाह्रियते यथा १७९
ग्लानादृष्टिर्ग्लानावपस्मारेचयथावाविकोशामनोगर्वस्मृतावुपनायांचयथाविवाविप्लुतोन्मादेद्वैन्येचेत्यन्यत्रविस्तरः

रसभेदनियतभेदान्दृष्टीराह रसभेदादिति तानुद्दिशति कांतेति मतांतरमाश्रित्याह कूणितेति एवं स्त्रीपुरुषयोः प्रकृत्यवस्थादिभेदेनापि दृष्टिभेदास्संभवपरं त्वेवंविधभेदस्य स्वस्वानुभवमात्रवेद्यस्य सर्वसंग्राहाभावादानंत्याच्च नासावुद्दं

रसभेदादष्टधा रसदृष्टिः कांता हास्या करुणा रौद्रा वीरा भयानका बीभत्साद्भुता चेति षड्त्रिंशद्भेदा दृष्टयः कूणिता विकसिता ह्रीविकासिता वक्रिता स्वच्छा घूर्णिता अलसा विवर्तिता ह्रीविवर्तिता पर्यस्ता शून्या स्तिमिता चेत्यादयो दृष्टिभेदा ऊहनीयाः

कितः तदुक्तं इत्युक्तदृष्टयो लोकदृष्टिमार्गमुपागताः षट्त्रिंशात्किं त्वनंताः स्युस्ताराभ्रुपुटकर्मणा संदर्भाद्बुद्ध्स णाप्येताः प्रत्येकं वक्तुमक्षमा इति ॥ ॥

नौका० संगीतकप्रसिद्धदृष्टिविशेषलक्षणानुसारेणदृष्टिविशेषाष्ठउद्गाहरणीयाइतिविस्तरभियादिङ्मात्रमाविष्कर्तुमशोकव
१८० निकान्यायेनललितामुदाहरति तत्रेति ललितेति तल्लक्षणंतुसभ्रूक्षेपस्मितापांगाकुंचितामधुरोन्मुखी ललिता
ललनेप्रोक्तादृष्टिर्मन्मथतारकेति मनसिजेतिजनृपतिरिति हेशशिमुखिकामदेवोवाभूषणंवास्वयंप्रवृत्तंमदोवाभुवनंवा

तत्रललितायथा मनसिजनृपतिर्वीमंडनंवामदोवाशशिमुखिभवनंवायौवनंवावयंवाअखिलमपिकृ
तार्थंवीचिविक्षेपखेलत्कमलविजयलीलाशालिनालोचनेन ॥ ॥ राम० ॥ ॥ राम०

यौवनंवावयंवेत्यखिलमपिस्वत्रप्रत्येककारार्थ्येद्योतकप्राधान्यप्रतिपादनायसर्वत्रवाशब्दप्रयोगः तेलोचनेनकृतार्थं राम०
भवतिसकलनिष्कलंकवस्त्वभिलषितार्थसंपत्तेः कथंभूतेनलोचनेनवीचीति वीचीनांविक्षेपः मंदचलनंतेनखेलंचच १८०
लंयत्कमलंतस्यविजयफलिकायालीलाशोभाविशेषस्तेनशालतेतच्छीलेनेत्येवंविधःविशिष्टोपमानेननिष्कलंकलक्षणा
लक्षितत्वमाविष्कृतं

तथैवग्लानामुदाहरति ग्लानायथेति तल्लक्षणं तु विनियोगपुरस्सरमुक्तं संगीतके अन्तर्निविष्टतारायामलिनामंदसंचा
रिणी विश्लथभ्रूपक्ष्मपुटाग्लानाग्लानौनियोजयेदिति तत्रप्रथमंजयच्छेषेनक्रियान्वयमाकांक्षस्यद्वितीयांतस्यतदो
ध्याहाराद्वयः संपद्यते पर्यस्तालकरोविषइति अचलानांपर्वतानामचलेषुवाधिराजः श्रेष्ठोहिमालयस्तस्यदुहितुः

ग्लानायथा पर्यस्तालकरोविषः श्रमजुषः प्रस्विन्नगंडत्विषः शंभौसीकरशीतलेनशशिनावातंसमातन्वनि
जीयास्तामचलाधिराजदुहितुर्निस्पंदनीलोत्पलच्छायानिह्नितचंचरीकमिथुनस्पर्द्धासमृद्धेदृशौ ॥ ॥६

कन्यायादृशौभ्रूपुटाच्छिन्नकनीनिकेजीयास्तांसर्वोत्कर्षेणभूयास्तांकिंभूतेदृशौनिस्पंदेइतिनिश्चलस्यनीलोत्पलस्यच्छा
यायांनिह्नितस्यभ्रमरयुगलस्यस्पर्द्धयासमृद्धेएतेनलक्षणावाक्यघटकपूर्वार्द्धार्थः संगतः उत्तरार्द्धार्थंसंगमयतिस
त्यंत ॥ ॥

नै॰का॰ शंभोशिवे सीकौरेजेलकणोः कृत्वाशीतलेनशिशिरीकृतेन।स्वनः शीतलस्यापिनश्रमापनोदकत्वंश्रमवाहुल्याहित्यभि
प्रायकमिदं विशेषणं।शशिनावंद्रेण।शेखरशीतलेनेतिपाठेचंद्रवच्छीतलेनेत्यर्थः शशिनेत्यस्यचंद्राकारव्यंजनेने
१८१ त्यर्थः वस्तुतस्तुशेखरेणोत्तंसेनातएवसमीपवर्तिनातएववातुम्नतश्रमहरणस्वभावेनगंगाजलेनेतिनिर्व्यलीकोर्थः
वातंसमानत्वनिर्मातिकिंभूतायाश्चचलाद्रिधिराजदुहितुः पर्यस्तेतिपर्यस्ताविकीर्णालकानांरोचिर्नामहीप्तिर्यस्यास्तस्याः
181
एवमन्यास्वप्युदाहरणीयाः
पुनः कीदृश्यास्तस्याः श्रमेति।विपरीतरतगर्भोदिश्रसुक्तश्रमभाजः पुनः कीदृश्यास्तस्याः प्रस्वेदेति।अतिशयितकं राम॰
पशालिनीगण्डशोभायस्यास्तस्याइत्यर्थः दृक्पात्रदर्शनमात्रेमनोहिरयाहएवमितिानद्यथामम।मृगयाविषव्याधश्चधावि १८१
तमृगांविलक्षदृष्टिरेव।घनपटलंपश्यंत्यास्तस्याहृष्टिर्मेयादृष्टा।।तत्रेयशंकितादृष्टिस्तत्वक्षणात्तुव्याम्रदेवायतातिर्यक्शु
हृष्टकिनतारका।नातिस्थिरानिद्गमार्द्रवीक्षणावहिरुत्सुकीशंकायांशंकितादृष्टिर्नोघविद्भिरुदाहृतेतिवाक्यं ॥ ॥३

प्रसंगादाह अथेति रसानां स्थायिभावानां रसानामन्योन्यंजन्यजनकभावासंभवात् शृंगारादिति रतेरित्यादि
बोध्यं इतरपरिशेषमसहमानस्त्वाह अपमिति तत्रसंमतिमाह प्रवृत्तिकथायावर्णनीयस्यस्थायिनः संग्रहः संदर्भविशेष

अथरसानांजन्यजनकभावः तत्रभरतः शृंगाराद्भवेद्धास्यो रौद्राच्चकरुणोमतः वीराच्चाद्भुतोत्पत्तिर्बीभ-
त्साच्चभयानकः अयमुत्सर्गः परेषामपिरसानांकार्यकारणभावदर्शनात्पूर्वग्रंथकारसंमतिरपि कथासं
ग्रहयोगाच्चविवक्षावशतः कवेः अन्योन्यंजन्यजनकारसभावाभवंत्यमी ॥ ॥ ॥ ॥ २॥

तत्प्रयोगोघटनात्तस्मादित्यर्थः एतेनकार्यकारणभावस्यस्वतः संभवित्वंदर्शितं कविप्रौढोक्तिनिष्पन्नत्वंदर्शयति कवे
रितिविवक्षावशतश्चेतियोजना रसभावाइति रसाभावाश्चेत्यर्थः व्याख्यानंतत्वमेतत् यद्वारसानांभावाः स्थायिभावाइत्यर्थः

नौका. मज्ञाघमुद्गाहरतिपथ्येतिमातुरिति मातूरेणुकायाउद्गारांप्रशुशीभूताहृशावेवांभोरुहयुगलंजलप्रभवत्वात्तस्माद्गलंतीस्व
१८२ वंतीलसाङ्गितिपाठेतत्रलसंतीभासमानागोष्ठधारांहृष्ट्वानातस्पजमहग्नेर्वक्षः स्थलसंबंधिरुधिरचयंशोणितकूटंचमेघ
१८२

यथा मातुर्हृष्ट्वाहृगंभोरुहयुगलगलद्बाष्पधारामुद्गारांतातस्पेक्ष्यवक्षः स्थलरुधिरचपंकुध्यताभार्गवे
ण हस्तेन्पस्तः सहस्रार्जुनदमनसमारंभगंभीरवीर्यस्फूर्जद्दोर्वल्लिहल्लीसकलकलासूत्रधारः कुठारः
स्वत्रवीरंप्रतिकरुणावीभत्सयोः कारणाना ॥ ॥ राम ॥ ॥ राम ॥ ॥

क्रुध्यताक्रोधभाजाभार्गवेणापरशुरामेणासहस्रार्जुनस्यदमनसमारंभेणास्तनोद्योगेनगंभीरंयद्वीर्यंतेनस्फूर्जतीयाद्दो राम०
र्वल्लिस्तत्संबंधियद्धल्लीसकनृत्यंतस्पसकलकलायाः कोशलस्पसूत्रधारः प्रवर्तकाचार्यः कुठारोहस्तेन्पस्तइत्यर्थः १८२

द्वितीयमुद्दाहरति पथ्यावेति कुरंगाक्ष्या इति हे सुभग नवारिभट्टः प्रतिपक्षयोद्धा विपरीते रतविधावधिस्कंधमंसे किमपि
किंचिद्दंशेन निपतंती कुरंगाक्ष्याः हीरणालोचनाया वेणी कुंतलजूटी दृष्ट्वा अधिग्रीवं ग्रीवायां उष्मस्य चलकरवालव्यतिकरं भव

पथ्यावातातचरणानां कुरंगाक्ष्या वेणी सुभग विपरीतेरतविधावधिस्कंधं दृष्ट्वा किमपि निपतंती मारि
भट्टैः अधिग्रीवं उष्मस्य चलकरवालव्यतिकरं स्मरं त्वेव सद्यो विरमंति परीरंभणारसात् अत्र भया
नकं प्रति शृंगारस्य कारणता

द्वीयस्य अकंपनशालिनः करवालस्य खड्गस्य व्यतिकरं संबंधं स्मरंत्वेव स्मरणसमकालमेव सद्यः सद्य परीरंभणारसादा
लिंगनावेशाद्विरमंति निवर्तंत इत्यर्थः ॥ ॥ ॥

नौका
१८३

कीर्तिविवक्षावशाद्वैविध्यंदर्शयितुंप्रकारांतरेणाह हरगांतरमाहयशावेतिउधीति इति शकंठोरावणस्तसविधिसंग्रामेकुपित
कृतांतसंदहनस्पर्धिनाहंकृतकालरथचक्रघोषाधिकध्वनिवारिस्तस्त्वंहिशितिशितस्यकवान्नडितगारिहप्रादुर्भूततेसो
ह्यामित्यांजनकपुत्र्याः सीतायाः साम्यंमाहत्यमालोकमानः साक्षात्कुर्वाणोरावणः खिन्नपाणिः समन्यवनोत्व
यथावा दधिकुपितकृतांतसंदहनस्पर्धिनाहंहिशितिदशकंठस्यकवाद्यारिहास्त्रं नडितिजनकपुत्र्याः
साम्यमालोकमानस्त्यजतितपवनास्त्रंराघवः खिन्नपाणिः अत्रशृंगारवीररौद्रप्रभृतीनांरसानां एतेषा
वाधस्त्वंनत्यजतीत्यर्थः एतेषांनिह्नपितरसानां अंगांगिभावा मंगांगिभावापन्नानांरससंकरइतिनामलोकात्
पन्नानां अविरुद्धानामेकत्रसमावेशः इतियावत् रससंकरइति वहुविधालंकारसंपानेत्रभाविशेषणावाने
करसमेलनेचमत्कारातिशयेनविभिन्नव्यवहारविषयत्वसैवविन्याहितिभावः तथाचांगत्वप्रकारेणाभासमानस्वस्यार्था

राम
१८३

रससंकरव्यवहारवइससशवलव्यवहारस्यापिविषयंदर्शयितुंभूमिकामारचयति रसानांमिथइति विरोधइति द्विविधो
विरोधइत्यर्थः द्वैविध्यंचतद्धिकरणावृत्तित्वतज्ज्ञानप्रतिवध्यज्ञानकत्वभेदेनवोध्यं नचयंविरोधः किंसर्वेषामेवाहो
स्वित्केषांचिदिति नाद्योदर्शितरससंकरव्यवहारस्यनिर्विषयत्वापत्तेः अविरोधसमवायकापिशब्दानर्थक्यापत्तेश्चनांत्योपत्
त्येकइत्याकांक्षायामुक्तकार्यकारणाभावाप्रयत्नव्यतिरिक्ताइतिपरिशेषाद्द्वावं तत्त्वनमनप्यतेतथाभूतयोरपिशृंगाराद्भुतयो

रसानांमिथोविरोधोपि तत्रभरतः शृंगारबीभत्सरसौतथावीरभयानकौरौद्राद्भुतौतथाहास्यकरुणौवैर
रविरोधात्तस्मात्केषामसौभवतीतिपर्यवसितताशंकायांययोर्ययोर्विरोधस्ताविशिष्यदर्शयति तत्रभर (रिणौमिथः ॥)
तइति यद्यपिपंचमषष्ठाक्षरयोर्लघुगुरुव्यत्यासोत्रदृश्यतेतथापिगुरोर्लघुप्रयत्नोच्चारणेलघुत्वमेवमन्यस्याभ्य
ध्योच्चारणेन्यथात्वमित्यभिप्रायान्नासंगतिः हास्यकरुणाविति कापीश्नतहास्यविरोधिनः करुणास्यकारणीभू
तशृंगारविरोधोपपत्तश्चापरेवाजिनष्टयुक्तिरितिमंतव्यं अतएवकरुणविप्रलंभाख्यंरसांतरमामनंति ॥ ॥ ६

नौका· विरोधप्रदर्शनस्य फलं दर्शयन्नन्यदपि प्रसंगादाह वीररसइवेति विभावानुभावव्यभिचारिभावा इति प्रत्येकमिति शेषः
१८४ एवमन्यत्रापि तत्र फलीभूतां कथयेत ब्रूयादित्यर्थः समाधारयोर्विशेषणयोर्नेद्व्याद्वित्यर्थः नितांतं यौवनोन्मत्ताङ्गाढर
184 कामहाहेव वसंधरांसमालिंग्यशेरतेवीरास्तेरयद्रण्याहैसाधारणविशेषणमहिम्नाविरुद्धयोः शृंगारबीभत्सरसयो
वीररसइववीररसस्यविभावानुभावव्यभिचारिभावाअपिरसहानिकराइतितानपिवारयेत् तत्रप्राचीनसंम
तिः नचवीररसंब्रूयाद्वीरोणानविभावकं नानुभावंनसंचारिभावंचापिकदाचनेति ॥ ॥ ॥ ६
रभिव्यक्तावपितथाकथनस्यदोषत्वाभावेनयथाश्रुतासंगतेः अत्रासहायत्वतात्पर्यकात्यार्थकेनविभावकमिति रामः
कनानन्वाहृत्याचव्यस्तानांविरोधित्वेउक्तेसमस्तविरोधोप्योचित्यायानइतिस्फुटमित्युवीररसइवेतिदृष्टांतोक्तम १८४
धस्मात् ॥ ॥

किंतर्हिसर्वथावैरिणाएकत्रनिबंधोनकर्तव्यएवेत्याशंक्यकर्तव्यः परंतुविरोधंपरिहृत्येतिवक्तुमुपक्रमते किंत्विति अंग
त्वानुपपत्त्यांगभावमापन्नस्यांगांतरेणांगिभावमापन्नस्यत्वंगेनविरोधएवनेतिविवक्षितमर्थंसूचयितुमंगांगिभावानाप
न्नयोरित्युक्तं एकदेशेसतीति विरोधभंजकावच्छेदकेसतीत्यर्थः देशपदेनकालस्याप्युपलक्षणात् नवैवंकालभे

किंत्वंगांगिभावानापन्नयोरेकदेशेसतिवैरं देशभेदेसतिनवैरं द्रुमेकपिसंयोगतदभावयोरिव ॥ ॥

देनविरोधपरिहारस्यानुद्घाटितत्वान्न्यूनोक्तिरितिवाच्यं वक्ष्यमाणोदेशभेदोदाहरणएवनानारसाः पारापइत्यत्र
नानाधर्मानेहसदित्यूहितपाठतात्पर्यात् नानार्थैर्बाधीयंतेनियम्यंत इत्यादिश्रुतदृष्टावहितैः करणीयइतिदिक्
देशभेदेसति देशभेदेऽपिसतित्यपिनाधिकरणभेदपरिग्रहः नवैरमिति नाप्यविरोधइत्यर्थः ॥ ॥ ॥

नौका· १८५ समयभेदेऽप्यपीति उदासीनत्ववैराग्याव्यवहितत्ववैराग्यकत्वेऽपि सतीति यावत् इत्थं च प्रतिबंधकाभावः संपद्यत
इति फलितार्थः नवैरमिति न द्वितीयो विरोध इत्यर्थः चिरंतनवासनारूपस्यापि नाम अधुनात्वाप्यनुभूतित्तत्याधुनिकावि
भिन्नकालावच्छेद्यत्वाभावेन परस्पराश्रुतासंगतेः न चोद्दीपविशिष्टस्यापि तस्याधुनिकविभिन्नकालावच्छेद्यत्वं संभवत्येव
सर्वदा लौकिकस्य शृंगारस्य बीभत्सस्य वा उद्दीपदाहितिवाच्यं यत्रोदाहरणे तथाविधविभिन्नकालावच्छेद्यत्वप्रतीतिस्त
त्रास्मिंस्तथात्वमभिप्रेत्यैवेदृशपद्यार्थो विरोधभंजकावच्छेदकत्वेनानुगतीकृत्य प्रदर्शितोऽस्माभिः प्रकृते तु तथाविधवि
समयभेदेऽप्यपि न वैरं भूतले घटतदभावयोरिव वैरं यथा प्रियेणालिंग्यमानायाः प्रियायाः कुचकुंभयोः क
भिन्नकालावच्छेद्यत्वाप्रतीत्या वक्ष्यमाणसमयभेदोदाहरणासंगत्यापत्तेः रजक्षतनिर्मुक्तंरुधिरं कुंकुमायते ॥ ॥
वैरत्वात् उक्तसमयभेदोदाहरणस्योदाहरणीयत्ववक्ष्यमाणोदाहरणस्योपलक्षितज्ञानविरोधोदाहरणपरत्वेव संदर्भा
संगतेः न चैवं घटतदभावयोरिति दृष्टांतवैषम्यमिति वाच्यं अनायत्या प्रतीत्योरित्यस्य स्फुरणेन सामंजस्यात् वैरं यथे
ति वर्तमानकालकुचकरजदंशेकाद्यभयविधोऽपि विरोधाय इत्यर्थः प्रियेणेति असौ वैवयमुख्य श्लोकः स्पष्टार्थः १८५

वस्तुगत्याधिकरणभेदाभावेपि निरुक्तदेशभेदविवक्षामात्रेणापि विरोधपरिहारो भवतीति दर्शयन्नाद्यविरोधपरिहारमुदाहर
ति देशभेद इत्यादि एक इति कमलापतेर्लक्ष्मीकांतस्य भगवतो नारायणस्य नाना रसाः विभिन्नावच्छेदकावच्छिन्नतत्तत्स्था
प्यनुमापकविभिन्नचेष्टाभाजः पाणयः पाणास्वरेकोन्यतमः सिंधुभुवो लक्ष्म्याः करविलुलितः कंपमानो निहितो द्वितीय
देशभेदे सति विरोधाभावो यथा एकः सिंधुभुवः करविलुलितस्तत्र केहितीयः स्थितः कामध्वंसिनि कालकूट :
कवलक्लिष्टे तृतीयो धृतः भूयः क्षीरनिधेर्मथनप्रमथने समरुच्चतुर्थस्तथा यापायाद्वः कमलापतेर्भगवतो नाना रसा
स्तदन्यः कश्चिदेकस्थितस्तृतीयो द्वाभ्यां विलक्षणः कश्चिन्का (( पाणयः स्वत्र शृंगारे रौद्र करुणाद्भुतरसा नोविरो
लकूटकवलक्लिष्टेऽश्वेऽन्यासविकले कामध्वंसिनि शिवे धृतश्चतुर्थो विशिष्टमनुभूय इति भूयः पदं लोकानुत्क्रांतं प्रकटय
द्वाक्यालंकारकमेव क्षीरनिधेः समुद्रस्य मथनप्रमथने इतरप्रयत्नानिष्पाद्यतस्य वप्रकृष्टमथनेन तथा करणायेव समरुद्र
स्पर्धः विरोधाभाव इति नानापाणिरूपावच्छेदकभेदादेकाधिकरणकत्वेन प्रसक्तस्याद्यविरोधस्याप्यभाव इत्यर्थः ॥ ॥

टीका
१८६

भग्नमिति कामारियो र्महादेवस्य धनुर्भग्नं राज्यं परिहतं त्यक्तं काननेनेनिह्लितं त्रिशिरा निर्भिन्नः खरस्यापि पिशितं स्पृष्टं कपिलोलि-
तोलंकेशोहलितो लंकावधूनां स्फुरितं विरायवहुकालं श्रुतं विदेहः भक्षः समनीता आपिताताज्ञा मस्याखिलंकर्मलोकोत्तरमि-
त्यर्थः विरोधाभाव इति वक्रहयो र्व्यवहितचर्वणाकत्वेनतथैव प्रसक्तस्याद्भुतोपि विरोधस्याप्यभाव इति भावः नवकद्या

समयभेदेनयथा भग्नंकामारियोर्धनुः परिहतंराज्यंत्यक्तं काननेनिर्भिन्नास्त्रिशिराः खरस्यापिशितंस्पृष्टंकपि-
लोलितः लंकेशाहूलितास्त्रिरायस्फुरितं लंकावधूनांश्रुतंनीतासम्प्रविदेहः भक्तद्वाखिलंगमस्य लोकोत्तरं अत्राद्भु-
तशांतभयानकरौद्रवीभत्सहास्यवीरकरुणाशृंगाराणांविरोधाभावः अंगांगिभावानापन्नानांरसानांनिवेशोपत्र
शृंगारयोरस्य वहितचर्वणाकत्वाद्विरोधएवेतिशंक्यं तयोरधि (करशवलइतिवहितचर्व्य तस्याप्यतदेवोदाहरणं
करणाभेदात् नास्यवानयोर्विरोध इतितुपयाश्रुतस्त्वानुरोधिनः अंगांगिभावानापन्नानामितिविरुद्धानामिति
यावत् एतदेव भग्नमित्याद्येव कालभेदेसतिपूर्वपूर्वोयमई स्यापिमज्ञावाहितिभावः तथाचविरोधप्रकारेणमासमा

रस०
१८६

प्रकारांतरेणापि विरोधपरिहारं दर्शयति शृंगयोरिति नरसहानिरिति द्वयोः समुच्चितप्रधानरसांगत्वानुपपत्तेरिति भा-
वः सीतामिति रामेणावीचिप्रचलकुवलयस्पर्द्धिचंचलं चक्षुः क्षिपंतीं सीतां सस्मर परक्षसां शरैर्दलितानां विदारितानां वक्ष-
षां शोणितानामासारैर्धारासंपातैः सिक्तां सेनां संवीक्ष्य क्रोधेन तत्कार्याविवेकाद्दिनाहत्यतो गर्विष्ठस्य दशमुखस्य निपत-

शृंगयोर्वैरेऽपि न रससहानिः भव्ययोर्वैरिभभोरिव यथा सीतां सस्मर वीचिप्रचलकुवलयस्पर्द्धि चक्षुः क्षिपंतीं से-
नां संवीक्ष्य रक्तः शरद्दलितवक्षः शोणितासारसिक्तां रामेण क्रोधहत्यद्दशमुखनिपतन्मुंडलाभप्रमोदक्री-
डत्कालीकरालभ्रुकुटिसहचरीसंदधे चापयष्टिः अत्र शृंगारवीभत्सयोर्विरोधेऽपि न रससहानिः एवमंगांगिभावा-
पन्नयोर्विरोधिनोरेकत्र भावेऽपि न रससहानिः

नां मुंडानां लाभात्प्रमोदेन हर्षेण क्रीडंत्याः काल्याः करालायाः भ्रुकुट्याः
सहचरीकौटिल्यात्त्रिधननिष्ठानत्वाच्च चापयष्टिः संदधे इत्यर्थः अत्र कार्यशेषप्रशांतिपर्यंतमेकार्यानंतरभावमुपमानतो ज्ञा-
तत्वाएकत्यागांगिभावेऽपि विरोधाभंजक इत्याह ॥ एवमिति ॥ विरोधिनोरिति ॥ एतेनानयोरन्यांगांगिभावापन्नयोर्नैत्वन्यानांगां-

भोजंगममिति ईशकं धेरणा भोजंगमं वा गिरिममं वा जलहात्मकं वा यदेव शस्त्रमुमुचे विदेहतनया विरहाकुलेन रामेणात
त्सर्वं न हि मम शस्त्रमिव व्यलोकि दृष्टमित्यर्थः अत्र भयानके वीररसागत्वादि विरोधः ननु रसो हि द्विविधः स्वनिष्ठः परनिष्ठश्च
त्फकृंतत्र स्वयं मधुनि पीयाने षीवतोः स्त्रीपुंसयोर्हि योगपि संभोगदर्शनात्कथं शृंगारवीभत्सयोर्विरोध इत्याशंकते नान्वि
ति किमत्र नटस्यस्य वीभत्सेन विरोधः शृंगारिणो रेव वा तेन सहासा वीभमतो नाद्याधिकरणाभेदाद्धि रोधश्च सरसैः
यथा भोजंगमं गिरिममं जलहात्मकं वा शस्त्रं यदेव समुमुचे ईशकं धोरणा सर्वं विदेहतनया विरहाकुलेन रामेणा
दर्शिमयृ शस्त्रमिव व्यलोकि ननु वीभत्सशृंगारयोः सहजं वैरं कुतो मधुनि पीयनिष्ठीवतोः संभोगदर्शनादिति वि
त् सत्यं वीभत्सस्य जुगुप्सास्थायीभावः सा च तद्दर्शनेन नटस्यस्य भवति न तु तयो रागोत्कर्षादिति ॥ ॥ ६
वाभावान्नात्यो रागोत्कर्षे घेनान्यतरस्यापि जुगुप्साया अभावादित्याशयेनोत्तरयति सत्यमिति॰ नटस्यस्येति एतेन र
तिक्रोधोत्साहभयशोकविस्मयनिर्वेदेषु प्रायुद्दाहृतेषु यथालंबनाश्रययोः एषु व्यत्ययो न तथा हासे जुगुप्सायां च स
र्वत्रकाचिद्दालंबनसेव प्रतीतेः यद्यप्यात्मस्वरसास्वादाधिकरणात्वेन लौकिकहासजुगुप्साश्रयत्वानुपपत्तेस्तथापि तत्र वि

देशभेदाभावेपिद्वयोरेककालतास्त्येवेतिपुनः शंकते ननुतथापीति अधिकरणभेदाद्विनानिरुक्तस्थलेविरोधवा
रणायेत्यर्थः वीभत्सइति रसीतिशेषः नैवंतथाहृष्टमितिविप्रतिपन्नंप्रत्याह तथाहीति यद्यपीति यद्यपिशिवस्य
हृद्विशालामुंडमालावर्ततेपाणौनरकपालंनत्यजतिचैलंरौरवंचर्मभवतितदपिगिरिसुतायाःपार्वत्याःपुरारौशि
ननुतथापिवीभत्सेशृंगाराहश्यते तथाहि यद्यपिहृद्विशालामुंडमालानपाणिस्त्यजतिनरकपालंरौर
वंचर्मचैलं तदपिगिरिसुतायाःपक्षपातःपुरारौसमेधयतिविचित्रः कामिनोः प्रेमबंधइत्याद्यावितिचेत्स
त्यं निजभर्तुरधर्मेपिभूषणाभक्त्यातिशयेनयस्मात्तत्रजुगुप्सैवनावतरति जुगुप्सितत्वेनप्रतीयमानमेव
वेषपक्षपातःप्रेमातिशयःसमेधयति अतएवकामिनोःप्रेमबंधःप्रेमसंबंधोवि(हिजुगुप्सोत्पादकंभवति॰
चित्रावाधकेनाप्यनपनोद्यइतिप्रतीमइत्यर्थः नायकेरागोत्कर्षाद्देवनायकस्यभूषणोपिभक्त्यतिशयात्त्रजुगुप्सान्मतारि
तदप्रायमेवेत्यभिप्रेत्याह सत्यमितिअधर्मेपिवस्तुनोजुगुप्सितत्वेसत्यपि तत्र भर्तरि जुगुप्सितत्वेनदोषदृष्टिरहि
तत्वेन॥

नौका· १८८

जुगुप्साहेतुभूतस्य भूषणोजुगुप्सितत्वावगमस्य प्रतिबंधकस्य भक्त्यतिशयस्य सत्ताभ्युपपाद्यताहिरोधिश्रृंगाररससामग्रीसत्तां के
सुतिकल्पायनोपपादयति किंचेति तत्र भूषणो तस्माद्धिति भक्तभक्त्यतिशयेन भूषणोजुगुप्सितत्वावगमस्य हेतोरभा
वादित्यर्थः स्थायिभावाभावाद्भक्ते भूषणोजुगुप्साव्यंजकत्वाभावात् यद्यप्यत्र प्रकरणे रसशब्देन स्थायिभावमात्रं गृह्यते
खंडानद्भयस्य रसस्याविरोधासंभवादित्यकृत्तप्रायमेव तथाप्येकतरबाधेनेकतरस्तत्र कोऽनुमंतव्य इति जिज्ञासुं प्रत्येयं तडुनः
किंचप्रियसंबंधोपाधिकप्राधिकं तत्र प्रेमैवोत्पद्यते तस्मात्स्थायिभावाभावाद्धो भक्तस्तत्र न जायते इति ननु वीर
स्याधिगच्छतः सर्पस्पर्शे चकितता दृश्यते रौद्रे वाकस्मिकोत्पातानि पाते विस्मय इति केऽमत्यं चकितता विस्म
यश्च तत्र रसावेशान्न भवत्येव हनिर्वा विषयभेदः वीरस्य न प्रतिभटाद्भयं किंतु भुजंगमात् रौद्रे वनप्रतिवलव
मित्यवधेयं वीरभयानकयो रौद्राद्भुतयोश्चाविरोधशंकाते नचिति एकस्य (लाधिको विस्मयः किंतूत्पाते ॥
संभूतसामग्रीकत्वेन तद्दितरस्थायीन भवत्येवेति समाधत्ते सत्यमिति रसावेशाद्योगोत्कर्षात् इयोरनयोः स्थायिभावयोरे
काधिकरणे समुपलंभेप्यधिकरणाभेद इत्र विषयभेदोपि विरोधभंजको भवतीति मनिपादयति सतिवेति विषयभेदेम

सम· १८८

वीररसं वारयेदिति प्रागुक्तमुत्कृष्टाहृतेवंगयोरंगांगिनोर्वीरवैरं तत्कथमेतदित्याशंक्य तत्र श्रंगारे विरोधिनो रसस्यांगे पर्याविद्यमाने
द्यपि स्वांगेषु प्रकृतरसाभिव्यक्तेः प्रतिबंधो वापकर्षो वा स्यात्तथा वचनेन कार्यमित्येवाभिप्रेतं न तु सर्वथैव विरोधिरसप्रतिपाद
कं न वाच्यमिति नियमः वीरविजयप्रकृतवर्णपेशोभाधायकस्य बाध्यत्वेनाविरोधिरसनिबंधनस्य प्रकृतरसपरिपोषकत्वीनामत्य
न्तापादकत्वादित्याद रसवैरस्येति केचित्तु विरुद्धा रसापि परांगविरसास्तेषामभावो वैरस्यं विरुद्धा रसा इति फलितोऽर्थः तथा च प्र
कृतरसविरुद्धरसव्यंजकं निरसनीयमित्याहुः तन्न वैरस इवेत्यादिना पौनरुक्त्यापत्तेः एवं वादित्यर्थकतथ्यमुक्तान्यार्थका
रसवैरस्यान्याहृकमखिलमवधेयं तत्रश्च वाचार्याः अन्यच्च रसैव रसोनाहकं वचनं तथा न वाच्यं रसभावज्ञैर्नृपाय
न्यत्रेति च संदर्भासंगतेश्च अन्ये तु वैरस्यं नाम पानकोसिकतापातेनैवास्वस्थ्नेनेति तद्धेतुर्वचनादि शास्त्रविशारदैः
वर्ज्य इत्याहुः तदपि न वक्ष्यमाणानौचित्येनगतार्थत्वात् किंतु रसस्य वैरं प्रतिबंधो वापकर्षो वा तस्यातिव्यक्तस्यात्यापदकं शि
नार्थकमेव अखिलं न तत्तु मात्रं अवधेयं विरुद्धरसवतः निरसनीयत्वेनेष्टव्यं अखिलपदार्थोविवक्षितस्तु तत्र संमतिमाह
पूर्वाचार्या इति अन्यत्र च वीररसमित्युक्तान्यत् वैरस्यान्याहकमपकर्षहेतुः वचनमिति सामान्यतो विशेषतश्च प्रकृतेर

रसप्रतिपादकं रसशृंगारादिशब्दस्वरूपमित्यर्थः

यद्येत्थमविरोधसंपादनेननिबध्यमानोपिरसोरसशब्देनश्रृंगारादिशब्दैर्वानाभिधातुमुचितोनास्वाद्यतापत्तेः तद्वास्वादव्यंज
नमात्रनिष्पाद्यत्वस्यसर्वसंमतत्वात् नचपदवाच्यत्वेपिव्यंजनायानुद्वेषइतिवाच्यं व्यंग्यस्यप्रतीतौपुनर्वाच्याकरणो
सामान्यतोवमनाख्यद्वेषात् अन्यथास्वाद्यतावच्छेदकरूपेणप्रतीतिजनकव्यंजनोपासनायाश्चाकरणकृत्वेरसस्थले
पदवाच्यत्वस्यकल्पयकल्पनेनाविशेषद्वेषाच्च तथास्थायिनांव्यभिचारिणांवापदवाच्यत्वेद्वेषोनिरसनीयः कविने

वचनमित्युपलक्षणं एवंविभावानुभावेष्वपिद्रष्टव्यम्

तिद्दर्शयति वचनमितीति उपलक्षणमित्यस्यप्रकृतरसस्यापिव्यभिचारिणः सामान्यतोविशेषतश्चप्रतिपादकस्य
वचनस्येत्यादिः उक्तन्यायमन्यत्रातिदिशति एवमिति प्रकृतरसस्यविभावतावच्छेदकरूपेणानुभावतावच्छेदकरू
पेणानुभावतावच्छेदकरूपेणवाप्रतीत्यजनकंविलंबितप्रतीतिजनकंवावचनमप्यपकर्षहेतुर्नवाच्यमित्यर्थः व
क्तनस्यविलंबरसानांस्थायिनांव्यभिचारिणांवासामान्यतोविशेषश्चप्रतिपादकंवचनं उपलक्ष्यमेवाहेवमिति वि

भावानुभावविषयोपकर्षहेतुर्वचनंनवाच्य
मित्यर्थः शेषंस्पष्टमितिऋजुव्याख्या ॥ ॥

वृद्धारोहाद्यनिषेधप्रतियोगिभूतं विहङ्गं गंसमवलम्ब्य इहाहत्याधिकवलमस्सुहृद्धाहरन्नेवस्यापिनः पद्मवाप्यत्तमीपितयामृतस्तु
द्वाहरति यथेति क्वाहमिति मानवतीप्रसाधनस्पष्टत्पाहिद्वाराकर्तुमशक्यतां मत्वानस्योक्तिरियं त्वमहं क्वात्वं क्वात्रद्वौ क्वश
ह्योमहर्द्रुजरं वोधयतः तेनावयोः समागमः काकतालसमागमसदृश इति भावः मधुसमयोवसन्तकालः केत्पनेनाविराय
यथा क्वाहं क्वात्वं क्वमधुसमयः कुत्रवाद्दतिकासौ मेघच्छायाप्रतिचलमिहप्रेमवाकुत्रयुनोः त्वमासुर्वापुष्पचल
नलिनीवारिविद्रूपमानेमानंसुगेध्वविसृजसकलंतुच्छमेवप्रतीमः स्वत्रनिर्वेहप्रतिपाद्दकमखिलं तत्त्वप्रेङ्गारविव
गमः सूचितः त्वमसौ संघटनकालोचितवाकपदुर्दूतिकावाक्यत्रेत्यनेनत्वयासमारोप्यमाणोप्यपराधोत्पंता गोधिम
संभावितएवेति मुच्यते मेघच्छायाप्रतिचलमित्यनेनयत्किंचिद्दवशंसंभावितयामहागतिसमशीलमावयोर्विघटनकार
णामप्यनिवारणीयमेवेति सूचितं इहेत्याभाविकमित्यनेनवकालान्तरेस्त्वयमेवास्या ॥ ॥ ॥ ॥

इकेपश्चात्तमामभविष्यसीतिसूचितं  यन्नोर्यवावयवजितेश्वतिहृद्योः प्रेमवाकुलेनेत्यनेनाकस्मिकतोकास्वकीयप्रार्थना
यास्त्रपिवैफल्यमाशंकमानोवलात्प्रवर्तयितुंबलवत्तरानिष्टंप्रतिपादयति  त्वाशुरिति  तन्नवायुमंप्रबलनलिनीवा
रिबिंदूपमानमित्यनेनस्वभावतोनश्वरस्यनाशसाधनसंपत्तिरनायासिनेवेतिसूचितं  हेमुग्धेस्वतोनुद्धेयान्नुष्ठेयवि
वेकरहितेमानंविसृजहितोपदेशाद्दितिभावः स्वार्थपरायणास्तवकुतोहितत्वमितितुमाशंकिष्ठाइत्यभिप्रा
येणाह।सकलमिति।जगत्तुच्छमेवस्वार्थसाधनविकलमेवनिर्वेदात्प्रतीमावगच्छामइत्यर्थः नन्वेतिवलात्प्रवृत्ता
वपिकषाययानप्रवृत्तिवदृढंतुहृतात्स्येवनपरंसितोपलावलेहनप्रवृत्ताविवेकरसेतेतिहीनबलः शृंगारःप्रवले
ननिर्वेदांगेनतुच्छताप्रत्ययेनबाध्यतेवितिप्रबद्धकार्यार्थबाधितएवेतिभावः

रसं निरूप्य रसाभासं निरूपयितुमुपक्रमते अनौचित्यं चेति रसप्रतिकूलमित्यादिः अत्रानवस्थापनस्यैव दोषस्य मयस्त्वं [illegible]
स्थीयतां स्वल्पं जल्प ब्रह्मस्यनेजडमते नैषा सभा वज्रिणः वीणां संहर नारद स्तुतिकथालापैरलं तुंबुरो सीतारल्लकभल्लभग्नहृ
दयः स्वस्थो न लंकेश्वर इति कस्यचिन्नाटकस्य पद्ये विप्रलंभशृंगारांगीभूतवीररसाक्षेपकपरमैश्वर्यपरिपोषकतत्पार्श्वस्थितस्य
दौवारिकवचनस्य ब्रह्माद्यधिक्षेपपरस्यानौचित्ये दोषत्वाभावेन यथाश्रुतासंगतेरित्यन्यत्र विस्तरः अनौचित्यस्य साक्षाद्रव
अनौचित्यं च सर्वथाऽवेधेयं तत्र प्राचीनग्रंथसंमतिः अनौचित्यादृते नान्यद्रसभंगस्य कारणं प्रसिद्धौचित्यबंध
रसदोषज्ञानपरंपरकीयविभावादिवत्पत्रसुखनिरीक्षकतयैवाविष्कर्तुं सर्वथेति अत्र (स्तु रसस्योपनिषत्परेति ॥ ॥
शयमेव न तु यत्किंचिद्विशेषप्रकारविशेषविशिष्टमेव वेत्यर्थः तेन व्यभिचारिणां पदवाच्यत्वेन सर्वथा दोषः यत्रेतरव्याहत्तो
नानुभाववत्तत्र तस्या दोषत्वादित्यपि सूचितं तदुक्तं न दोषः स्वपदेनोक्तावपि संचारिणः क्वचिदिति तत्र रसध्वनि
कल्पमत्र [illegible] प्राचीनग्रंथं संवादकाभ्यां दर्शयितुमाह प्राचीनेत्यादि

नोका०

१६१

191

कुतो नौचित्यं परिहरणीयमित्याशंक्याह उद्वेगकरमिति यतः पानकेलिकतासंपातः इवारुंतुदतासंपादकमित्यर्थः अनौ
चित्यमौचित्यविपर्ययस्तत्र किमौचित्यधर्मशास्त्रानिषिद्धत्वस्य तथात्वेत्वन्यविवाहितायाः शृंगारस्यानौचित्यापत्तेः नचेष्टापत्ति
स्तत्र चित्तद्रुत्यकर्षस्यैव सकलसहृदयसंमतत्वात् इत एव वक्ष्यति हृद्योः शृं नोरिति। अत्रेष्टापत्तिं वेदमं सत्ताहिर्हृ यसोरित्येवो
पसमहारि ष्यदतस्तत्राह लोकयात्रेति लोकव्यवहार इत्यर्थः प्रसिद्धिर्ज्ञानं सिद्धत्वविषयता तथाच सार्वजनीनतां हृ श्रा
उद्वेगकरमनौचित्यं लोकयात्राप्रसिद्धिसिद्धत्वमौचित्यं तस्माद्धृद्योर्नृ नोर्यत्रमिथोरतिस्तत्रैव रसः ॥ ॥ राम०
व्यवहारजन्यज्ञानविशेष्यत्वं तावदितिफलितं लोकमात्रप्रसिद्धीति क्वचित्पाठः तत्र मात्रपदं कृत्स्नार्थकमिति प्रसिद्धि
पर्यन्ते नप्रमापर्यन्तविवक्षणात् तत्प्रमाविशेष्यत्वं तदिति फलितं बोध्यं स्त्रीपुंसयोः परस्परानुरागवर्णने ग्राम्यगास्याध्यय राम०
नादिवर्णने राज्ञो मृगयावर्णनेपि चौचित्यं नहि पर्यवसन्नानौचित्यमित्यादि रीत्या वा वक्ष्यविधेन तादृत्याविक्षकवेन्निवास्ति १६१
तार्थमाह तस्मादिति हृन्नोरिति पुमान्स्त्रियेत्येकशेषितात्पर्यं ग्राहयितुं हृद्योरिति मिथुनीभूतयोरित्यर्थः जराख

तत्रैवैतस्यैवकारस्यावच्छेद्यमाह एकस्यैवेति युक्तितोल्याहाह एकस्याएवेति अत्रोभयत्रापिरत्याविषयाल्हिनिरस्ताश्रयविष
यकरतिकत्वकैवल्यंषष्टीसमभिव्याहृतेनैवकारार्थः तेनयांचिनयामिमततंमपिसाविरकामाचान्यमिच्छतिजनंसजनो
न्यसक्तः अस्मात्कृतेवपरितुष्यतिकाचिदन्याधिकांवतंवमहत्नंचइमांचमांचेत्याहोत्विविषयेस्याश्रयान्यविषयरतिम
त्वेपिरसाभासतानिष्पत्स्यैवेतिध्येयं रसाभासएवनतुरसइत्युभयत्रापिश्रयमासमभिव्याहृतेनैवकारार्थः कमेरो

एकस्यैवरतिस्थित्वइरसाभासएवएकस्याएवरतिस्थित्वइरसाभासएव कमेरोहाहरां सीतासमागमश्लाघावंधुरंरह
ति एतेनरूपकतावीजस्यैकरूपस्यैवनिरूक्तकैवल्यस्यसंभवात् शकंधरं प्रहन्तुंक्षमतेकामोरामोवानिशितैः
शाहरणाभेहप्रयोजकवैचित्र्यांतरगवेषणापरिश्रमोनकर्तव्यइतिसूचितं सीतेति कामोतिशयितत्वाद्रामोवा
तद्दैकप्रयोजनत्वात्सीतेत्यादि सीतासमागमस्यवेगप्रतांसिद्धार्थंवंधुरंनस्त्रविनीतमितियावत् शकंधरंनिशितैह
द्दीपनातिशययुक्तैस्तीक्ष्णैश्चशरैः उभयोर्वारामोस्यमहन्तुमारपितुक्षमतेसमर्थोभवतीत्यर्थः ॥ ॥ ॥

नौ·का·
१५२
152

निधुवनेति हे मुग्धे संभृतविनष्टानुरागानानिश्चितनिधुवनेत्यादि सुरतप्रधानवनसमीपे यथांतं युवानमित्यर्थाः हि किंचित्
न्न तथा सति वञ्चितविषयरतिप्रतीत्या प्रक्रान्तो ऽहाहरणासंगतेः किं तु मानेन नमित्याद्येकतरं चलैर्लग्नालोलैर्नूपुनावलै
पक्ष्मभिर्वलितग्रीवं तिर्यग्विवर्तितकं यथा स्यात्तथा किमिति किंचिद्विपस्य हर्मुहुरीक्षसे नः परस्परं रतिश्चैत्राहीन
नर्मर्द्धिरखिलमीक्षणादिविफलं भवति अयेति पक्ष्मांतङ्गइत्यर्थः दृष्टेरप्यनुरागेरीति यावत्संदृष्टेश्याम मनोजन्मा
देवः कामएवनिषेवतां तन्मनसिप्राह्यार्थानुवानम्येवतन्मेवाल्पत्वात्किमंतर्गडुनेक्षणेनेत्यर्थः तथावत्तस्मादनुरागस्य
निधुवनवनप्रांतेयांतं चलैर्नयनांचलैः किमिति वलितग्रीवं मुग्धे मुहुः संहृत्य ईक्षसे विफलमखिलं यन्नो नौ
वेद ईतिपरस्परं रतिरथ मनोजन्मा देवः सएवानिषेव्यतां अत्र नायिकायाएव रतिर्नेतु नायकस्य ॥ ॥ ९
न एवं प्रवृत्तत्वादीक्षणानंदमत एवन अनुरागाभावेत्वीक्षणादेव्यर्थत्वमुक्तमेव नचास्मदीक्षणेनैवानुरागउज्जीविष्यते
त्याशमनीयं मशमेन वासनाया एवान्यतोऽच्छेद्यादितिभावः यद्वा वासनायास्त्वत्तो ऽच्छेद्यमेवदर्शयति अथेति नि
षिद्धेप्यावीरीसति सो नाहि प्रवाहो मनोजन्मा मनोधीनस्थितिर्देवउद्दिष्टकर्मफलप्रदः निषेव्यतामेवाविषयासिद्धिःस्कद
रणोस्त्वैव प्रस्फुटताचिरक्लेशानीतिष्वायास्त्वपि वासनाक्षणाक्षीणा समवेत्वामवगच्छामइत्याशयः आशंसमावचनविभक्ति

समभिव्या हासत प्रायावगासेवानुरागोनसी
नायाइतिप्रकाशएव प्रक्रान्तेनायकोविरक्तोना
यिकावानुरक्तेतितत्वविचारात्म्यमितिनहिवेवयति
स्वत्रेति ॥
१५२

निरुक्तकैवल्याभावेप्यन्यतरस्यानेकालंबनरतिमत्त्वेपिरसाभासएवेत्याह एवमिति आलंबनस्याव्यवस्थितत्वंविशेषणांश्च
त्नुमुपक्रमते परत्विति आभासतापत्तेरिति अनौचित्याभावेनदोषापत्तिर्नसंभवतीतिभावः वैशिकेति वेश्योपभोगरसि
केत्यर्थः यद्यपिसुप्रसिद्धतयावेश्यानांरसाभासः प्रथमंदर्शितस्तथापिपर्यवसानेर्बहुविषयकत्वेनाभासत्वंबुद्ध्वावा
हंतेहैवानेकपत्नीविषयकरतेराभासताप्रसंगो यौन्यव्यवस्थितानेकविषयत्वेनाभासत्वपरिष्करणीयेस्त्रीणामनेकविष
एवमेकस्यानेकविषयारतीरसाभासएव परत्वेषाविशेषः यस्यव्यवस्थितावह्वीनायिकाभवंतितत्रनरसाभासः तथ्यासति
क्रमस्यसकलोत्तमनायकस्यवह्वकामिनीविषयायारतेराभासतापत्तेः तस्मादव्यवस्थितवह्वकामिनीकोवैशिकना
यारतिराभासोनपुरुषाणामितिविप्रतिपन्न (एकपरमेतत्र अतएववैशिकानांवेश्यानांचरसाभासइतिप्राचीनसंमतं॥
स्यवैशिकरत्यापत्तिप्रसंगशंकांपरिजिहीर्षुरुणानइत्युपलक्ष्यत्वाभावकत्वादनायमएवप्रथमंलक्ष्यत्वेनापिदर्शितः अतएवो
त्सर्गिकीरीतिमनुरुंधानः प्रसिद्धिक्रमेणौवौद्धजहारेतिविद्वषांपरामर्शः नायकेप्यव्यवस्थितत्वेविशेषणाभावश्यकं
अन्यथायांचाल्याः पंचविषयकस्यगायायाद्वर्णानेप्याभासतायाः कस्याप्यनभिमततायाः समायत्तेरितिस्फुटयतिबहुकान्तेत्यप्रा

चीनसंमतिमाह अतएवेति वैशिकानामि
त्यनेननायिकायामव्यवस्थितत्वंदृढीकृतं वे
श्यानामित्यनेननायकेप्यव्यवस्थितत्वंदृढीकृतं॥

नै०का० संपत्तिरिति । हे सखि वियत्पुरोपदृश्यैनेत्रताराकनीनिकान्तरलिता साभिलाषवलितानां तस्य कस्य संपन्ना न भवति यद्वा संपद्धिवप
संपन्नागतरूपेण यावद्विरामे तत्फलितेति यावत् पद्माभिमुखगतारत्नकांचीविपने हर्षोद्गमात्तेन केनाद्य कांचीपुरी दृष्टा दर्शन
११९३ मात्राविनाभूतफलसंपत्तेः पद्मत्तु गमे यन्निमित्तं कश्चिद्दिशिष्यानिर्वर्णनीयं यउ श्येतिशयितोत एवाभिनायश्चैतत्सुकान्तस्य
193 कस्याद्योयः यद्वा शिवस्तुष्टो यत्कान्ते पद्मर्थं कापि वर्णाविलुलिताकंपितेन केनाद्य वेणीयपमिस्नानमित्यर्थः संपत्तुष्य
एकस्याश्चानेकीविषयारतिर्यथा संपत्कस्याद्यना न भवति तरलितायत्पुरोनेत्रतारा दृष्टा केनाद्य कांचीपद्माभि
मुखगता विपतेरत्नकांची उच्यः कस्याद्य तुष्टः सखि वपद्मन्तु गमे कश्चित्तुष्टोऽभितापः स्नाने केनाद्य वेणी पयसि विलु
(लि)
लिपद्म साकांक्षपर्ध्यन्तकिमः स्नात दृष्टा हि पद्मनिराकांक्षत्वेन लितायत्कान्ते कापि वेणी स्वत्रकिमो वाहुल्येन वेश्यात्वं राम०
षष्ठी तत्तीयाभे हृभिन्नाकिम्हूपावश्यकत्वेपिषर्ध्यन्तहृपं तत्तीयां न हृयमितिकिं वङ्कोलोपाद्दानं कश्चुंभित वक्तृजिज्ञासस्य हृ
यं विनानुपपन्नं तस्यानेकत्वं गमयतीत्युक्ता हरणासंगतिरित्याह्यत्रकिमो बाहुल्येनेति ॥ ॥ ॥ ॥ १९३

पंचेष्विति प्रियाभिलषितार्थपरायणा तन एवमरेः अनार्यपंचेषोः पंचमोपयस्य कस्यापि भ्रूपपंचकता शान्म प्रतिपत्त येमर
णायेति यावद्दिषवेवा णायस्य नस्यात एवशितिस्य राज्ञः कामस्य शतापस्यपो हषस्यल हर्षुज्जृंभणा हृणात ह्वीयाः प्रक्रान्तसं
सः प्रीतिः पुनस्तथैं कासां द्वाराणां स्तनात्मनः कांचनाचलस्य सुमेरोर्गौरत्वात् भुजनतत्वात्त्वतटे शवारेन काश्मीरपंकापतेय
भक्र्हैमाधात्मनापरिणामते यक्षकर्दमस्व कर्पूरागरुकस्तूरीकंकोलैर्यक्षकर्दम इति कोशः कासांगानीरजहशांमहू
निबैनैवासिंहूरलेखापतेन हात्मना परिणामते कासांवाकर्णायोनवमाणिक्यभूषायते माणिक्यवद्दितभूषणात्मनापरि
एकस्यानेकविषया रतिर्यथा पंचेषुस्मितिप्रतापलहरी प्रीतिस्त्वदीयापुनेः कासां न स्तनकांचनाचलतटे का
शीरपंकायते कासांमूर्ह्नि निबैनवपंकजहशां सिंदूरलेखायते कासां वानचकर्णयोः श्रियमरेव माणिक्यभूषायते स्व
णामते अपितुसर्वास्वेवेतिसेः प्रीतिकार्यैस्त्वदीया प्रीतिर्व्यक्तैवेतिनायक नर्मसचिवस्यना ॥ अपिवेशिकनाश्रागवदेव
यिकांलोभयितुरुक्तिरियं आगवदेवेति सोलम्पार्थ्यकेवकारोपसंहारेन नकिमोहित्वेनापीत्यर्थः स्वितः स्त्रेदंवाधं
कलहशीलकुपुत्राद्यालंबनतया वीतरागादिनिष्ठतया ववर्ण्यमानः शोको ब्रह्मविद्यालंबनाधिकारिचाण्डालादिगतत्वे
न च निर्वेदः कदर्यकातरादिगतत्वेन क्रोधः पित्राद्यालंबनकत्वेनोत्साहः ऐन्द्रजालिकाद्यालंबनत्वेन च विस्मयः गुर्वाद्या

नो॰का॰ १५४

१९७

रसशवलदृष्टांतेनभावशवलंवक्तुंरसशवलमनुवदति यत्ररसाइति भावशवलंलक्षयति यत्रभावाइतिसम्यग्व्याकाव्यजन्यचम
त्कृतिजनकैकज्ञानगोचरत्वंलभ्यते तथाचतत्वेसत्यनेकभावत्वंतल्लक्षणंबोध्यं नचविरुद्धांगेनप्रतिवंधात्कथंविरुद्धभा
वाभिव्यक्तिरन्यथारसशवलस्यदुर्वचत्वादितिवाच्यं स्त्रानुभाविकरसानभिव्यक्त्याः लौकिकाभिव्यक्तिप्रत्येवतादृशविरोधित्वात्
स्वाभिव्यंजकचर्वणाव्यवहितचर्वणाकत्वान्नप्रतिवंधसंभावनेत्यपिवदन्ति अत्रनिर्वेदादयस्त्रयस्त्रिशद्धर्वादिविषयारतिश्च
भावपदार्थः वहवइति अत्रसर्वेषांवोपमर्देननिवध्यंतइतिशेषइतिकेचित् तन्न पश्येत्कश्चिच्चलचपलरेकात्वराहं
कुमारीहस्तालंववितरहहहाव्युत्क्रमः क्वासियासिइसंकुष्यावापीरन्वटमवहिद्विषोरणपरजोः कन्याकाचित्फलकिसल
यत्ररसावहवः सरसशवलः यत्रभावावहवः सभावशवलः॥
यान्याहृह्वानाभिधत्तेइत्यत्रशंकासूयाधृतिस्मृतिश्रमदैन्यमतौत्सुक्यानामुपमर्दइलेशस्यन्यत्वेपिशवलतायाराजस्कृति
गुराणत्वेनपंचमोल्लासेमंमटभट्टैरभिधानात् एतेनपरस्परसामानाधिकरणेनवर्णमाणभावत्वंशवलतेत्येवंविधःपर
संदर्भक्षोदक्षमपरिष्कारोपिपरास्तः एकस्यामनेकेषांप्रतीनावप्येकस्याश्रयेपरस्याश्रितत्वरूपस्यापिपरस्परसामानाधिकर
णस्यप्रकृते प्रतीतेः यदिवनसत्तायनार्थेपश्येत्कश्चिदितिब्रुवाणाकाचित्कन्याचलचपलेरेइत्यभिधत्तेइतिशेषःशरणा
नव्याविव्यामानहिविरोधहृत्रागर्वेदर्वीयमईघोतकापिशदृष्टमस्मिन्निशेषरसांकिमितिनरीचयेः तस्यान्नारिकेलजलभार

राम॰ १५४

रसशवलत्वेष्टंतस्यानुसरणमपिसाकूतमेव तद्यथा यथैतेभावशांत्युदयसंधिशवलताध्वनयः सर्वेरूढाह्दतादिविस्तरभि
यासमाख्यामात्रसमधिगतविशेषवत्तयावास्माभिर्नप्रदर्शिताः परंतुतेप्यस्मत्प्रदर्शितभावध्वनिवद्रूपेनकंचनवि
शेषमितरमावहंति यतोविद्यमानतयाचर्व्यमाणोपिवोत्पत्यवच्छिन्नत्वविनश्यदवस्थत्वत्वफलोपधायकसामग्री
समवहितत्वरूपसंबंधीयमानत्वैकसत्तापर्यवसितपरस्परसमानाधिकरणत्वैः प्रकारैश्चर्व्यमाणोपिभावेष्वेवप्रा
धान्यस्यावसन्नानात्तेष्वेवचमत्कृतिविश्रांतेः यद्यप्युत्पत्तिविनाशसंधिशवलतानांतत्संबंधिनांचभावानांचर्वणा
विषयतावैलक्षण्यभावान्नप्राधान्येकाचिद्विनिगमनातथापिसंस्थितोभावेष्वेवप्राधान्यस्यक्लृप्ततयाभावशांत्यादिष्व
पितेष्वेवशांत्यादिप्रतियोगिकत्वैरभिव्यक्तेषुतस्यकल्पयितुमौचित्यात् किंचयत्रभावशांत्यादौभावोनप्रधानं
किंतुतदुपसर्जनकशांत्यादिरेवेत्युच्यतेतत्रव्यज्यमानभावेष्वभिहितनत्प्रशमादिषुकाव्येषुभावप्रशमादि
ध्वनित्वंनस्यात्तथाहि तत्रतावद्भावोदयध्वनौव्यज्यमानभावप्रतियोगिकस्योदयस्यवाच्यत्वेभावोदयध्वनित्वंनस्यादिति।।

लोका॰ यथा उषसि प्रतिपक्षनायिकासदनाद्गृहमंचति प्रिये सुदृशोनयनाब्जकोणयोरीर्ष्यायायत्वस्यारुणद्युतिः अत्रे
१९५ त्पूर्वकेरोत्तिनाभावोऽयमस्यवाच्यतयैवप्रत्यायनात् उह यस्यवाच्यत्वेपिभावस्यावाच्यत्वाद्ध्वनित्वंसत्वलमितिचेत्
195 प्रधानस्यव्यपदेशानौपयिकत्वेप्रधानकृतव्यपदेशानुपपत्तेः अस्मन्मतेतत्पत्तेर्वाच्यत्वेप्युत्पत्त्यवच्छिन्नस्यामर्षस्य
प्रधानस्यावाच्यत्वाद्युक्त एवभावोऽयंध्वनिव्यपदेशः एवंभावशांतिर्ध्वनौव्यज्यमानभावप्रतियोगिकस्यप्रशमस्यवा
च्यत्वेभावशांतिर्ध्वनित्वंनस्यात् यथा स्मापयोगकपदद्वयोः पदद्वयोः पततिप्रिये शेमुः सरोजनयनानयनारु
पाकांतयः नतुशब्दवाच्यानांप्रशमादीनांमहसाकांत्येवाचयाद्दृशाकांतिप्रशमादेरेववाच्यत्वंपर्यवसितंन
तुतादृशप्रशमादिव्यंग्यस्यरोषप्रशमादेर्व्यंग्यव्यंजकभेदस्यावश्यकत्वात् नचारुणव्यंग्यरोषस्येववाच्योऽप्र एम॰
तप्रशमाद्यद्व्ययइतिवाच्यम् वाच्यव्यंग्यप्रतीत्योरानुपूर्व्यस्यासिद्धत्वात् यथावाच्यान्वयबोधवेलायांवाच्यैः सहव्यंग्या १९५
न्वयस्यानुपपत्तेरन्यथासुदृशोनयनाब्जकोणयोरित्यस्यान्वयानस्यात्मेवं ॥ ॥ २ ॥ २ ॥ २

एवमपि निर्वासयंतीं धृतिमंगनानां शोभां हरेरेणदृशो धयंत्याः चिरापराधस्मृतिमांसलोपि रोषः क्षणात्प्राघुणिको
बभूव इत्यादावपि भावप्रशमध्वनित्वापत्तेः भावस्य वाच्यत्वेपि प्रधानस्य तत्प्रशमस्य व्यंग्यत्वात् उभयोरप्यवाच्यत्वमपे
क्षितमिति चेत प्राक्तनपद्यद्वये शमनोदयन्त्यां शमोदययोर्वाच्यत्वात्तदुदाहरणत्वापत्तेः इष्टापत्तिस्तु सहृदया
नानौचितीमावहति तस्माद्भावप्रशमादिष्वपि प्राधान्येन भावानामेव चमत्कारित्वं प्रशमादेस्तूपसर्जनत्वमतो न
तस्य पृथग्वाच्यत्वं शेषः इदं पुनर्भावध्वनिभ्यो भावशान्त्यादिध्वनीनां चमत्कारवैलक्षण्ये निदानं यदेकत्र चर्वणायां भा
वस्य वस्तुगत्या वर्णनीयनायकगतामर्षादिगतं सिद्धत्वावच्छिन्नामर्षादित्वममर्षादित्वमेव वा प्रकारोन्यत्र तु प्रशमाव
च्छिन्नत्वादिरथेति रसस्य तु सामाजिकगतचिरंतनवासनात्मकस्य स्थायिमूलकत्वात्प्रशमादेरसंभवः रावणादिविम
र्शसंभृतविनः सामाजिकगतोपि स्त्र्यायोद्द्वेषादिरभिनवोदितोपि संभाव्यतां परंतु नासौ चर्व्यमाणोप्यलौकि
कचर्वणाविषयः किंतु लौकिकचर्वणाविषयस्तत्कृतश्चमत्कारश्चानिनासौ विचारार्ह इत्याद्यन्यत्र विस्तरः

नौका· रसशवलोह्याहरणामनन्तुमंद्धानस्योह्याहरणान्नूनताशंकामपाकर्तुंस्मारयति अत्रेति अनयोर्भेदयोर्मध्य इत्यर्थः
दर्शितइति ॥ तस्याप्युत्तरे दृगोदाहरणमित्यनेनेत्याह प्रव्रज्येवेति अत्र प्रव्रज्यैव शुभं भविष्यतीति निर्वेदस्तस्याराधाया
१९६ ववो मम श्रुतिपथं जायते तत्रौत्सुक्यं मम चक्राये स्मरः कदन्यधिष्ठेषेपरीणामवी त्रिजगतीराधयाविनाशून्येतिस्मा
१९६ अत्र रसशवलो दर्शितो भावशवलो यथा प्रव्रज्यैव शुभं मम श्रुतिपथं जायते न तस्या वचश्चक्राये मम कस्म
रत्रिजगती शून्याविनाराधयानिर्मुक्तैव मनस्त्वया मृगदृशोलावण्यमन्यादृशं धिग्जन्मकामतामि किंविल
पितैः कासिप्रसन्नाभव निर्वेदौत्सुक्यामर्षभ्रममतिस्मृतिविषादैर्दैन्यानांभावानांमाकर्षोदेषभावशबल
मनस्त्वयानिर्मुक्तैवेति मतिर्मृगदृशोलावण्यमन्यादृशमप्रतिममिति स्मृतिस्त्वं क्वानिधारितदेशेगतेति ॥॥ राम·
मिनतएवममजन्मधिगितितदलाभेविषादः विलपितैरतःपरंशरणान्तरं धारयिष्यामीत्यर्थकयाकथेः किमसांसु १९६
रव्यानक्वासितत्रसन्नाभवपत्रस्यासत्तनत्रागत्यप्रसादयेत्यनेनदैन्यं चत्सत्यस्त्याह निर्वेदेति ॥ ॥ ॥ २

एतावता प्रबंधेन ध्वनेः संलक्ष्यक्रमस्य विषयो दर्शितः सचेतनिश्चतीतेषु विभावानुभावव्यभिचारिभावेषु सहृदयतमेनप्र
मात्रा सूक्ष्मेणैव समयेन प्रतीयमानानां सर्वेषामेव स्वस्वाभिव्यंजकचर्वणाकालमनिकृष्टकालव्यक्तिकानामपि
परमार्थसद्धेतुहेतुमतोर्वापर्यविनिवेद्यत्वाभावात् संप्रति तु यत्र काव्ये विभावाद्ये न सम्यक्प्रतीयंते प्रकारशो वा
विचारवेद्यं तत्र सामग्रीविलंबाधीनं चमत्कृतेर्मान्थर्यमेवेति संलक्ष्यक्रमोप्येष भवतीति वक्तुमवसरः ननु यद्ययं रसा
दिः संलक्ष्यक्रमस्य विषयः स्यात्तदानुरणनभेदगणनप्रस्तावे शब्दशक्तिमूलस्य द्वादश भेदा इत्याचार्याभिनव
गुप्तपादानामुक्तिस्तथा तेनायं द्वादशात्मक इति मंमटभट्टानामुक्तिश्च विरुध्येते ॥ ॥ ॥

नौका० वस्त्वलंकारात्मनाद्विविधेनवाच्येनस्वतः संभवित्वकविप्रौढोक्तिनिष्पन्नत्वकविनिबद्धवक्तृप्रौढोक्तिनिष्पन्नत्वै
१८७ स्त्रिभिरुपाधिभिस्त्रैविध्यमापन्नेनातएवषडात्मनावस्त्वलंकारयोरिवरसादेरप्यभिव्यंजनाद्द्वादशत्वप्रसंगादि
187 तिचेन्न तद्ग्रंथस्यादिक्प्रदर्शनमात्रपरत्वात् अन्यथाकविनिबद्धवक्तुरभिन्नवक्तृप्रौढोक्तिनिष्पन्नत्वप्रयुक्तभेदा
नामगणनेनन्यूनतापत्तेर्दुर्वारत्वात् अस्यकविप्रौढोक्तिनिष्पन्नत्वेनक्रोडीकरणेकविनिबद्धवक्तृप्रौढोक्ति
निष्पन्नस्यापितथात्वापत्तेरित्यलमनेनजल्पेन ननुग्रामारामिकास्तिवंधात्संलक्ष्यक्रमव्यंग्यस्यवस्तुत्वमेव
नरसादित्वमित्येवकल्प्यापितुयुक्तिनामितिचे द् श्रद्दधानोसि नरूपलक्षणयातास्माभिः कथ्यतेकिंतुरस एम·
भावादिरर्थोध्वन्यमानएवनवाच्यस्तथापिनसर्वोप्यलक्ष्यक्रमस्यविषयइत्यभिनवगुप्तपादाचार्यैरेवोक्तत्वात् १८७

अत्र रसपदेन रतिमात्रं विवक्षितमिति वक्तः संलक्ष्यक्रमतायां विशेषो बलवान् नखलु धर्मिण्याहृतमानसिद्धं
रत्यादिध्वनेरसंलक्ष्यक्रमव्यंग्यत्वं येनत्वहृद्यसिद्धहृद्धीमहि इत्यथं च यदुक्तं एवंवादिनि देवर्षौ पार्श्वे पितुरधोमु
खी लीलाकमलपत्राणि गणयामास पार्वती अत्र कुमारीस्वभावादधोमुखत्वविशिष्टस्य लीलाकमलपत्रग
णनस्यापत्रपत्वान्मनाग्विलंबेन नारदांगिरःप्रभृत्युपक्रांतविवाहादिप्रसंगे बुद्ध्यारूढे व्रीडाया अपि चमत्कार
णादसंलक्ष्यक्रमोयं ध्वनिरित्यानंदवर्द्धनाचार्यैस्तत्राप्यसौ वस्तुध्वनिरेव न भावध्वनिरित्याग्रहस्त्यक्तव्यः तथा
प्राधान्य एवैतेषां रसादित्वमन्यथा तु रत्यादित्वमेवेत्यप्याग्रहो न कर्त्तव्यः किं तु रसादित्वमप्युपमंतव्यमेव ॥ ॥ २

नौका· भावालंकारादिप्रधानकाव्येषुरसध्वनिव्यपदेशोनकस्यापिसंमतइतिचेदनुक्तोपालंभएवायं यतोनवयंतत्काव्य
स्यरसध्वनित्वमन्महे किंतुतत्काव्यांगस्यरत्यादेरसादित्वमात्रं नहिवेदपारायणासमर्थंब्राह्मणापत्यंब्राह्मणपदही
१९८ नमितिवक्तुंशक्यं प्राधान्यस्यतत्रयोगोपाधित्वांगीकारादिवानतिप्रसंगात् तस्मादसंलक्ष्यक्रमव्यंग्यःसंलक्ष्यक्र

198

अथरसभावालंकाराणामभिव्यक्तिः ॥ ॥

मव्यंग्योगुणीभावितात्मावेतिसिद्धंरसस्त्रैविध्यमित्यादिबहुतरमनुसंदधानआह अथेतिसामान्यतोधर्मैरपवग राम·
तेविशेषजिज्ञासावशात्प्रकारांतरेणतस्मिन्विभज्यमाने रसभावालंकाराणां परस्परंगुणप्रधानभावमापन्ना १९८
नां अभिव्यक्तिर्मनोविश्रामधामतामुक्तप्रायेत्याशयः उच्यतइतिशेषः ॥ ॥ ॥ ॥

भावालंकारयोरभिव्यक्तिं दर्शयितुं रसं विभजते रसइति अभिमुखं लक्षयति व्यक्तेरिति विमुखं लक्षयति क्लिष्टावग
मइति भावालंकाराभिव्यक्त्योर्विवेचनाय तृतीयं विभजते परमुखइति द्विविधइति यद्यपि वक्तृमुखोपि तृतीयो वक्तु
मुचितः यथा मम: अलके फणिशावक यहात्र तनुनासांस्निनवाशिखावलः इहनो किमुहाडिमभ्रमात्मुखमुत्कंठमनेननना
मितमित्यत्र नासाभरणासौ इति शयोसुख्यो मनोविश्रामहेतुत्वाद्रसो गौणः इत्यस्यापि कुशकत्वात तयापि भावालंकार
रसस्त्रिविधो भिमुखो विमुखः परमुखश्चेति व्यक्तेर्भावविभावानुभावैर्यस्याभिव्यक्तिः सोभिमुखः भावविभावानु
भावानामनुक्तत्वात्क्लिष्टावगमो विमुखः परमुखोपि द्विविधो लंकारमुखो भावमुखश्चेति अलंकारमुखेलंकारो
मुख्यो मनोविश्रामहेतुत्वाद्रसो गौणः भावमुखे भावो मुख्यो मनोविश्रामहेतुत्वाद्रसो गौणः अत्र प्राचीनसं
मतिः अलंकारेष्व रुचिरे मनोविश्रान्तिकारिणि अलंकारस्य मुख्यत्वं गौणत्वं रसभावयोरिति अभिमुखा
योरेव भावालंकारत्वाद्घनापत्त्वक्तमात्रस्य व्यक्तेः कथनस्य प्रतिज्ञायाः सर्वमकृतत्वात् स्वस्वप्रकरणोदाहृतात्पर
दस्याकरणावाच्यवद्देवपरिस्फुरणाद्वत इ प्रदर्शनेपि न न्यूनतेति सम्भृद्धो नोक्तः अलंकारस्य ध्वनिपदप्रवृत्तिनिमित्ततां
दर्शयति अलंकारो मुख्यइति भावस्य ध्वनिपदप्रवृत्तिनिमित्ततां दर्शयति भावो मुख्यइति तत्र संमतिमाह अत्रेति ते

नौ॰का॰ मैथिलीति श्लोकार्थः स्पष्ट एव अत्र यथावितिपादं प्रकल्प्य वाक्यभेदः प्रकल्पनाद्भुतरसानुगुणो व ग्रंथकृद्भिरपि चैतेस
मागता इति विहाय एवं सुपरिति पाठ्यमानं तं पाठं व्यनक्ति एतादृशप्रयोगानुरोधेनैव वृषभदृग्व्युत्पत्तिमार्मिकास्तार्किकाश्च व्या
१९९ ख्यातैकवचनस्य शक्तिमेकत्वे विवदमाना एवाख्यातद्विवचनबहुवचनयोर्द्वित्वबहुत्वयोः शक्तिमेकवाक्यतयांगीच

१९९

विमुखो यथा मैथिली लक्ष्मणो रामः सुग्रीवः पवनात्मजः लं
कापुरं परित्यज्य पारं वारिनिधेर्यत्पुः अत्र मेकटमखिलं समुत्तीर्यैते
समागता इत्यद्भुतो रसः कष्टादवगम्यते ॥ ॥ १ ॥ १

राम॰
कृः नन्वेवमाख्यातबहुवचनोपस्थापितबहुत्वस्य मैथिल्यादिष्वन्वये मैथिलीपदप्रयोज्यमैथिलीनिष्ठविशेष्यता १९९
यावद्बहुत्वप्रकारताद्वारा निरूप्या लक्ष्मणादिनिष्ठविशेष्यतास्त्वपेवेति तेषां समासायात्तिः ॥ ॥ ॥ ॥ १

एकपदप्रयोज्यविषयतायाः साक्षात्परंपरयावानिरूप्यायाविषयतायास्तत्प्रयोजकत्वरूपसामर्थ्यस्यैवसमासनियामक
त्वात् नचात्रसमूहालंबनात्मकबोधस्यैवोत्पत्त्यावह्नित्वप्रकारताभेदज्ञानोक्तंसामर्थ्यमितिवाच्यं तथासत्यैकैक
मैथिल्यादितात्पर्येण प्रकृतप्रयोगानुपपत्तेः यत्रनानाधर्मावच्छिन्नविशेष्यतानिरूपितैवैकावह्नित्वप्रकारतानैव
वसमवायस्यत्रित्वसंसर्गत्वात् यत्रतुनानादेशविशेष्यतानिरूपितावह्नित्वप्रकारताभिन्नातत्रोद्देश्यतावच्छेदकव्या
प्यपर्याप्तेरेवतत्संसर्गतयामैथिल्यादिवह्नित्वएवतथाप्रयोगसाधुतावसरात् कथमन्यथाईशानेहसोगगना
नीतिप्रयोगस्यासाधुत्वमितिचेन्मैवं प्रकृतेनिरुक्तसामर्थ्यसत्वेपिसमासविधेर्विभाषाधिकारीयत्वादसमासः

इतिसमासः

नो॰का॰ एषेति प्रभातेन वैकेरविरागाः संकुचत्कुड्मलायाः कुमुद्वत्याः प्रांते भ्रमतामलीनां लेखा पंक्तिर्न किंत्वालिंगतो वर्तमान
२०० सामीप्ये वर्तमानत्वेनालिंगितवती तत एवाह विलग्नेति अन्यथालगंतीत्येव वक्तुमुक्तं यत्तु धात्वसंबंधे प्रत्यया इति
व्याचख्यौ तन्मंदं विलग्नेत्यस्य सक्त इंतत्वेन प्रधानधातुत्वाभावात् तुषारभानोर्हिमरश्मेः कलंकस्य वर्णो विल

अलंकारसुरवोयथा एषा न लेखा भ्रमतामलीनां भाति प्रभातेन वकेरविरागाः आलिंगतः किंतु
तुषारभानोः कांतिः कलंकस्य वर्णो विलग्नाः अत्रापह्नुतेरलंकारस्य मुख्यता ॥ ॥ ६ ॥

ग्नाके रविरागी संवहाकांतिर्भवतीत्यर्थः यथावाममह्लैः पिच्छिलिताः कौबेर्द्धरधिगाः संवीक्षिता हस्तिनः स्वम्य एम॰
ला हृष्टपक्षपातसलभानम्राः फलैः शाखिनः प्रानर्यातिमधुव्रतो विकसति स्वार्थोपपन्नो हरान्निर्यातेमालिनेमतं २००
तु नलिनेभीजनयं जन्यं यशः अत्राप्रस्तुतप्रशंसालंकारो मुख्या ज्ञानवीरसो गौणा इति विशेषः ॥ ॥ ६ ॥

सप्तेति सप्तसंख्याकसमुद्रा बाह्यकक्षीरकसमुद्रा यस्याः सालंकारवंतीमेदिनी पृथ्वी विश्वकुलाय कृतमथसरोभ्यो बहुभ्यो हेतुं सं
कल्पस्य वकवाक्यायकर्म योजितवंतः कृतवंतो भार्गवस्य किमप्यतिशयितं क्रीडास्मितं अत्रोक्तमतिज्ञानि वीहस्र कृता
र्थिकामभ्यर्थनायोर्विरोधाहृपयव्याख्यानं हस्तप्रसारणमात्रेण संस्पर्शनात खर्जनापनीतेः कलपहस्यकुलीनपर
तयाप्यसमपत्तेर्बहुत्वाभ्रयायकत्वाच्च किंत्वचिंत्यपितामहाद्यालंवनकत्वश्रमत्तयालोकापवादेन क्रीडाव्यंजकं स्मितमिति
भावस्तु रवोयथ्यो सप्तांभोनिधिनीरहीरपटलालंकारिणी मेदिनीद्वादशं विश्वकुलाय योजितवंतः संकल्पवाक्या
द्यर्थं नाभीनीरुहात्सरोरुहभवात्तत्कालमाविष्कृते हस्तांभोरुहि भार्गवस्य किमपि क्रीडास्मितं यातु वः अत्रायं ॥ ६ ॥
व्याख्येयं तदेतदुक्तपित्राद्यालंवनतया वर्णपमानत्वात्सहस्राभासंदत्यधस्तात् (तभावस्समख्यताङ्गनवीररसोगी
वः पातु कस्मिन्सति सरोरुहभवाद्ब्रह्मणा नाभीनीरुहात्नारायणावतारभूतस्य स्वकीयनाभीसंवर्धितकमलात् ह
स्तांभोरुहि यत्र हस्तरूपे अंभोरुहि अंभांसि त्यागजलानि रोहंति वीजभूतान्यंवतः फलसमष्टानि भवंति यस्मात्तादृ
शेतत्कालं सादिष्यावि विष्कृते प्रसारिते सतीत्यर्थः

॥ नौ॰का॰॥ घ्राचाम्स्राघ्याशिरसाजह्नोरिवमंमटस्यकुक्षिगता अधिधरणिमयानीतातरंगिणीयंभगीरथेनेव १ गंगायमुनाभ्यं
२०२ तः सरस्वतीसर्वसंमताजयति आस्तिकमेवाद्विन्यपिनास्तिक्येनोपहस्यतेजगति २ नानार्थनाहृतकलोश्रद्ध
रराजोपियत्रसंक्लिष्टः सर्पन्मुद्रितपद्येपतंतुतत्राधुनामधुपाः ३ दूरेणस्तकसंपद्धोनिजमनोगौरीकलत्रालये
२०२ भावोहृद्भुहरस्यप्रधानसरणिःसैवातरंगिण्यपि तावत्पामपिकार्यसंकटतंतौनौकामसमाभिस्स्याकस्याप्यस्तिहृदि
स्थितस्याहिविभोरव्याहताज्ञेवसा ४ पत्यास्वर्गसरस्वतीभिसुराव्ययदवीयातुंसमुत्कंठयायस्यस्वात्मनिराधयाद्विनक
रोजीवातुरालक्षितः आस्माकीनकृतिद्विधाविविगलल्लक्ष्याग्रतामृतयाप्यापितेयंचामंत्तसतेनसोस्यफलितंशा
दूर्लविक्रीडितं ५ गंगाधरस्यगंगेवविष्णोर्विष्णुपदीववा नौकावधाविनाभःस्तात्स्त्रीवागोर्वीशागोरवौ ६ ग्रहां राम॰
केनगरुष्यंके १७८८ नौकागिरसिवत्सरे एकाद्विन्निवृत्तःश्लोका ४३२१ गंग्यारामशर्मणारचिता ७ ॥ इतिश्री २०२
जह्नुकपनामकगंगारामविरचितायांनौकाख्यायांरसतरंगिणीव्याख्यायामष्टमस्तरंग॰समाप्तश्चायंग्रंथःशुभ
मस्तु॥ ॥

८४

काव्य नैषध

४०००